

TATTA... 019

7.

EX

LIBRIS

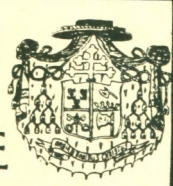
A

Ω

Wypożyczone z Biblioteki APO
w Poznaniu

ARCHIEPPALE
SEMINARIUM
POSNANIENSE

~~Y. 24.6~~

Powniki

HISTORII
I LITERATURY
POLSKIEJ

wydał

Michał Wiszniewski

w Krakowie.

TOM III.

*Druck und Verlagsanstalt der Kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek
in Krakau*

70218

H-P

ROZPRAWY
TADEUSZA CZACKIEGO

IX. OBRAZ PANOWANIA
ZYGMUNTA AUGUSTA

X. ADAMOWI CZARTORYSKIEMU G. Z. P.

1798 ROKU PRZESŁANY.

PRZEDSŁOWIE.

Umarł Zygmunt August, z nim zgasło męskie ple-
mie Jagiełłów, zgasła razem i potęga Polski. Twór-
ca unii, że nie dał rządu Polsce, a dać go nie
mógł, we dwieście lat odbiera naganę; że nie mógł
przekonać Polaków, iż sami będą narzędziem swęj
zguby, za słabego człowieka zostaje poczytanym.
Zgoła, kiedy wdzięczna pobożność, wzywać mogła
na pociechę uciśnionęj ludzkości, dobroczynnych
cieniów Augusta, kiedy w okropnych miast zwali-

skach, w utraconych lub zniszczonych prowincjach, każdy czuł, że nim już nie włada Zygmunt August, jeszcze jest potrzebą wziąć jego czynów obronę. Mości Xiąże, nikt nie ma więcej prawa sądenia o Zygmuncie Auguście, iak Wasza Xcia Mość. Ja jego czynię usprawiedliwienie; Xiąże bądź sędzią. Ażaliż obydwu, na jego grobie, kilka łez błagalnych nie wyleiem, ażaliż twa cnotliwa ręka, nie rzuci kadzidła nieszczęśliwemu, ale dobremu Panu. Dalecy równie od tój nikczemnej nienawiści, która niekiedy dla tego królom nieprzepuszcza omyłek, że są królami, iak od tój chluby, że do przeszłych sławy wieków należeli nasi przodkowie, badaymy dzieje, szukaymy Zygmunta Augusta, w jego, nie zaś w naszym czasie.

WSTĘP.

6

Przenieśmy się w ten czas, kiedy Zygmunt August panował. Mimo wszystkie pozorne przyczyny, które Morski i Kołłontay dawali (1) tron

(1) Tadeusz Morski i Hugo Kołłontay kiedy przekonywali, że peryodyczne wzruszenia przy elekeyi królów gotowały upadek Polski, zepsuły charakter narodowy, zrobiły przez ustawny frymark, między kupionym tronem, a przedaiącemi mdłą władzę króla, kiedy Kołłontay obronę głupstwa przez Erazma, porównywa z Apologią bezkrólewów przez Rzewuskiego, zasługują aby prostym ich wnioskom oddać sprawiedliwość. Lecz kiedy wzmawiać chcieli, że była

Polski w rodzie Jagiełłów był obieralnym. Kilka-
set pieczęci, wisi na Akcie elekcyi Zygmunta I., a

u nas successya w rodzie Jagiełłów, chybiali obowiązkom otwartości obywatela. Gdybym w tey materyi pisał, rzekł-
bym: kto się chce uleczyć od przesądu, za prawem elekciów,
niech raczy u mnie przeczytać, albo taryffę summień, iż tak
rzekę po śmierci Jana III. albo oryginał sekretney konfедера-
cyi 1696 r. gdzie pierwsi w Prusach panowie przysięgają tego
króla obrać, «któren *rebus nostris erit proficuus*» niepozwolą
na dyploma elekcyi, dopóki rewersu na rozdane od siebie sa-
mych urzędy niewezmą, w tych zaś occurencyach, ieżeli
gotowe dostaną pieniądze, szczerze niemi się podziela. *Kon-
federacya urzędników Pruskich, w czasie bezkrólewia po zey-
ściu Jana III.* W Malborgu 17 Sierpnia 1696 r. Związek
Jana Kosa Woiewody Chełmińskiego, Jana Przebendowskiego
kasztelana Chełmińskiego, Tomasza Działyńskiego, Sebastyana
Czapskiego, R. Bystrana, Alexandra Czapskiego i Piotra Re-
zewskiego. Obowiązujemy się ninieyszym wspólnie czynić,
przyłączyć się do kandydata, który nie tylko dobru publicz-
nemu, ale własnym naszym interessom będzie przyiazny;
który będzie potężney partyi, i dopięcia swych zamiarów
bliższy, takiego wszyscy razem popierać na tron będziemy,
a żaden z nas do inney partyi odrywać się nie powinien. Wa-
kansów następujący czynimy rozdział: Woiewództwo, Mal-
borskie dla Woiewody Chełmińskiego, Chełmińskie dla kraj-
czego koronnego, kasztelanią Elbląską dla Podkom. Malbor.;
Podkom. Malborskie, Chorażemu; Chorażostwo, Staroście
Kleckiemu. Wybór na te urzęda publicznie zrobiony, z przy-
czyny w *laudum* wyrażonych, do potwierdzenia panującemu
podamy. Starostwo¹ Ruskie, o którego exempeyą, iak nayusil-
nię postaramy się, przez połowę kasztelan. Chełmińskiemu
i Elbląskiemu. Tygenhof pieniędzmi króla okupiony, w tanią
arendę dostanie się Podkom. Malborskiemu. Berwald kaszt.
Kruswickiemu. Ekonomia Malborska i Rogozińska, poydzi aen

dzieie i rękopisma opisują zapasy ubiegających się o koronę. Tron był kupowany ofiarami dla narodu, datkami dla partykularnych; w takim dorywczym frymarku, nie było konstytucyi, granic władzy rządowéy; zgoła kupowała się władza oświadczeniem, i utrzymaniem własnéy słabości. Litwa od 1413 r. zaczynała bydź wolnieyszą. Duma Polaków kazała nowym braciom składać pokorę; wspólne prawa polityczne, i wspólne potrzeby łączyły acz w różnieniu opinii i interessów prowincjonalnych, iednakowe w sposobie myślenia prawidła. Zgoła Polak dający koronę, znał wielkość urzędu królewskiego, bydź swoim dziełem. Litwin zaczął się wstydzic swoiéy nieśmiałości. Od 1505 r. od seymu Radomskiego, Alexander i Rzeczpospolita, równie

rzecz Malborskiego i Chełmińskiego Wdów. Chorążemu Chełmińsk. i pisarzowi Chełmińsk. Sanburskiemu w późniejszym czasie wyiednanie nagrody zapewniamy. Nie wprzód do nominacyi nowego króla przystąpić pozwolimy, póki reskryptem *ad interim* żądań naszych niezapewni. Gdyby w ciągu elekcyi nowe zdarzyły się wakanse, albo mogło się zkorzystać pieniężne iakie summy, temi równie się podzielimy, mając wzgląd na tych którzy teraz urzędów i majątków niedostaią. Będziem się, w ogóle na ryczałtową summę godzić, i ieden bez drugiego oddzielnie nic nie weźmie. Wszystkich punktów téy umowy dochowamy święcie, *pod honorem, enotą, sumieniem, i wiarą zaprzysiężoną*, podług wyrażonéy tutaj roty. Sekreta *sub Rosa* dochowamy; a ktoby przeciw téy umowie był wiarofomny, takiego za Infamisą i niepoczciwego mieć będziemy, wszyscy przeciwko niemu na zgubę iego powstaiąc. (*Oryginał téy umowy znaydował się w bibliotecc Poryekiéy*).

paralizem zostały ruszone. (2) Już moc prawodawczą złożono w powadze króla, mocy senatu, i wszystkich posłów; a nienaznaczając większości zdań władz decydujących, uczyniono związek *veto*, które za Zygmunta III. (3) zastanowiło materyą, a za Jana Kazimierza (4) zrywało seymy. Odięto Alexandrowi, czyli sam sobie odiać pozwolił, moc nadawania dóbr. Jeszcze Litwa na seymach swoich, używała tylko prawa radzenia, nieśmiała niszczyć woli panującego: bo z statutu Radomskiego, obrony dla siebie mieć nie mogła. Tam jeszcze wzmagał się porządek, w Polsce przestawał być znanym.

Obraz panowania Zygmunta I. ile wpływa do panowania Zygmunta Augusta w względzie zagranicznym. Władzał ze sławą Zygmunt I. berłem, zniszczył Krzyżaków, ale władzę w zakonie dzieloną, dał jednemu Xięciu. Zwyciężył pod Orszą, i w innych miejscach. Przyimował zbiegów Polskich W. X. Moskiewski i zemstę gotował. Maxy-

(2) Alexander ze paralizem był ruszony w Radomiu, świadczy Kromer, Koiałowicz i inni.

(3) Podczas zjazdu 1606 r. rokoszem Zebrzydowskiego nazwanego w 17 Województwach kreskowano się, czy wypędzić można Jezuitów, możność kreskowania się usprawiedliwiano, że na seymie tylko iednomysłność iest potrzebna, podczas konfederacyi większość wotów decyduje. Przytaczano przykład Kazimierskiego posła, iż na seymie materyą poboru zatrzymał, i niedopuscił na seymie. Patrz z rękopismu oryginalnego u mnie: pod tytułem *Rokosz 1606 roku*. K. 63.

(4) 1653 r. Siciński poseł Upitski zerwał seym.

miliana w Wiedniu przyjaźń zapewnił, ałc od niego samego zdradą był płacony. Karolowi V. (5) dał

(5) Wiadome iest poselstwo Franciszka I. sprawowane przez Jana de Laghac i Antoniego de Lameth do Zygmunta . . . aby iako opiekun Ludwika króla Czeskiego iemu nie królowi dał kreskę. Zygmunt Karolowi pomógł, a Franciszka posłom taką dał odprawę: »Non vulgari voluptate affecta est Sera Mtas Regia Magnifici Domini oratores, quod Christianissimus et excellentissimus D. Rex Galliae appulerit suum animum ad conjunctionem et benevolentiam mutuam cum Mte Sa serenissima ineundam, quodque illius dignata sit in his negociis suis, quibus operam eius Mtis sibi conducere posse intelligit, libere et confidenter huc ad oras dominationis mittere, at honorem hunc eius Mti impartiri, pro quo agit et habet illius Mtas gratias immortales. Equidem non fallitur ipse Christianissimus dominus Rex Galliae, in ea existimatione et fide, quam eius Mte serema concepit. Haec enim cognitam habens, cum virtutem et magnitudinem animi, tum res fortiter gestas, eiusdem Christianissimi domini regis Galliae nihil habere gratius possit, quam se illius Mti charum, et conjunctum reddere. Sed et Reipub. non parvam ex suo cum illius Mte amore et benevolentia utilitatem futuram putat, habita illius Mte tam potenti et magnanimo principe socia et adjutrice ad hostes Catholicae fidei reprimendos, quorum impetum Mtas sua serma suis cervicibus semper sustinet. Quod autem ad imperii sedem attinet, hunc quidem ejus Mtas cum sua, tum rei Christianae causa vehementer dolet in praesens vaccat, amisit enim ejus Majestas amicum et fratrem amantissimum et cujus in se plurima et honestistissima experta est officia, amisit et Respublica Christiana summum suum columen, et ut verissime Dominationes vræ dixerunt: Sydus praëclarissimum Caesarem illum Maximilianum incomparabilem, cum quo et illius sermis nepotibus, quanta affinitas sibi et sermo Domino Nepoti suo intercessit, Christianissimus

pomoc do tronu Cezarskiego a odbiera edykta o

dominus Rex Galiae non ignorat. Non ignorat etiam illius Mtas, quam operam et quod testimonium universo fere orbi Mtas sua pro serenissimo dno Rege Catholico, ad eandem sedem Imperii sufficiendo præbuerit in Conventu Augustensi, ut pote cui pro debitu necessitudinis et amore defunctae Cesa-reae Mtis, non secus quam filio proprio optimos quoque successus ex animo, faveret, nihil tum etiam de voluntate Christianissimi dni Regis in ea re compertum habens, et proinde aliter nunc sentire et velle, quemadmodum nota inconstantiae et oblivionis officii debiti esse videretur, quae ab unoquoque Principe longe aliena esse debet. Verum-enimvero Mtas sua Serma, ut contigua nostrae fidei hostibus, sciens quo in discrimine res Christiana sit constituta, et quanta quamque praesenti ope indigeat neque videns qui alter ad laborem hunc subeundum magis idoneus et accommodatus sit Christianissimo domino Rege Galliae, qui opibus, gentibus, aetate, animo et fortuna plurimum polet, totus vero rei benegerendae effectus, a Caesare imprimis dependet, libenter, et ex integro affectu viderit, ut idem Christianissimus dnus rex Galliae ad eam ipsam Imperii sedem proveheretur; sed polliceri nunc illius Mti hanc operam quam postulat, non est ullo modo Mti suæ integrum et licitum, et videlicet inconsultis consiliariis Regni Hungariae et Bohemiae mutare priorem declarationem deberet, cum res eorum Regis agatur, et sine quibus ipse Rex etiam in legitima aetate constitutus, nihil ageret, tamen ubi eadem erit voluntas et affectus Consiliariis Regni praesertim Bohemiae, ac etiam electoribus Imperii, quam habet Mtas sua erga communem bonum et Christianissimum dnum Regem Galliae, ut in illum votis suis consentirent. Mtas sua Regia libenti et alaeri animo sua quacumque opera poterit illi non deerit quin etiam uti ad ejus Mtem vota et sententiae aliquæ inclinarent, vellet liberaliter id totum in illius Mtem Christianissimam transferre. Quæ vero Mtas sua Christianissima dignata est,

Prussy. (6) Ferdynanda zaś mataniny złotem i strachem odpierał. Soliman chciał wiecznych związków z Polską, Oczaków iednak rabował, a potem zabrał. Bogdana (7) odmówił i podwóyną w nim

ejus Mti significare et offerre de matrimoniis et sæderibus pro mutua inter se affinitate et conjunctione; gratissimo animo Mtas sua Serma amplectitur, et cum res sit in arbitrio et potestate solius Mtis suæ, neque in hoc sit ad consilia et consensus aliquos aliorum astricta, consentit et offert, se ad omnia ejusmodi vota Sermi et Christianissimi Domini Regis Gallix, ut quas cuperet et dignas Regio sanguine putaret in Regno suo affinitates illius Mti conciliaret, vel si placuerit, dominationibus vestris, jam hic ea in re, cum Mte sua tractare, et inicia aliqua facere, et id libenter videret. Cuperet enim Mtas sua Serma per omnem occasionem se cum illius Mte Christianissima conjungi, et ei in omnibus rebus placere et gratificari.

Habet etiam singulariter vris dominationibus Mtas sua regia gratias non vulgates, de honore hoc et laudibus Majestati suæ sermæ, per vos ornate simul et graviter attributis et licet Mtas sua id totum quicquid sit, quod de illa dici possit, Dno Deo refert acceptum, qui humanos actus pro arbitrio suo dirigit, tamen inde affectum in se dominationum vestrarum metitur illumque gratissimum habet. Z aktów Tomickigo T. 5.

(6) Cesarze Niemieczy rozumieli, że Prussy do nich należą, kiedy 1525 r. 8 kwietnia Albert Xiążę Pruski zmienił tytuł mistrza w godność Xięcia. Karól kilkarazy o to upominał się, edykta te są w Dogielu. Łaski Woiewoda Sieradzki bez pozwolenia króla w ostatnich latach panowania Zygmunta I. o tę kwestyą Kompromiss zapisał, lecz gdy już takie kompromissa dały się uczuć ze szkodą Polaków (mówi Górnicki) król posłał Hoziusza, i ten kompromiss spełził.

(7) Patrz o Bogdana poddaniu się. •Acta Sigismundi I. i Codicis Dyplom. Dogiela T. I. Titt. Valachia. •

zdradę ukarał, a córka i siostrzeniec Zygmunta, pod okrutną, i zdzierczą opieką Turczyna (8) zostawali. Xiążęta Rzeszy bezskutecznie wołali o pomoc Zygmunta. (9) Franciszek I. w krótkiém sławie szczęścia, w dłuższém niedoli z klęsk i więzienia, mało dosięgał Polski. (10) Henryk VIII. przez Wolseya i Kranmera (11) o rozwodach i mnichach tylko, do Polski pisywał. W Rzymie Leon X. znaną polityką wielbił zwycięzcę pod Orszą (12) słuchał relacyą o błędach schyzmy, (13) ganił podpisującego traktat

(8) Zygmunt I. wydał córkę Izabellę za Janusza od części Węgier obranego za króla; po jego śmierci Ferdynand odbierał Węgry, Soliman wziął w obronę, Historia zdobycia Budy, wzięcia młodego Jana Zygmunta pod opiekę Turecką, jest w dziejach węgierskich opisaną.

(9) W korespondencyi oryginalnej Zygmunta I. z synem, którą mam, widzieć rady syna, aby czynnie za xiążętami się starać, czynny wpływ mieć do Niemiec, i obowiązanym zyskać sprzymierzeńców. Skończyło się na grzecznych listach, do nadętego szczęściem Karola.

(10) Poselstwa te są *in Actis Regiis Sigismundi I.*

(11) Oryginalny list Cranmera arcy-biskupa Kantauryńskiego, (któren za Edwarda VI. szanowany iak oyciec, za Maryi spalony był iak bluźnierca i heretyk), w którym obszernie o prawności rozwodu z Katarzyną Aragońską rzecz czyni, jest w Heilsbergu, u mnie jest kopia.

(12) O tém zwycięztwie widzieć pismo w Rzymie drukowane. *De victoria Polonorum ad Aras Alexandri Magni parva*, i list Leona X. do Zygmunta I.

(13) Na Concilium Lateraneńskim 1512 r. Łaski czytał relacyą od siebie czynioną; ta jest drukowana pod tytułem. *Relatio de erroribus Pruthenorum*. Dzieło niegodne uszu papieża Medyceusza.

z Albertem, (14) zapalał prześladowanie przeciw Gdańszczanom. Konkordaty o alternatę prezent na beneficia czynił, i o kalendarza poprawie pisał. (15) Klemens VIII. ieniec nikiemny, a nieprzyjaciel słaby Karola, posyłał różę złotą w podarunku Zygmunтови, a o niedawanie annat, i grosza S. Piotra, gniewał się. (16) Adryan VI. nauczyciel, sługa, i narzędzie tegóż Karola, obrządkowe tylko z Polską miał związki. Chrystiern tyran i ofiara Duńczyków, zgrzytał zębami, czołgał swoją hańbę po Niemczech, a roznosił w Danii okrucieństwa. Córka Zygmunta w Sztokholmie ani pomódz, ani zaszkodzić nie mogła. Taki był stan zewnętrzny.

Co do wewnętrznego stanu Polski. Zuchwały Luter, skromny i trafny Melancton, mieli już zwolenniki; świadkowie i sprawcy kary Gdańszczan, za-

(14) Patrz obszerną z Rzymem korespondencyą, drukowaną i pisaną *in Actis* Tomickiego.

(15) Breve 1519 r. do Zygmunta pisane, jest w oryginale w szanownym składzie Kapituły Krakowskiej.

(16) Annaty czyli pierwszo-roczne z beneficjów intraty, dawane były stolicy Rzymskiej. Gdy Sobór Bazylejski je skassował, Polacy dawać nie chcieli, i Zygmunt I. tak przed statutem 1543 r. iak potém prawie, za wolą stanów Rzymowi się oparł. Co do grosza S. Piotra, jest w Kapitułe Krakowskiej oryginał, i wypis w księdze papierowej p. 267, Zygmunta I. zaświadczenia, że za 5 lat kollektor do 1535, 4234 zł. (każden złoty na terazniejszą monetę rachować potrzeba) posłał do Rzymu. To jest ostatniéj daniny dowód posłania. Od czasów Zygmunta Augusta około 560 duk. rocznie podatku ustało.

częli od prześladowanych prześladowanę nabierać nauki. Siostrzan króla Albert, zamiast szkaplerza mnicha, nosił rańtuchy od żony, rozszerzał Augspurskie wyznanie. Wielkopolska zaczęła się ośmiać przeciw katolikom. Dworacy wazyli przyjemność nowęj nauki, z boiaźnią utraty łaski króla. Głupi Gamrat, rozpustny Andrzej Krzycki, (17) niemogli bronić sprawy kościoła. Hozyusz pozwolił cnoty swoje prywatne szanować, a przez nie tolerancyą, ochydział religię, którą siłą więcéy wspierał, niż powagą wymowy. (18) Zbiór praw Łaskiego (19)

(17) Krzycki dobrodziej Janickiego, napisał kilka kart o obrzadkach Mszy, kilkaset o miłosnych zabawach. Czytać iego pogrobowe dzieła; przekonać się można o rozpuszcie tego Arcy-biskupa. Obstawał przeciwko Lutrowi w swoim sposobie; dzieło wierszykami napełnione, łaiące Lutra pod Tit. *Encomia Luteri* 1524 r. wydrukował, i Zygmunтови I. przypisał.

(18) Hozyusz rodem z Krakowa, ieden z prezesów Soboru Trydentskiego, ustawnie do Zygmunta Augusta, Henryka Walezjusza, i do tych co do rządu wchodzili przeciw Dyssydentom, pisywał, aby ich prześladować. Zobaczyć oryginalny zbiór iego dzieł od Resciusza zebrany w moięj bibliotece, i ten nieco iest różny, od edycyi iego dzieł dwa razy za granicą drukowanych, o zatargach iego z miastem Elblągiem 1554 i 1564 r. widzieć iego dzieła i historyą Pruską Lengnicha.

(19) Dwa razy przed Łaskim drukowane były prawa Polskie. Hoffmann *de Typographiis in Polonia*, acz o iednęj tylky edycyi zdaie się mówić, ale przekazuiąc różnicę w dwóch eksemplarzach, zaświadcza dwie edycye. Łaski niektóre słowa dodał i uiał; ieden Rozdział czyli tak nazwane *Capitulum* o chłopach wyrzucił. Boga-rodzicy pieśń przed prawami położył. Przedmowę godną śmiechu napisał; traktaty pokładł. Prawo cywilne z politycznem pomieszał, zostawił niezrozumia-

niepołożył końca pieniactwu, choć liche ramoty Kotficza, (20) ustawy Bodzanty, (21) Bulle o prawie Magdeburgskim, (22) pomnożyły się ustaw. Niecny Piotr Kmita, zwałił tę sławną redakcyą praw, owoc dziesięcioletnich trudów, i sprawy czeredzie prawników oddał, (23) Już pod Glinianami Tazyczny i inni, szukali zwycięstwa nad władzą króla, a nieśpieszyli w pogoń za nieprzyjacielem. Już głos wielkiego Tomickiego, wstrzymywał tylko występne zapędy, aby jeszcze sprawy zagraniczne oddać sey-

te, sprzeciwiające się sobie ustawy, prawo Magdeburgskie dodał, traktat Rajmunda Neapolitańczyka o nauce prawa umieścił. Dosyć iedną rzecz przywieść, aby skończyć rys tego zbioru. Bolesław xiąże Wielko-Polski, nadał Żydom prawa; Kazimierz Wielki je potwierdził. Alexander pisze, że dla tego ten przywilej się wciąga, aby służył przeciwko Żydom, nie za Żydami.

(20) Kotficz Archi-Dyakon Gnieźnieński, napisał nudny scholastyczny traktat *De Interdicto*; ten cały w zbiorze Łaskiego jest umieszczony.

(21) *De Anno gratiae* o dziesięcin gatunku i rodzaju, o fabryce kościoła Katedralnego.

(22) Artykuły z prawa Magdeburgskiego wyklęte, niektóre z nich słuszności najwyższej noszą cechę; między nimi jest warunek: że od poddaństwa przysięgi panującym papieżom nie mogą uwalniać.

(23) Ta redakcyja, iedno z najrzadszych dzieł, było w bibliotece Załuskiego; po 30 letnim szukaniu w wielu krajach znalezione. Jest i u mnie 1532 r. wydrukowane, i zniesione. W życiu Piotra Kmity, dodanym do dzieł Orzechowskiego wyrażono bardziéj i obszerniéj iak bezczelnie tę księgę ustaw nowych, uchylić potrafił, wracając zbiór Łaskiego.

mowi. (24) Już w Litwie tylko, Wda Sapieha (25) w kaydanach oplakiwał swe występki; w Polsce musiał król zamykać niekiedy oczy, aby zuchwałość obrażona, nie odmawiała mu uszanowania. Pospolite ruszenie pod Lwowem już nauczyło króla, iak jest niebezpieczno zwoływać, mogących mu urągać rycerzów; na innego żołnierza nie było funduszu zapewnionego w podatkach. Tatarzy choć zwyciężani, szkody niezmierne czynili. Taki był stan Polski, kiedy Zygmunt I. panował, królowa Bona psuła obyczaje, a panowie gotowali się do czynney nawzajem nienawiści.

Różnica dzieiów, od obrony. Do historyi a bardziéy do dzieiów, należy lat porządkiem opisywać sprawy. Obrona wymaga rozbioru materyami; mówić będą o królu, prywatnego nie utaię człowieka.

Czyny Augusta iak Wielkiego Xcia Litt. Jakim był Wielkim xiążęciem Litewskim Zygmunt August do śmierci oycy, niech metryka, xięgi menniczne, i historya służy za świadectwo. Pomierzona Litwa, (26) wprowadzone gospodarstwo, daie nieznaney pra-

(24) Patrz Warszewickiego: *De optimo statu libertatis.*

(25) Dekret wskazuiący Sapiechę na więzienie, w metryce Litt. wydarty został; lecz są dwa dekreta, gdzie o tym wyroku jest wzmianka.

(26) Pomiar ten tak iest dokładny, że przy wskazaney weryfikacyi najmnieyszey omyłki nie masz, pomiarowe te księgi są wzorem do robót takowego rodzaju; porównywałem raz Inwentarz Starostwa Kuuszyńskiego z tym, co było do

wie w ówczas ekonomiki polityczney obraz. Ustawy seymów w Grodnie i w Brześciu, noszą cechę światłego prawodawstwa. Ościenny Karol ciągnął zyski z mennicy; nasz poczciwy Zygmunt, pozwolił niekiedy téy foremnéy kradzieży podskarbiemu Kościelickiemu. Oto są rachunki menniczne, niech winy Augusta okażą. Przywilej Litwie dany pozwolił szlachcie zupełnie władać majątnością swoją; któreż miasto iest w Litwie, coby mniéy lub więcéy iego urzędzeń pożytecznych nie doświadczyło? Nie wchodźmy w przyczyny, dla czego nie lubił Krakowa, dworu oycy, ciężącey iemu przytomności matki, ale uważmy rozsądne przez niego tłumienie w Inflanciech wojny domowéy, utrzymywanie z Rossyą pokoju, przewodnictwo seymom, sprowadzenie ksiązek, nakoniec zatamowanie spraw o religią.

Czyny Augusta iak króla. Mówmyż o Auguście iak o królu. Zaczął panować 1548 r. 1 Kwietnia, przestał 1572 r. 9 Lipca. W imie religii zapalano stosy w Europie, w imie zemsty męczenników i mszczoney sprawy, rabowano i niszczone. Porzucił w Polsce religią, Pac Kijowski, Wigand Sambieński, biskupowie, Jakób z Krzeńcie wyrzucił z puszki kommunikanty; Lutomirski, podobnież katolicki kapłan ośmiela się porzucać swe wyznanie, i drukiem o swym przeysciu do Lutrów potomność

piérwszych lat panowania Stanisława Augusta, i uczułem czém byłaby Polska przez gospodarstwo, gdyby był duch panowania Zygmunta Augusta w Litwie dwa następné wieki ożywiał.

uwiadomia. (27) Górkowie stawiają Ewangelickie kościoły. Radziwiłł patrzył, czy Rzym, czy Kalwin więcéy podchlebi iego miłości własnéy. Rzym mniey dbał o iednego Polaka, Kalwin wyperswadował mu, że zakładając drukarnią, będzie uczonym, łaiąc Papieża, zostanie śmiałym. (28) Z katolików Dziaduski przesładuje Orzechowskiego, że wymusił cierpienie żony; ostatni potrzebując tego biskupa, przedaie swój talent do pochlebstwa, robi tabelłę władz biskupa nad królem; tron za podnożek ołtarza stanowi. (29) Biskupi wydają mnogie klątwy;

(27) Dzieła Paca, Wiganda i Lutomirskiego są u mnie. Wiele iest podobieństwa, że ten Lutomirski, koley odmian religii, skończył na Aryańskiéy, i był Superintendentem zboru Pinczowskiego.

(28) Lipoman Nuncyusz papieżki, pisał do Radziwiłła, radząc mu powrót do katolickiéy wiary. Zdaie się że Radziwiłł Vergeriusza użył pióra, a wspólney złości w odpowiedzi, którą po polsku i po łacinie, drukarnia Brzeska, a Królewiecka po niemiecku wydała. Przekład Polski iest naywiększy rzadkości.

(29) W historyi Orzechowski nudzi dosyć długo sprawą swoją i Dziaduskim; edycya Gdańska, tę część historyi Autora nie kraiu opuściła. Wydał potem dzieło przeciwko Syrycyuszowi papieżowi, któren w czwartym wieku na zachodzie zakazał duchownym, wyższe święcenia mającym, mieć żony. Dzieło to zbytnie pochwały, i zbytnie nagany odbierało. Kilka kart mogłoby zawierać wszystkie przyczyny, które często powtarza; a niebyłoby wyrazów, na które skromność obyczajnego człowieka rumienić się musi. 1561 r. poiednawszy się zbiskupami Hierarchii Polskiéy, wydał dzieło na nowy rok 1564, i to na kolendę Sieniawskiemu marszałkowi poselskiemu podał. Pismo to mające tytuł *Quincunx* pełne grubego

Zebrzydowski biskup listem pasterskim gromi i straszny karą Jakuba Krowickiego, (30) w Lipowcu go osadza, a uciekającego napróżno gonić rozkazuje. Zawsze trzaskała się władza panujących, w materyach religii. *Henoticon* Zenona, (31) *Interim* Karola (32) różno-wierzących nie ułagodził. Nie ustawami zatém, których nawet stanowienia mocy August nie miał; ale użyciem środków przyzwoitych, łączył filozoficzną tolerancją, z bacznością nad zachowaniem porządku w swych państwach. Był królem różno-wierzących, wszelkie nakłonienie się do iednój lub drugiej strony, wydierało mu chlubną władzę przywrócenia pokoju, i albo byłby w słabości siły, ochydnym naśladowcą mocnego Karola,

nierozsądku, wystawia prymasa prawie zwierzchnikiem tronu i kraiu, króla sługą, naród owieczarnią teokratycznój władzy. W tym duchu jest pisana polityka do stanów Rzeczypospolitej. Autograf łaciński jest w *Heilsbergu*, Polski z podpisem Autora u mnie.

(30) Apologia Krowickiego pół a potem całego Arianina, i list pasterski Zebrzydowskiego 1553 r. są w druku. Dwa razy wydana Apologia jest zbiorem nieczemnych potwarzy; papież Anty-Chrystem, jego sługą biskup Krakowski nazwany. Obrządki kościoła, czarów miał imię. Nie zapomniano o bayce Joanny papieżnicy; zgoła w złości to dzieło przechodzi *Centurias Magdeburgenses*.

(31) Zenon Cesarz 454 r. osiadający tron, wydał edykt: aby spory o wcieleniu Chrystusa, nie były rozszerzane. Używał ostrych nawet środków, utrzymania pokoju.

(32) Wydany wyrok Karola, aby do przyszłego Concilium, rzeczy zostały tak, iak były, nazwany był *Interim*. Patrz o tém Sleidana, Robertsona i innych.

albo podobnym Wazie, co kaydany obce strzaskał, swoje ludowi narzucił. Sam był wiernym religii przodków, (33) lecz z równą ufnością Szarfenberger przypisywał mu biblią, (34) iak Radziwiłł (35) i

(33) Rozumiał wprawdzie Łaski, że reformacji czyli przeistoczenia wiary, żądał Zygmunt August, i o tém 1555 r. 31 Grudnia do niego pisał, iak w listach Łaskiego drukowanych 1556 r. widzieć można. Hoziusz sarka na obojętność Augusta w interessach religii. Dyssydenci dla wsławienia swęy nauki rozgłaszali, że i król do nich przyjdzie. Lecz kiedy w korespondencyi podeyrzliwych Lipomana i Kommendoniego, nie znajduię o tém świadectwa, kiedy cały ciąg interessu z miastami Pruskiemi, które z relacyi delegowanych Gdańskich Lengnich wyał, upatruię tylko tolerancyą wiary i rozsądne nicopieranie się rzeczy, nie mogącey się odwrócić, przekonany iestem o niewinności Augusta. Instrukcyja dana od Zygmunta Augusta na Sobór Trydentski: 1. Aby msza była w Polskim ięzyku odprawiana. 2. Aby kommunia była dawana obyczaiem kościoła wschodniego. 3. Aby księża mogli mieć żony. 4. Aby Annatów nie dawać. 5. Aby Sobor narodowy był zebrany, dla usunięcia wszelkich nadużyć, niedowodzi: aby religią chciał wywrócić. Nadto ta instrukcyja iest tylko w dziełach Petri Svavis Poloni histor. Conc. Trid. L. V. p. 409-465. Paul. Scarpi hist. Conc. Trid. L. V. p. 364. Węgierskiego p. 78 niema autentyczności.

(34) 1561 r. Wiem, że zapieraiają Leopolicie sławę przekładu biblii; nie iest mi i to tajno, że ta biblia iak niektórzy rozumieiają, iest od Lutrów, a szczególniey od Sekluciana pisana, od katolików wydana. Ja widząc podpis na przedśłowiu Szarfenberga, któren dwoma laty pierwey wydał nowy testament, i w przedmowie do obydwóch wydań, wyznaie: że używał uczonych na ten koniec ludzi, iego kładę za Edytora czyli wydawcę.

(35) Ta biblia nieco różna od Nieświezkięy edycyi w

Kalwin, swoje dzieła, ale nie te, które służyły do palenia Serweta. (36) Łaski Angielski biskup, a obywatel Polski, opis Hierarchii i obrządków, przyniósł królowi oyczystę ziemi w hołdzie. (37) Zniszczył swym dekretem August władzę biskupów wskazywania infamii w materyach religii, i zimną krwią patrzył, iak biskupi rozgniewani, wyszli na czas z Senatu, i niewzywani nazad wracając słabemi się okazali. (38) Opactw nie sekularyzował, utrzy-

Pinczowie pisana 1563 r. w Brześciu nayıpierwéy, późniéy 1660 r. wydrukowana, w piérwiastkowéy edycyi, niezmiernéy iest rzadkości w całej Europie; podług mnie Nieświezka rzadsza.

(36) Michał Serwet lekarz, piérwszy co o cyrkulacyi krwi porządnieysze dał prawidła, pisał *de erroribus Trinitatis*. 1534 r. a potem nayrządszą w świecie książkę: *Restitutio Christianismi*. Kalwin wyiednał, że go w Genewie spalono, i napisał tego czynu obronę. Po przeczytaniu téy książki sądzić można o Kalwinie.

(37) Ten sławny synowiec prymasa Łaski, nominat biskup Wespryński, przechodzień przez Fryzją, Brabant i Anglią, sławny był w wieku 16. Gdyby szczupłe tego pisma granice, dozwoliły mówić o tém człowieku, mało w Polsce teraz znanym, możnaby się przekonać: że Łaski dopóki swoich wynalazków na zamieszanie spokoyności nie wydawał, listy od niego przyjmował August, potem ostre przesyłał mu upomnienia; nakoniec, niechciał go mieć w kraiu. Człowiek ten równie dowcipny, iak niespokoiny, wiele pism od siebie, i przeciw niemu wydanych zostawił; umarł w Pinczowie 1560 r. uczczony niepospolitým pogrzebem. Ciekawe iest o nim dzieło *Herboe*, biskupa Zelandzkiego.

(38) Łukasz Górnicki w dzieiach Zygmunta Augusta.

inywanie młodzieży na opatów włożył; (39) szanował Rzym, Kortezanów karał, (40) Annaty na obronę korony zostawić kazał. (41) O inkwizycyi, która za czasów Władysława Jagiełły już miała exystencyą w prawie oyczystém, za Zygmunta oycza ieszcze w Krakowie żyda spaliła, (42) dał tak zapomnieć, że o mdłym trwaniu téj władzy ledwo co wiemy. Socyn, Ochyn, Gomez, wszędzie wygnance, u nas znaleźli uczniów; gnuśnieć i dowcipnie laiać nie broniono; lecz kiedy w Pińczowie Oleśnicki nowe zbory zakładał, rząd nie lękał się o religią wyznania Augspurskiego, (bo te opinie były światu wiadome) ale troskał się o exystencyą wiary, która za Konstantyna prześladowana, za iego następców prześladująca, od dowcipów i złości nauczycielów, szkodliwsze ieszcze mieć mogła błędy. Ochyn ogłaszając wicłożeństwo, (43) kościół bezwstydnie nierządnicą nazywając, Gomez wywracając prawidła reformowanym lutrom i katolikom wspólne, zaczęli bydź niebezpieczni. Już w ówczas u Aryanów, przez Piotra z Goniądza 1560 r. zaczęto ubiegać się

(39) 1550 r.

(40) *Cortesani* ci się nazywali, którzy w Rzymie przeciw prawom królewskim beneficya sobie wypraszałi.

(41) Konstytucya 1567 r. p. 134. Są w metryce koronney, z tych Annat od skarbu Rzeczypospolitey kwity. Rzym nie śmiał się o tę należytość intraty oddawna przyswoioney więcéy upominać.

(42) Miechowita patrzył się iak na rynku Krakowa 1512 roku palono Żyda.

(43) *In Dialogis Radzivillo dedicatis*. Ed. Basileensis in 8vo. T. I.

za występłą iakąś świętością, do której dostąpienia, trzeba się wyrzec praw obywatela, czynności urzędnika, zgoła być umarłym oyczyźnie, aby żyć w nierozumnej religii. (44) Wydał August wyrok przeciwko tym nowowiercom, nie dał im opieki. Niestety! niesłuchana jego władza! czy rozkazujący na mocy prawa, czy niesłuchający z ducha Anarchii mają być winieni? Wreszcie jeżeli opinie powinny mieć prawidła, mógłże być duch powszechny lepiej prowadzony, w materyi religii, iak za Zygmunta Augusta? mógłże być piękniejszy rys jego dzieł na grobowcu, iak akt 1573 r., gdzie różnowierzący przyrzekają iak obywatele sobie pomagać, opinie wzajemne opiece bezpieczeństwa powszechnego oddać. Któż zginął męczennikiem swego wy-

(44) Widzieć można w dykeyonarzu Bayla wielką kwestyą czyli Socinianie mieli ten błąd; a ztąd rozsądne czyni wniośki, czyli ich rząd mógł tolerować? Piotr z Goniądza 1560 r. zaczął ten błąd wprowadzać; w Podgórzu mieszkający Arianie ośmielili się te błędy rozszerzać. Czechowicz, Budny, i wielka część, innego byli zdania. Wydali oni dzieło pod imieniem Jakóba Paleologa; lecz na Synodzie w Łuławicach 1575 r., niechciano czytać nawet tej książki. Litewscy bracia zebrani, potępili tę naukę. Bogaty Kiszka wspierał. Patrz o tém nader rzadkie dzieło Szymona Budnego o używaniu Miecza 1578 r. w Łosku. Socyn przyszedłszy do Polski, gotowe błędy wspierał i swoje dodał; w listach do Morsztyna, i innych, każe odkupować się od pospolitego ruszenia, a jeżeli nie można, w tedy iść wojować, uprawnia z warunkiem, aby nieprzyjaciela niezabijać. Patrz Socini Epistola ad Amicos 1618 roku w Rakowie. (O Piotrze z Goniądza czytaj Ossolińskiego w Rozmaitościach Krakowskich 1828 r. N. I. str. 17.)

znania? kogóż dosięgnął miecz poświęcony. (45) Nie maźże August dobroczyńcy ludzkości zyskać nazwiska?

Przyczyna niebytności Konstytucyi w Polsce.

Nie miała Polska tyranów królów; nieszczęścia kilku pokoleń, zrobiły w Anglii przymierze między klassami ludzi, i walka okrucieństwa ze znużoną cierpliwością, wydała tę wielką wolności warownią, którą Jan podpisał, papież przeklinał, naród utrzymał i wydrzcć sobie nie dał. (46) Elekcie nieszczęsne, smutna potrzeba szukania pomocy mocniejszych, niedostatek śmiałości panujących w Polsce, do odjęcia przywileiów niektórym, a zrobienia powszechnego prawa, nie dały konstytucii, a zatem i granic władzy. Królowie Jagiellońscy wychowani na łonie familii, kontenci że Litwę mieli dziedzictwem, przestawali w Polsce na świetnych tytułach i prerogatywach korony. Nieszczęście mieć chciało, że

(45) Paweł III. przez Rozaryusza Nuncyusza, napisawszy *Breve* dość żywe przeciwko Heretykom, posłał Zygmunтови Augustowi pałasz poświęcony; pałasz ten z napisem był w Skarbcu Rzeczypospolitey w Krakowie, i jest u mnie. *Breve* u Bzoviusza T. I. czyli *in Continuatione Rainaldi*. T. XXI.

(46) Ta warownia jest *Le grande Chartre*. Wiadomo jest, iż Jan wyznał się bydź hołdownikiem Rzymu, iak wydawszy tę warownią przez słabość, żałował swego czynu przez przywiązanie do samowładztwa, iak nakoniec przez podłość, do Papieża iako swego lennodawcy, zaniósł o gwałt sobie uczyniony skargi, wyklął wprawdzie obrońców wolności papież, lud poważał, i pierwszego w chrześcijaństwie biskupa szanował i zachował swoją wolność, godność, i niepodległość.

Kalimach niedołącznego Jana Alberta nie mógł ośmielić, by w opinii kilku lat został *tyranem*, a dobroczyńcą swego narodu w następnych wiekach. (47) Z tąd każdy działał dorywczo; ani ziazdy formy, ani prawa logicznego składu, ani nakoniec rządowa władza mieć mogła wykonanie. August wyrokiem 1552 r. (48) naznaczył Województwom liczbę posłów, za iego panowania, zaczęli być marszałkowie poselscy.

Poprawa prawa cywilnego. Ledwo na tron wstąpił, daie zalecenie Przyłuskiemu, aby zbiór praw sporządził. Pięć lat pracował Autor, przez kilka lat kłócili się o to dzieło; (49) biskup Krakowski wydierał ie księgarzom. Należało kommentarze usunąć, (50) text praw znanych, niedokładnych, ale porządniey ułożonych przyjąć. (51) Upa-

(47) Kallimacha Włocha, którego historia w druku, rady w rękopismie, grób u Dominikanów w Krakowie, wielu ganiło, nikt nie odważył się bronić. Osobnemu pismu dopełnienia tego przedsięwzięcia zostawiam.

(48) W Aktach Metryki koronnéy.

(49) 1548 r. wydał Przyłuski pisarz Przemyński i Krakowski prospekt dzieła swego; ten prospekt iest iedno z nayszadszych dzieł; podług tego prospektu 1553 r. wydrukował ogromną księgę Statutu.

(50) O zabranii exemplarzów tego Statutu od księgarza, widzieć oryginalną korespondencyą Przerębskiego z Kromerem i Hozyuszem w moim składzie.

(51) Jakób Przyłuski porządnieyszy zrobiwszy układ praw, komentarze swoje dodał; będąc przeciwnym wierze katolickiey, rzucał pociski na księży i mnichów; zgoła zamiast poważnego praw redaktora, chciał bydz szczypiącym teologiem.

dła praca. Dano seymową ufność Herbutowi (52) ale nie sankcją jego dziełu. Poprawiono statut w Litwie, Zygmunt August, iak wielki xiąże spoczywał na tęg xiędze, iako rękoymi sprawiedliwosci (53) Polakom uczeńszym i kłótlivszym od Litwinów, praw nadać nie mógł. Do ułożenia aktu unii, dosyć było dla pisania kilku godzin, przecież i na tēm zbierano i zrywano seymy. Któżby uwierzył, że są u mnie dochowane kratkowe dzienniki, że w każdęg rubryce słowa na ziazdach Brzeskim, Bielskim, dodane, modyfikowane zostały. (54)

Woysko, Osobista służba była powinnością szlachcica. Rozwalał się w Polsce nieporządnie, i bez gwałtownego wstrząśnienia, gmach rządu feudalnego; wady feudalne zostały, pożytki zniknęły. Już w zaczęteg woynie z Albertem przez Zygmunta I. żołnierstwo mdłości ducha nosiło cechę. Z niepo-

(52) 1553 r. Wydany statut materyami po łacinie, a r. 1557 po polsku; 1570 r. przez używanie niekiedy *Authoritatem Fori* nadano temu zbiorowi.

(53) Statut Litewski naprzód za Zygmunta I. po łacinie, od uczonych pod przewodztwem Gastolda wojewody Wileńskiego był pisany, za Zygmunta Augusta poprawiony, po Polsku i Rusku wydany, pod czas Unii 1569 r. dwa rozdziały nie zgodne z obecnym w ówczas stanem, przemienione. Rewizya na tym seymie poruczona wybranym, do skutku w ówczas nie przysła. Ostatnie wydanie 1588 r 30 stycznia, tylko przez Lwa Sapiechę tłómaczone, mało różne iest od pierwszych. Wszystkie te trzy statuta, w najstarożytniejszych kopiach są u mnie.

(54) Te wszystkie Akta widzieć w moim składzie.

rzadną kupą sąsiadów, z liczną, okrutną i płochliwą drużyną Tatarów, zwycięstwa były łatwiejsze. Zaczynał się buntować szlachcic pod Lwowem 1537 r. (55) Zbiór więc w dwoistey, obywatela i żołnierza postaci, uczuł moc deliberowania, zapomniał o powinności ślepego posłuszeństwa. Rzuciwszy okiem na obszerną przestrzeń, która granice Tatarskie od Bugu przedziela; wspomniawszy razem że pod Sokalem i w Pokuciu, Tatarska szabla zajmowała iassyry, łatwo przekonamy się: czy nieporządnie nakazywana, niedołącznię przez Województwa wysyłana obrona, mogła być dostateczną. Rumieni się Polak, iak mnogie pułki wystawiali partykularni, iak czcą była siła całego kraiu. Zaczęto czuć w Europie, potrzebę porządnego i zawsze gotowego woyska. Ktokolwiek czytał historią Francyi i Niemiec, kto śledził iak przechodzenie naiemniczych cudzych woysk, często niepewne zwycięstwo, częściey ieszcze klęski zwyciężającym przynosiło, przekonana się: że ustanowienie kwarcianego żołnierza przez Zygmunta Augusta, uprzedziło regularnych woysk ustanowienie w wielu kraiach. Jeżeli dorywcze i niekiedy porządne były zwycięstwa, jeżeli klęski nawet były opóźnione, jeżeli nakoniec męztwo i przewaga nieprzyaciół miały u nas zawady, to w większey części winniśmy kwarcianemu żołnierzowi. Kiedykolwiek więc radosne pienia ogłaszały, że ręka Polaka umie i zdoła zwyciężać, czemuż część

(55) Pod Lwowem a bardziey pod Glinianami Taszyckiego mowę i innych czyny, opisał Orzechowski.

poklasków dawanych szczęściu i mężtwu obrońców, nie odniosimy Augustowi? W Litwie niekiedy Oligarchia, nigdy zaś Anarchia, za rodu Jagiełłów z panującymi nie szła w zapasy. Wojsko było szykowne i porządniejsze; Tatarzy przez dobrodziejstwo prawa dziwili się sobie samym, że Mahometanie mogą pomagać Chrześcianom. Kuły miasta z ochotą hakownice, mieszczanin odważny, szlachetnego czynu, w szlachectwa zaszczycie, na polu chwaly odbierał nagrody. Dobycie Połocka, walecznych dzieł wojska, pod przewodnictwem *Romana Sanguszki*, pod Ulą opisanie, dowodzą: że szczęśliwe powodzenie było zapracowanym, a klęska niekiedy doświadczona, miała spodziewaną i sprawdzoną zemstę. Kazimierz Jagiellończyk, mógł zgubić, niedokonał zguby sąsiada. Były się te ościenne narody, równą koleją niestateczności losu. Inflantska wojna, odmieniła dawny sposób wojny. Morzem dostawiali Anglicy, żywności sąsiadom; stanęła choć może niewielka flotta Polska. Appelman Admirał Polski, zabrał okręta Angielskie. August flagę Polską, umieścił w zbiorze flag europejskich, a to zdarzenie dało w prawie narodów przykład, że nawet na neutralnych okrętach, żywność do kraiu nieprzyjacielskiego wieziona, może być zabraną. (56) Wojna Inflantska dała nam Inflanty; Inflantom,

(56) W oryginalnej odpowiedzi, od Elżbiety królowej Pawłowi Działyńskiemu 1597 r. danej, od Walsinghama, Rogera, Cecylla, i innych, składających radę podpisaney, i u mnie będącay, obszerniey ten wywód znajduie się.

od czasów wojny o tron Szwedzki swobodę. Wiem, że Orzechowski nie najlepiej o mężstwie osobistém Augusta trzymał; my nie koniecznie tylko mężnego człowieka, ale trafnego w wyborze dowódców i opatrywaniu potrzeb wojska, króla szanujemy. (57)

Skarb. Długo płacono żołnierza ziemią, którą posiadał rycerz. Trzeba było z pomnożeniem potrzeb wojska, a nowym wynalezieniem narzędzi śmierci, mieć pieniądze. Wojny, a zatem potrzeba pieniądzy były w wielu krajach powodem zbliżenia się królów do narodu; zgoła dla roznoszenia spustoszeń, i sprawienia nędzy w obcych, swoim przedawali panujący, dotrzymywane często, gwałcone części, miastom i ludowi swobody. Potrzebował Kazimierz Jagiellończyk pieniędzy, na świętą, iż tak rzekę, wojnę przeciw Krzyżakom; już częstkowe zaręczenia panów, za kredytem króla, były niedostateczne. (58) Trzeba było mieć więcej sposobów prowadzenia wojny. Zebrani niciako posłowie od Woiewództw, ustanowili pobór, (59) wie-

(57) Kiedy za życia Ojca, Zygmunt August iechał na wojnę, matka wypłakała u ojca jego powrót i przez występną pieczęotę, zagroziła mu wstęp do szkoły sławy i mężstwa, patrz Górnickiego: *Expedycya Połocka*, iak zmierzła iężdzenie na wojny Augustowi, opisuie Bielski.

(58) W Aktach kommissyi likwidującej długi Rzeczypospolitej widzieć można; iak kapitule Poznańskię za Kazimierza Jagiellończyka, kredyt ręczyli panowie.

(59) Co Kromer i inni piszą przy epoce wezwania Reprezentantów, dla ustanowienia podatków, rozsądny człowiek

czny podatek zdawał się być piętnem niewoli. Z małą pomocą, w wielkiej okazałości daną, nie można było czynnie losem kraju się zająć. Dobra królewskie dawały dochody królowi. August czwartą część dochodów, oddał na obronę kraju 1505 r.; skarb krajowy oddzielił od swojej klasy; uwiecznił fundusz kwarcianego żołnierza. Alexander 1565 r. wyrzekł się nadawania lennością i dziedzictwem dóbr królewskich, i obowiązania summami dóbr publicznych. Wiódł się spór do 1562 r., o exekucyę tego statutu. Długo wprawdzie, nie chciał August cofać nieprawne, ale w części może i sprawiedliwe, oycy i swoje dobrodzieystwa. Uczuł nakoniec że był na tronie sługą prawa i tą ręką, co podpisywał nieprawne nadania, podpisał wyznaczenie sędziów do rozważania tych darów. (60) Słuchajmy Zygmunta piszącego w tej materji do szwagra Radziwiłła; »Już exekucya statutu Alexandra naznaczona; po-
»pozwołem na nią, aby sława pana oycy naszego,

czytać winien. Ważne jest także pismo Kromera, w którym twierdzenie swoje z cnotliwą otwartością usprawiedliwia.

(60) Ten protokół najpiękniej pisany w metryce koronnej będący, od wszelkich długów uwolnił skarb, i wielką liczbę starostw Rzeczypospolitej oddał. Górnicki twierdzi: że exekucya tego statutu Alexandrowego nastąpiła, dla oddania Brodnicy Działyńskiemu dziedzictwem. Ja w tej mierze od 1505 r. od Zaborowskiego kustosza koronnego do rozmowy o exekucyi Orzechowskiego 1562 i 1563 r. widzę częste spory i rzecz zawsze tłumioną, a nieskończoną. Może nadanie Brodnicy Działyńskiemu, który nie sprzyjał wierze katolickiej, obudziło zazdrość i nienawiść osobistą, a ztąd wyniknęła ta ustawa.

»jak sprawiedliwego króla została, i z swego majątku ieszcze ludziom nadgrodzimy, aby nie powiedzieli, żeśmy Rzeczpospolitą obdarli.» Umierając August, nie chciał umrzeć oyczyznie. Obszerne włości odkazał kraiewi; warunek daru: aby dochód tylko był obrócony, na potrzeby kraiu nie dotrzymany; iuz też za obce czyny umarły nie odpowie? prosił, zaklinał naród, dawaycie pieniądze, bo zginiecie; nieprzyjaciel was obedrze. (61) O gdyby można zapomnieć o tym dniu haniebnym, kiedy na seymie unii 1569 r. głos króla o pobory, na wojnę Inflantską, był wzgardzony! Dziwimy się Kolbertowi, kochamy Sullego, że z całego narodu umieli wybierać podatki dostateczne dla swoich królów, a niemamy więcęcy czcić Zygmunta Augusta, że niezmierne wydatki łożył na wojnę z sąsiadem, zakupienie, żywienie i utrzymanie Inflant, na opatrzenie tylu potrzeb; a skarb Polski, z poborów i to często zupełnie niewybranych, mało dawał funduszu.

Zagraniczne sprawy. Tracą, nie zyskują narody, kiedy w obce mięszają się sprawy i kłótnie. Nadto posada Polski, za Zygmunta Augusta była takiego rodzaju, że niewolno było rozsądnemu czło-

(61) Kiedy ten oryginalny testament Zygmunta Augusta dostałem, i oświadczenie darów, a na złe użycie przekłństwo czytałem, czią świętą uniesiony, zforzczyłem, że tak ważne dzieło wydrukowaném nie zostało, i widziałem sprawdzoną zemstę na tych, którzy konający Oyczyznie wydrzeć chcieli Unią, w zupełnym Litwy, co do większėy części od interessów korony oddzieleniu.

wiekowi los narodu na szalę niepewności wystawić. Z trzema tylko mocarstwami mógł być związek; z Rosyją, Francyją, i Cesarzem. Z Rosyją nie był ani traktat stały, ani wojna dokończona. Bazyli, i Iwan Bazylewicz siedzieli na tronie Rosyjskim; ostatni nie był przyjacielem Augusta. Francya małych sprzymierzeńców w Rzeszy, poświęcała zemście nieprzyjaciela, a swoięy potrzebie odetchnięcia po wojnie. Włochy były naywięcēy teatrem wojny. Mógł Franciszek I. chcieć być Cesarzem, nadziei mieć nie mógł zabrania Niemiec! w tēy więc stronie, skoro wojna być nie mogła czynną, skoro ciężar cały mógłby spaść na Polskę, my bylibyśmy ofiarą.

Wreszcie po śmierci Franciszka I. iuż tępiął nienawiść narodów, kiedy obadwa sławy zapaśnicy, Karol i Franciszek, osobistemi nieprzyjaciółami iuż być nie mogli. Wiadome iuż były w ówczas związki chytrego Maxymiliana z Iwanem. Wydanie wojny Austryi, ściągęłoby natychmiast wojnę z Rosyją, a małe wojsko w niemieckich kraiach, słabo odzyskiwałoby rabunek, którego w odkrytych granicach, od Tatarów ustawne doświadczenie lękać się kazało. Rozsądek radził zyskać przyjaźń czynną Austryi, dla niēy iednak nie być ofiarą. Żenił się podwakroć z Austryaczkami August, dla potrzeby swego kraiu, i siebie okropnēy nudności poświęcał. Ferdynand obiecane go długo nie płacił posagu; ale przynajmniej o Inflant posiadanie, czynnie nie kłócił, i mało gdzie Polsce przeszkadzał; w siostrzeńcu Augusta widział tylko syna nieprzyjacie-

la Janusza, z początku przeciwnika, potym sąsiada, nakoniec Turków ofiarę. Miło jest czytać akta poselstw Krasieńskiego i Kromera, i w nich szlachetną godność narodu znaydywać.

Turczyn za Zygmunta Augusta chciał pokoju z Polską. Traktat przez Teńczyńskiego 1553 roku w Stambule podpisany, był wzorem dla późniejszych umów. Mnoga liczba ieńców uyrzała napowrót oycyznę. Granice do czasu zostały spokojne; Tatarom powiedzieli, aby Augusta kray uważali za ziemię, gdzie sprzymierzeniec Solimana panuje. Związki te iednak były godne niepodległego Króla; umiał August gromić łotrostwa pogranicznę, a w naszey ziemi mieszkaiącey hałustry, umiał wpadnięcie Sieniawskiego do Wołoszczyzny ganić, a nie lękał się głośno hołd przyjąć Wołoszczyzny. (62) Wyiednał od Solimana wolność zupełną handlu. Dniestr uznał spławnym; z Wenecją zawierany traktat handlowy, śmiercią króla przerwany (63) dowodzi: obszerności dobroczynnych dla kraiu widoików. Syn Zygmunta siostry Izabelli Zygmunt, miał prawo iakieżkolwiek do Węgier. Los iego, był w łasce i zdradzie Turczyna. Pomoc dana Turczynowi, zapewniłaby los krewnego, łączenie się z Ferdynandem, zapewniłoby dla tegoż krewnego, układ.

(62) O naganie Sieniawskiego pisze Górnicki; przyięcie w hołd, iest u mnie w oryginale.

(63) W życiu Kommendoniego widzimy opis iego uwag. Uczony Albertrandy przywiózł z Wencyci korespondencyą w tym interesie.

Lecz król Polski, niechciał narazić Polaków dla swojej familii. Czytać można z rozrzewnieniem listy Augusta do siostrzana. Dał mu nauczycielów dobrych, dał mu różne dary; powiada: że Królestwo ma dla Polaków, a dla niego, życzenia, prośby i negocjacje. (64) Tych środków używał, innych używać niechciał. Otwórzmy księgi poselstw, czytamy płaczliwe prośby młodzieuchnego Zygmunta; chytre obietnice Ferdynanda, a sądźmy o stałości umysłu Augusta. Nie mięszał się wprawdzie nasz August do owych kłótni, które nędzę u zwyciężających, i u zwyciężonych sprawiały; umiał iednak czynnie obstawać za prawami Narodu. Dumny Filip w Madrycie, nabożna, okrutna Marya w Londynie, słuchali poważnych skarg (65) o krzywdę handlu, w uczynieniu sprawiedliwości, oświadczyli się z szacunkiem dla króla Polaków. Dania i Szwecya patrzyły na Inflanty, iak na łup im wydarty. Właściciel cieśniny Sundu, chciał być panem stanowienia taryfry zdzierstwa. August bronił praw swego i innych krajów, a Duńczyk zwrócił rzeczy do dawnego stanu. Ta opieka dana handlowi stworzyła ów sławny projekt: Anzeatycki cały związek, Augusta nad sobą przyznał zwierzchnictwo. Pan Gdańska, zwierzchnik Królewca i Memla, właściciel Rygi i Rewla, zostałby sędzią narodów handlujących, a bez narażenia na obce wojny, byłibyśmy potrze-

(64) W różnych listach; patrz Akta *Sigismundi Augusti*.

(65) O tem poselstwie pisze Górnicki; obszerniej zaś in *Actis M. Brytaniae Rymeni-*

bnemi południowi; zamknięte w czasie wojny z Rosją zostałyby porty. Dania i Szwecya, mogłyby mieć tak związki czynne, iak na zieżdzie w Lubece, przekładano. Złorzeczył Senatowi publicznie, na obchodzie pogrzebowym Augusta Sulikowski, (66) że ten projekt przez senat był odrzucony. Tak straszny bład, tak wielki występek, ani zdoła mieć obrony, ani potrzebuie skargi. Po wspomnieniu tego planu, po westchnieniu, że odrzucony został, trzeba skończyć obronę Augusta, w wydziale interessów zagranicznych.

Ziednoczeniem prowincyów, wzmagała się potęga narodów, pomnożona siła panujących. Zygmunt August kupione za pieniądze Kazimierza Jagiellończyka, i Jana Alberta Oświecimskie i Zatorskie xięstwa w 1564 r. przyłączył do korony; byłoto we dwa lata po owéy exekucyi statutu Alexandra, i po tylu przykrościach i żałowaniu poborów przez Polaków. Inflanty poddały się królowi, Zygmunt August swe mi pieniędzmi wojował; mało nawet krwi Polskiej zrosiło ziemię Inflantską, a król w 1566 r. do Litwy we trzy lata późniéy do wspólnego przyłączył państwa. Mówić nieco obszérniéy należy o Unii Litwy.

Narody Polski i Litewski niszczyły się wzajemnie. Władysław Jagełło, i Jadwiga wzajemną i znakomitą uczynili dla kraiu ofiarę. 1386 ziednoczone panujących ręce religią, przyrzeczeniem miłości,

(66) We wszystkich edycyach téy mowy. Związku miast Anzeatycznych projekt, posłowie Cesarscy polecając Ernesta 1513 r. ponowili, iak w mowie drukowaney widzieć można.

1401 r. Aktem uroczystym 1413 r. na seymie w Horodle Parlamentem nazwanym, próżnością, herbów współnictwem i hańbiącym zdięciem z Litwinów niewoli (67) 1501 r. Wybór Alexandra na króla stał się epoką ponowienia obietnic. Zygmunt I. dwa razy przeciwnie przysiągł: raz Polakom, że Wołyń i Kiiów wróci; piérwéy ieszcze Litwie, że Litewskie prowincye zachowa, interressem królów było nieprzypuszczać do Anarchii Litwę, Polacy nie chcieli ulegać prawom, które iarzmem niewoli zwali.

Czuł siebie August panem w Wilnie, ukoronowanym sługą prawa w Warszawie i Krakowie. Trzeba było mieć dobroć Augusta, w dobrze czynieniu nie naywdzięczniejszym Polakom. Trzeba było zapomnieć o sobie, aby pamiętać o zagaszeniu trwałego niezgody ognia po śmierci. Litwa otaczała Polskę, w więkiszéy części Ruś pokrewieństwem, współnictwem ięzyka miała z nią związki. Bez Unii Litwa równie iak Polska byłaby łupem sąsiada, albo ofiarą zemsty Litwina. Zygmunt August usuwa pień, (iak sam 1564 r. mówi) wyrzeka się dziedzictwa Litwy, łagodzi roziuszone umysły w Parczowie, i dokonywa to wielkie dzieło w Lipcu 1569 r. Lecz pocóż nie dał formy rządu, kiedy dawał ziemie? tak mówi wielu cnotliwych, i przez to sława

(67) *Servitutis Jugum, quo hactenus stricti fuerant, ex innata clementia deponentes, etc.* Te są słowa Aktu Seymu Horodelskiego w Łaskim, i in Vol L. Widziałem oryginał w metryce koronnéy.

Augusta niepewnemu wystawiona losowi. Już 1505 niewolno było decydować tylko iednomyślnością; mogłaż mieć miejsce rozsądna ugoda? Obszerne i płaczliwe listy Litwinów, dumne postępowanie Polaków, niedołączna wszystkich, prócz króla i kilku ludzi praca, nakoniec nudzące czekanie momentu wyjazdu do domów, na seymie Lubelskim, stanowią rys tego obrazu, któren rozpacz cnotliwa, z pamięci ludzkiej wymazaćby chciała. Porwał się niecny *Drohojewski* do kiiia na *Czarnkowskiego* marszałka, że chciał równie z królem formy opisu elekcyi i formy rządu; król nie był słuchany w tęg sławnęg mowie, gdzie zgubę Polski zapowiada w elekcyach królów, niezgodzie obywatelów, widokach sąsiadów, niedołączności ekukcyi praw. Czuł że niebawnie dla niego grób się otworzy, i z śmiercięg iego Rzeczpospolita omdlewać, za następców konać i umierać będzie. Czytaymy tęg mowę, cnotliwe acz straszne prorocctwo napelni nas czię dla króla, a wstrętem dla tych, co się iego dobroczynnym opiekali zamiarom. Pióro mi z ręk wypada, kiedy wspomnę, że przy tak uroczystem wylewie dobrodzieystw ani królwi szczerze dziękować posłowie chcieli, ani pobory iemu na wojnę dawali, a naynieprzyzwoitsze wiedli spory o wyrwanie cząstki celnych dochodów z intrat królewskich. (68) Nieto zapewne uczynił August, co należało, ale niemożność czynienia nazwiemy nieszczęściem dobrego króla, nie występkiem poczciwego człowieka.

(68) Patrz Dziennik współczesny w moim składzie.

Zygmunt August jako człowiek prywatny. Szukamy w królach prywatnych ludzi, znuzeni opisem publicznych spraw, pragniemy w małym społeczeństwie tych ganić, którym czei publiczney odmawiać nie śmiemy. W różnych Epokach życia Augusta szukamy Augusta, człowieka; szczęśliwszy był Zygmunt oyciec, iak syn. Elżbieta matka dawała nauczyciele. Herodot Polski uczył, (69) i choć wadę wieku widzimy, że ięk chłostanego syna cieszył oycę Kazimierza, iak *Orzechowski* w mowie pogrzebowey wyraża (70) możemy widzieć: że osadzenie w Lublinie królewskiego syna usuwało go od tłuszczy pochlebców, a *Kontareni* poseł Wenecki przejeżdżając chwali edukacją (71) której owoc przyniósł szczęście Polsce. Tu przeciwnie: lubieżna Bona, kochała syna dla siebie, w iego słabości upatrywała siłę, w iego rozumie swój upadek. Ośmielił się *Orzechowski* w dziele *de Institutione Regia*, uczyć młodego króla, a pod chłostą będący chłopiec, królem namaszczoney, przyjął przestrogi. Dworu się chronił, Litwę uszczęśliwiał. Ożenił się z Elżbietą

(69) Jan Długosz z Czarnocina, Herodotem iest nazwany; lecz nie zupełnie to porównanie mi się podoba; bo Długosz iest szósty w porządku pisarzow Polskich; nie ma tyle prawa, aby mu błędy wybaczano, iak Herodotowi. Wszelako niezmierną zaięty pracą, wiele pisał, często i pięknie i użytecznie, mieszaąc bayki.

(70) *Anno 1548 Cracoviae apud Viduam Ungleri.*

(71) Szczegóły bardzo ciekawe o Polskim dworze za Kazimierza Jagiellończyka, są w opisanu poselstwa woiażu, które Berger z innymi średnich wieków woiażami wydał.

córką Ferdynanda, ięj zgonu żałował. Chciał uczuć słodyczy miłości prywatnego człowieka, zeni się z Radziwiłłówną. Oyciec umiera, matka burzy przeciw niemu posły, *Boratyński* klęka, małżeństwo nazywa nieprawném, króla ożenienie mianuie sprawą oyczyzny. Wyrzekł August: *»przysięgi ani narodowi ani żonie nie złamię, żony nie opuszczę»* zamilkła Bona, August ledwo dwa lata był szczęśliwy. (72) Umarła małżonka, król konno do Wilna zwłoki odprowadza, i uczy przykładem, że i na tronie szczerze kochać można. Katarzyny ostatnięj żony poięcie bardzięj, iak z nią rozeyście się, iest nam wiadome. W Królewcu wśród uroczystęj biesiady ledwo śmierci, utratą życia Wiśniowieckiego pokojowca rozerwanęj harmaty uszedł, wspaniale występny omyłce puszkarza przebaczył. (73) U dworu oycza czereda sług, rzucała niezgody między gasnącym a panować mającym królem, mścić się nigdy nie chciał. Matki szacować nie mógł; dawczynę życia winien był szanować, i szczerze szanował. Jak był dobrym krewnym, iak na łonie przyiaźni enotliwe troski, o los kraiu, sławy i powodzenia Polski przed Radziwiłłem składał, iak nakoniec w małej liczbie ludzi, był przyjemnym i użytecznym, a w uczącym społeczeństwie sam siebie uczył, kor-

(72) Wiadomość o otruciu Barbary, nie iest pewną, zdaie się że na taka umarła.

(73) Górnickiego dzieie, obszernie ten przypadek, ztąd smutek księcia Pruskiego, dawaną pociechę przez króla, opisuia.

respondencya z Radziwiłłem, ułamki pism Roisiusza, Rotunda i innych okazują. Nudził się na tronie, który nie był mu przyjemny. Pragnął Henryk, pragnęli inni kupować tron za iego życia; on frymarkiem gardził, od dziwacznej lekkomyślności iednego, a od drugiego iarzma ocalał. (74) Tak żył Zygmunt August. Posłuchaymy go ieszcze iak króla i człowieka, kiedy czeka wybicia ostatniéy godziny. W testamencie nie tai swoich zgryzot; rzuca przekłętwo na tych, którzyby zrywać chcieli Unią. Zapowiada im karę od Boga, złorzeczenie od ludzi. Rzeczypospolitéy do formy rządu wzywa, i oto zaklina. Dziedzicem swego majątku stanowi Polskę i sam śmiertelności stając się ofiarą nieśmiertelnym prawie oyczynny swoiéy pragnie być dobroczyńcą. (75) Biblioteka Wileńskiéy szkole dana, w części rozkradziona, nosi cechę obszerności darów króla. Uczczony łzami, przeniósł się spoczywać do niebieskich sklepień. Mimo próby umierającego, sług nie zapłacono. Rzeczpospolita nie dała pieniędzy na ukończenie grobowca. Smutna przez niego wyrzeczona ziściła się wieszczba. My chlubiąc się sławą iego panowania, a kosztując przepowiedzialnéy goryczy, odwilżaymy naszymi łzami ten cyprys, któren w

(74) Ta okoliczność, nie wielu wiadoma, wyjaśniona iest przez dwa pisma 1573 r. wydane; iedno od Francuzów in 8, drugie zalecające do tronu sąsiedniego księcia, in 4. Te ważne pisma są u mnie.

(75) Kto chce się rozrzewnić nad zgonem Augusta, niech czyta u mnie testament oryginalny, a kochać go i zapewne rumienić się nie będzie.

obrzędki pogrzebowym, okrywając Augusta zwłoki, zdawał się okrywać i szczęście narodu.

Ta jest krótka obrona ostatniego króla z rodu Jagiełłów. Mości książe Twa sprawiedliwość niech ustanowi, iakie ma mieć miejsce Zygmunt August w przybytku sławy.

X. O ŻYDACH.

W wielu względach, naród żydowski stawia ważne dla człowieka, obywatela, urzędnika i mędrca, materiały do uwagi. Księgi kanoniczne tego ludu, są starożytnymi światła dziejami; są księgami, które religia Chrześcian między święte liczy wyrocznie. Indyanin, Chińczyk, Arab, Pars, w swojej religii wprawach, w podaniach o tworze świata i pierwszych rodu ludzkiego wypadkach, znajduje z nimi powinowactwo lub wspólność. Mieszal ten lud, łączy z wodami Nilu i Eufratru, kiedy w Egipcie i Assyrii oplakiwał winy, a cieszył się nadzieją powrotu do oyczystej ziemi; lecz pod różnym kształtem rządu, przetrwał wzrost i upadek monarchii Ninusa, Cyrusa i Alexandra. Pokonany, znieważony i zhańbiony od Rzymian, rozniósł po całym świecie prawa religii, filozofią orientálną, Grecką skazoną, i ciągle przez kilka wieków pomnażane przywidzenia nauczycielów. Obecny wszystkim narodom żydzi, składają wśród nich jedną społeczność, której równe prawa rozkazują i niemal równe ciężą przesady.

§ 1. KRÓTKI RZUT OKA NA ŻYDÓW, PÓKI ZUPEŁNA ZAGŁADA JEROZOLIMY, I ZNISZCZONE NADZIEIE PODNIESIENIA, NIE UCZYNIŁY ICH WŁASNEJ ZIEMI OBCYMI.

Lud, który siebie nacyjniejszym i nayı́rwszym tworem Boga nazywał, lud w księgach świętych uczony syna piérworodnego imieniem, (1) lud święty, lud szczególny. (2) Przemieszkiwanie Boga, (3) oblubieńca nayı́wszego. (4) Jego dziedzictwo. (5) Lud który z panem zastępów zawiera przymierze, Jego ma za swego wodza, króla, i prawodawcę, (6)

(1) Exod. c. 4. V. 22.

(2) Deut. c. 7. V. 6.

(3) Ps. 76. V. 3.

(4) Oseæ c. 2. V. 19.

(5) Jer. 12. V. 7.

(6) Teokracja ludu żydowskiego, opisana jest w samém piśmie. Mawiał Bóg do Moyżesza, okazywał się w krzaku gorejącym, mówił przez proroków. Nadto żydzi uważali jeszcze ieden sposób radzenia się Boga przez Urim i Thumim. Podług rozkazu Exod. 28. v. 30. nosił W. kapłan napięrsniki, z dwóch tablic wysadzonych kamieniami złożone; te w pewnem poruszaniu rzucały na siebie iskry, czyli promienie z których W. kapłan poznawał iaka jest wola Boga. Podług powszechnego zdania, iak okazuje Buxtorf, iuż używanie Urim i Thumim, nie było w drugim kościele; nie wolno się było pytać tylko w przygodach całego ludu, i to zapytanie czynił tylko król, lub zwierzchnik sądu. Nikt nie odpowiadał tylko W. kapłan. Patrz Buxtorfa, de Urim et Thumim w T. XII. *Thesaurus antiquitatum sacrarum* p. 375. Nicolai Polemanni *Dissertatio de Unim et Thumim* p. 439. Joh. Spenceri *Dissertatio* p. 439 i p. 451 pod tym samym tytułem, i odpowiedź Spencerowi Filipa Riboudealda tamże p. 692.

od niego bierze rady, rozkazy, dla którego zachowania, morze ustępowało z granic, skały wydawały wodę, z obłoków spadała żywność. Anioł licznie wypleniał nieprzyjaciół hufce, którego zwycięstwa często były cudem, a natura cała zdawała się być na jego usługę; niemógł tylko być przywiązany do swoich praw, niemógł tylko rozumieć, że jest celnieyszą częścią ludzi czyli bardziey tylko ludzmi. (7) Historya tego plemienia w Palestynie, i w iętych okolicach, dzieli się na następujące epoki: *pierwsza* aż do Moyżesza, *druga* do powrotu żydów z Babilońskiej niewoli, *trzecia* do Chrystusa, i zburzenia Jerozolimy za Tytusa, *czwarta* od tego zburzenia aż do czasu Juliiana Cesarza. Wątpię, aby który z czytelników tego dzieła znalazł się, któremu dzieie tego ludu, w właściwéy jego ziemi, będą mniey lub więcéy obcemi.

Historya iaką piszemy, nie jest historyą ludu, ale szczególnych jego ustanowień, i to tylko krótko

(7) Uczony Moyżesz Maimonides, którego często w téj rozprawie wzywamy powagi w przemowie do iednego traktatu *Mischnickiego Seder Tahorath*, w dziele *Porta Mosis sive dissertationes aliquot a R. Mose Maimonide, suis in varias mischnaioth sive textus Talmudici partes; Commentariis praemissae* Ed. Edvar. Pocockii 1655, Oxonnii 4. p. 291 mówi do żydów: *Vos vocamini homo, at gentes mundi non vocantur homo*. Inne przytoczenia, które Eisenmenger w dziele: *das entdeckte Judenthum* przywodzi, opuszczam, bo to dzieło iako skład iadowitych obelg żydów, iuż dawno przez Michaelisa i Dohma osądzone, od uwagi moiéy usunąłem, a idąc do źródeł, na zbiory cudzych opinii, mało uważałem.

napiszę, co istotnie potrzebnym, do celu założonego znajduję. Badałem pisarzy żydowskich (8) w przekładzie łacińskim znanych, korzystałem z szacownych zbiorów, które pracowity Bartolucci, (9) i troskliwy o zbiory uczonych rozpraw w tym przedmiocie pisanych, Błażey Ugolin (10) wydali; rzecz obszerną, może mniey szczęśliwie skróciłem.

Pierwsza Epoka. Różnił się ten naród, wieniem w jednego Boga od innych, które się skaziły nauką wielo-bóstwa; lubo w pierwszych początkach swego dzieciństwa, miał ieszcze niedożytałe w wielu względach wyobrażenia.

Druga Epoka. W drugiéy epoce, nie wchodźny czyli sami żydzi mieli te wiadomości, z których iak

(8) Euseb. de Praep. Evang. Lib. VII. c. 8. przekładał, aby o żydach, z rzódeł ich pisarzy pisać. »Nec enim aliunde opinor, quam ex propriis Hebraeorum fontibus, res Hebraeorum hauriendæ sint; cum res Aegyptiacæ ab Aegyptiis, et a Phœnicibus Phœnicias petierimus; græcasque similiter ab iis, qui in Philosophia hospites ac peregrini essent, quae ad Philosophiæ rationes ac decreta pertinebant. etc.»

(9) Bartolucci de Galano congregat S. Bernardi Ref. ord. Cister., *Bibliotheca magna Rabbi: de scriptoribus et scriptis hebraicis, ordine alphabetico hebraice et latine digesti* 4. Vol. Fol., Uczeń iego Imbonaty przyłączył piąty tom.

(10) Błażey Ugolin, wydał zbiór ogromny *Dyssertacyi* w 34 tomach in folio, iedynie do nauki o Teologii i o starożytnościach żydów. Jest to tak pożyteczne w tym przedmiocie dzieło, iak *Thesaurus* Græviusa lub Gronoviusa, choć Ugolin w doborze *dysertacyi*, daleko iest niższym, od tych obudwóch uczonych mężów.

piérwsi oycowie chrześcijaństwa twierdzili, Grecyi mędrzey czerpali naukę, (11) czyli Moyzesz wychowany w Egipcie, wiele ustaw od tego ludu, do swego przeniósł, (12) bo to obszerniejszego wymaga rozbióru, i czytelnika oderwalibyśmy od tego przedmiotu, którym go zatrudniamy, do obszernéy o starożytnościach nauki: lecz możemy pewnie twierdzić, że są celnieysze podobienstwa, w różnych ustawach i obrządkach, obudwóch ludów, (13) nie

(11) Klemens Aleksandryjski, *Protreptricon et in pedagogo* libro 2. mówi o Platonie *ex Hebraeis Philosophum*. Strom. 5 i 6 *a Mose et Prophetis præcipua dogmata, satis ingrati, beneficium immemores acceperant*. Przywodzi on całą historią postępu w sztukach i filozofii, u Greków, i pokazuje że jest najdawniejsza filozofia u żydów, patrz Ed. Oxfordską 1715 r. p. 130 138 152 235. S. Justyn w apologii za chrześcianami p. 92 toż samo twierdzi: równie Origenes przeciwko Celsowi. Tertulian apolo. c. 47 wiele unosi się, mówiąc. «Quis Poetarum, quis Sophistarum, qui non omnia de Prophetarum fonte, rigaverunt.» *Euseb. w dziele Praeparatio Evangelica* 9 i 10 księgę, na zbiór tych dowodów poświęcił. S. Ambroży na psalm 118 wyraża: «Platonem eruditionis causa, in Aegyptum esse profectum, ut Moysis gesta, leges, oracula, et Prophetarum dicta cognosceret.» Józef żydowin przeciwko Apionowi, Origenes przeciwko Celsowi, przywodzą pogańskiego pisarza Hermippa, że Pitagoras wiele od żydów, w swoją filozofią przeniósł.

(12) Patrz oprócz wielu dzieł, *Pantheon Aegyptiacum* naszego rodaka Ernesta Jabłońskiego Francofurti ad Viadrum 1750 iego rozprawę *de Deo Remphan*. Gatterera *Commentatio de Theogonia Aegyptiorum, in Commentario Soc. Göttingensis vol. VII*. Ta wspólność do tego zdawała się przychodzić stopnia, że Strabo żydów za lud pochodny z Egiptu podawał.

(13) *Hermannii Vitsii Aegyptiaca, sive de Aegyptiorum*

zapędzając się w dziwaczne urojenia Kirchera, (14) i innych. Przykazania które Moyzesz z góry Synai podług słów pisma przyniósł i ogłosił, są zbiorem prawideł moralnego postępowania człowieka. Egipt, Indya, Chiny, tak krótko i w takiej prostocie branych powinności, nie wydały, które od początku świata aż do jego końca, zawsze będą w uszanowaniu. Zapewne liczne miejscowe ustawy dla tego ludu, noszą cechę czasu, w którym je wydano i ludu które je przyjmował. Dzieje panowania Dawida i Salomona, okazują w sposobie opowiadania prawd, ostrzeżeń i przepowiedań proroków i w więdze psalmów, wyższy stan nauki narodu. Handel prowadzony, (15) budowa wspaniałego na ów czas

Sacrorum cum Hebraicis collatione lib. 3, w tém dziele, które w T. I. Ugolin wydrukował, jest zupełny wyciąg zgodności i różnic, między zwyczajami i opiniami Egipcyan z żydami.

(14) Atanazy Kircher, w dziele *Oedipus Aegyptiacus* 1652 r. Romæ: utrzymuje, że Egypczanie Tróycę świętą nawet znali, a utrzymując prawdziwość przyswoionego dzieła Merkuryuszowi Trismegistowi, z którego wyimaie te twierdzenia, w drugiem dziele *Obeliscus Pamphilius* ed. Rom. 1656 lib. I. c. III. wszystkich obwinia o zuchwałość, iż nie chcą jego wierzyć twierdzeniom.

(15) Patrz Danielis Huetii *Commentarius de navigationibus Salomonis*, Martini Lippenii *Dissertatio de navigationibus Salomonis*, tegoż *Dissertatio de Ophir*. Joannis Christophori Wielmańshausen *de navigatione Ophiritica*. Joachimi Christiani Jehringii *Dissertatio de Regione Tharschach*, Hadriani Relandi *Dissertatio de Ophir*. Ugolin te wszystkie drukowane osobno rozprawy, w Tomie VII. swego zbioru umieścił.

Kościola, (16) na który składać się miały liczne narody, (17) okazują, że przemysł nieoddzielny od oświecenia, był dosyć w znacznym stopniu. Rozrzucone są w księgach mądrości i przysłowia, piękności, które mędrzec za prawidła, mówca za wzory ówczesne przyjmuje. W tęg to epoce przeniesiony żydowski szczepek, rodu królów, do Abyssynii,

(16) Leonardi Christophori Sturmii *Sciagraphia templi Hierosolymitani*. Joannis Lightfoetii *descriptio templi* i inne dzieła, dowodziły nam ogromność i ozdoby tęg świątyni. Jan Villapande jezuita 1608 r. zmarły, w ozdobném dziele, które w 3 tomach wydał, wszystkie szczegóły tego kościoła, częścią z podań i dowodów, częścią z domysłu opisał i kosztownie wydrukował. Jan Dawid Michaelis w dySSERTacyi *de Judacis Salomonis tempore Architectura parum peritis* w T. I. novi Commentarii Soc. Göttingensis okazać chciał, że ta budowa kościoła, nie dowiodła wielkości postępu w nauce budowniczej.

(17) Kilku żydowskich pisarzów mniemało, że za Salomona w Europie mieszkający żydzi, przynosili ofiary do kościoła Salomona. Cel istotny tych fałszywych twierdzeń był ten, aby okazywali, iż oni nie pochodzą od zabóyców Chrystusa, a zatem nie podlegają srogości, którą na nich, za ten grzech naddziadów wywierano. W 1480 r. w dawném Saguntum w Hiszpanii, znaleziono grób hebrajskimi literami oznaczony. Zawołany uczony Stella, wydał już wyrok, że to był grób Adonirama poborcy króla Salomona w Hiszpanii. Villapandi w początku wieku 17 to świadectwo za nieodzowne przyjął: żydzi je powtórzyli. Gdy jednak ten kamień zaczęto odczytywać, pokazał się napis Nebala żyda, poborcy iednego króla Maurów. Patrz Petri *de Marca Limes Hispanicus* ed. Par. 1688 p. 124 uczeni chrześcianie wyśmieli to twierdzenie: uczony ieden żyd, ieszcze utrzymywał przedemną pewność, że żydzi za Salomona w Hiszpanii byli. Podobne twierdzenia o żydach, w innych kraiach Europejskich wtęg epoce są fałszywe.

ieszcze jest na tronie, a lud trwa w mieszaniu prawi-
dew żydowskich i chrześcijańskich, szanuje plemię
Judy na tronie Cesarzów, i zgodnie oznacza datę
nawrócenia do nowego zakonu z żydowskiego wy-
znania, (18) kiedy w ten czas przez królową Sabę
i nieprawego syna Salomona Menihleka, wprowa-
dzona religia do królestwa Abyssińskiego, trwa
do tych czas ze wszystkimi obrządkami, które by-
ły za czasu nawrócenia, do wyznania Abyssińczy-
ków, w prowincyi Falascha. (19) Grób Salomona

(18) Jobi Ludolfi *historia Aethiopica, sive brevis et suc-
cincta descriptio Habessinorum* Francofurti ad Mænum 1681 r.
l. 2. c. 1. Tytuł króla Abyssińskiego jest między innemi:
*ortus e tribu Juda, filius Davidis, filius Salomonis, Columna
Sionis*. O przerwaniu familii Salomona na tronie Abyssińczy-
ków, patrz c. 4. iéy powrocie c. 5. Patrz tamże i w Bruce
Voyage aux sources de Nil. Opisał tenże Bruce koronacją
Cesarza, w której królem Sionu się nazywa. Wspomina o
niéy także Ludolf i o wspólności zwyczajów z żydami, patrz
ks. 3 i 4. *Voyage de Bruce T. p.*

(19) Ludolf lib. 1. c. 14. mówi: *Judaei multas et amplas
Regiones olim tenuere. Dombeam fere totam, nec non Wega-
ram, atque Samenam, cuius rupibus diu se defenderunt, donec
a Susneo inde pellerentur. Olim suo jure in illis Regionibus
vivebant. Jedni zostali iak rzemieślnicy, drudzy extra Regni
fines, occidentem versus, inter ipsos Caffros, juxta Nilum, se
repperunt, qui Aethiopibus, Falasiam dicitur.*

Bruce ten sławny wędrownik, który opisał nieznanie da-
wniéy źródła Nilu, który okazał prawdę swoich twierdzeń
w tyłu względach, mówi o królestwie Falaschy, czyli pro-
vincyi w którą żydzi zupełny rząd sprawują. Wreszcie kiedy
Falascha jest kolonią założoną przez żydów, którzy inne pro-
vincye zupełném prawém trzymali, nie można temu przesa-
dnionemu rządowi dziwić się.

był grobem znaczenia żydów. W ich rozdzielonym rządzie, w wadach panujących, wylągl się ten upadek, nad którym Jeremiasz ubolewał. Zaprowadzeni do niewoli Babyłońskiej, zapomnieli w wielkiej części, prawa swego zakonu. W ten czas orientalna filozofia, przeszła nieco do celniejszych żydów; choć cokolwiek z nią obznaiomić się mogli w przechodzie Kambizesa. Trudna jest rzecz iestestwu tej filozofii zaprzeczyć, (20) trudniej ieszcze nieodstrzedz iej wpływu, w podaniach które w żydowskich znajdujemy pisarzach. (21)

Trzecia Epoka. W trzeciej epoce, wrócił się lud żydowski, za przewództwem Nehemiasza, do

(20) Zaprzeczać chcieli niektórzy uczeni, iestestwu orientalnej filozofii; lecz po dowodach które okazał Brucker *Historia critica Philosophiae* T. II. p. 639. po Waleha *Commentatio de Philosophia orientali* Göttingae 1767. nakoniec po rozprawach uczonych Anquetilla de Perron zda mi się, że niemożna ponawiać powątpiewania czy była orientalna filozofia?

(21) Tychsen *Commentarius de Religionum Zoroastricarum, apud exteris gentes vestigiis*, w T. XI i XII. *Commentarii Soc. Göttingensis*, okazał mocno, ten wpływ orientalnej filozofii do żydów. Buhle *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* Göttingen 1799. T. IV. p. 86. i na dalszych, okazuje, co jest wspólnego żydom z Grecką, a co jest zgodne z Persyjską filozofią. Wiadomo że dwa początki dobrego i złego, są szczególniejszą cechą religijnę filozofii Persów. Największa część żydów u nas utrzymuje, że każdy ma dwa duchy, ieden prowadzi do dobrego, drugi do złego. Patrz także uwiecznione przez towarzystwo starożytności w Kassel Kleukera dzieło: *Ueber die Natur und den Ursprung der Emanations-Lehre, bey den Kabbalisten* Riga 1786.

własnej ziemi. Gmin zaczął sobie przypominać, czytane od Ezdrasza, zachowane od dziadów prawa. Przechód Alexandra, związki żydów z Egiptem za Ptolomeuszów, przyniosły żydom filozofią Grecką różnych szkół. (22) Wreszcie sama potrzeba, w ostatnim zakresie ich bytu, obcowania z Rzymianami, którzy filozofów wypędzali; (23) a potem ich nauki za pierwszą potrzebę w doskonałym wychowaniu mieli, (24) oswajała ich z temi wiadomościami. Lecz jeśli Rzymianie brali filozofią za naukę pomocną do wymowy i udoskonalenia się w prostym wnioskowaniu, (25) żydzi używali ię, godząc ją z prawidłami religii, i okazując iak ona nie jest przeciwna wierze mędrców, religii panującej. Ktokolwiek wziął w rękę Józefa przeciw Appionowi, (26) lub obronę Philona do Kaliguli, którą po jego zgo-

(22) Patrz Bruckera i Buhle.

(23) Karneades akademik, Diogenes Stoik, Krifolaus Perypatetyk, przybyli w poselstwie od Aten do Rzymu. Na wniosek Katona, ułatwiono prędko poselstwo, i filozofów nie dopuszczać kazano. Cicero de oratore l. 2. c. 37 *Quæstionum academicarum* IV. c. 45. Plutarch *in Catone maiori*.

(24) Patrz Cicerona w różnych miejscach.

(25) Patrz Cicerona *de Oratore, de officiis*, Plutarcha *de Crasso*.

(26) Appion grammatyk, wielki gadacz, *cimbalum mundi* od Tybera Cesarza zwany, użyty był w poselstwie od Alexandryjskich Greków, przeciwko żydom do Kaliguli, i pisał dzieło pełne oskarżeń żydów. Józef Zydowin pisał przeciwko niemu dzieło. Philo *in legatione*, które razem z jego pismami jest wydrukowane p. 1118. często o nim mówi.

nie czytał w Senacie, (27) albo Arystobula, (28) lub obrony ojców chrześcijaństwa w pierwszych wiekach, (29) przekona się o téj prawdzie.

W polemiczne z iakiemkolwiek wyznaniem nie wdając się spory, nie będziemy zagłębiać się w wątpliwość, kiedy zaczęło się mniemanie o podaniu ustnóm prawa Bożego; żydzi bowiem twierdzą, że oprócz praw, które mamy wyrażone w świętych księgach, Bóg dał słowne rozkazy Moyzeszowi, ten Jozuemu, a tak, przechodziły z ust do ust podług ienealogii, którą Maimonides obszernie wypisuje, (30) spisane nakoniec zostały, przy ułożeniu księgi *Mischna*, o której w § V. mówimy. W téj trzeciéj epoce były te podania, były już rozdzielone wykłady.

Hillel i Schamai nieco przed erą chrześcijańską, oddzielne już mieli w wykładzie prawa szkoły. Pier-

(27) Philon z dowodów, które jego własne dać dzieło, urodził się na dwadzieścia lat, albo nieco pierwéj przed Chrystusem. Między różnemi Philona dziełami, które są drukowane, jest jego poselstwo do Kaliguli zaczęte, a do Klaudiusza skończone. Euseb. Cezaryenski *Historiae* lib. 2. c. 17. mówi, że Philon czytał w Senacie tę obronę, dodawszy urągania pamięci zabitego Kaliguli.

(28) O Arystobulu i jego pismach, patrz Euseba Cezaryenskiego *Historiae Eccl.* lib. VII. c. 32, tenże prępar. *Evang.* Lib. VIII. c. 9.

(29) Klemens Aleksandryjski *Stromatum* lib. I. Orygines przeciwko Celsowi. Tertulian w Apologii.

(30) W przedmowie do *Jad Chazakah* i w przedmowie do *Seder-zeraim* Ed. Pockocka p. 5. patrz uwagę Jakóba Voisin w T. I. *Thesaurus Ugolina* k. 10 16.

wszy był rodem z Babilonii a podług twierdzeń jego czcicielów, pochodził z pokolenia Dawida. Nauka jego zawierała znajomość wszystkich ludzkich języków, rozmawiać mógł z górami, drzewami, ziołami i kamieniami. Zdania jego (31) są zachowane. Człowiek łagodny, zbyt może wyrozumiały na słabości ludzkie, przenosił ducha swego w naukę. Schamai (32) mądry, dumny, surowy, oddzielał się w mniemaniu od Hillela. Smutny ten między takimi nauczycielami oddział, obchodzony jest postem przez świętobliwszych żydów; (33) lecz wśród licznych różnic w mniemaniu, które Talmud wystawia, jest jedna tylko ważna, większa lub mniejsza trudność w rozwodach. Hillel pozwalał porzucać żonę, gdy ją kto obcy z obnażonemi rękami widział, lub mężowi źle ieść dała. Schamancanie ważne tylko policzyli powody, dla których wolno było porzucić żonę. (34) Inne spory, kiedy prozelita, czyli nowo-nawrócony, miał ieść paschę; o obrządku oleju, o sposobie mycia rąk, dowodzą wiakim sposobie, celniejszą uważano naukę. Takie drobności ścieśniają umysł człowieka, i kto je umie, rozumie siebie byź uczonym. Wszak w średnich wiekach, kiedy logika była znieważoną do tego sto-

(31) W księdze Juchazin. Wypis jest w dyssertacyi Godofreda Engela, Geygera. *Commentarius de Hillel et Schamai* w tomie XXI. *Thesauri* Ugolina. Zdania zaś Hillela są tamże na karcie 1195.

(32) Patrz też rozprawę p. 1199.

(33) Dziewiątego dnia miesiąca Adar.

(34) Selden *Uxor Hebraea* l. 3. c. 20.

puia, iak w dziejach filozofii Bruckera, lub historii Akademii Paryskiej i Oxfordzkiej widzimy, ten był uczony, kto wiecéy zawilości wymyślił i w większą ie przybrał niedociekłość. Nie dziwmy się tedy, że Rabbi Johanan Siccai, uczeń Hillela mówi o sobie, że gdyby wszystkie drzewa były piórami, a całe morze kałamarzem, nie wystarczyłyby na opis iego mądrości, którey się nauczył od Hillela; lecz iednak w proporecy innych, iest iak mucha w wielkim oceanie; (35) żyli iednak początkowo między sobą Schamaneanie i Hillelianie. Głos z nieba batkol zwany (36) w mieście Jafne, we trzy lata po zaczęciu sporów usłyszany, ogłosił, że nauka szkoły Hillela, iest nauką prawdziwą. Schamaneanie wypleniać późniéy chcieli przeciwników, (37) Hillela zdania powszechne otrzymały posłuszeństwo.

Czwarta Epoka. W czwartéy epoce, kiedy nieszczęścia którech doświadczyli żydzi, po zburzeniu Jerozolimy niedały im zaraz światła i śródków poznania, iakie umiętności w społeczności ludzkiej są potrzebnemi; mądrość cała żydów szczególniéy zasadała się, na nauce religijnéy. W ten czas został zebrany zbiór podań i iego wykładów, które czytelnikowi w § V. przedstawimy.

(35) Patrz rozprawę Leonardi Heubneri *De academiis Hebraeorum* w Ugolinie T. XXI. p. 1075.

(36) Patrz rozprawę Geygera p. 4204.

(37) Patrz o to użalenia, w obudwóch Gemarach, i w przywiedzionéy wyżéy rozprawie Geygera.

W takięj wyobrażeń mieszaniu, pomnażały się allegoryczne objaśnienia świętych xiąg, wykłady mniemań, które czasem w zgodzie częścięj w sprzeczności orientalna filozofia z Grecką w swoich szkołach podała. Kto uważał wahanie się Philona (38) między temi wszystkimi mniemaniami, ten się przekona, że ieśli ten celny pisarz, w wykładzie obrony wyznania całego ludu, iednęj nie trzymał się szkoły, zapewnie mnięj świetli tak różnie i tak sprzecznie organizowaną mieszanią, zatrudniali, nie posuwali naukę dochodzenia prawd filozoficznych. Ci którzy późnięj pisali, a mnięj mieli talentu, poszli iż użyję wyrazu Buhle, (39) do *transcendentnego* obłąkania. Stała się ta nauka glosową razem i scholastyczną w drobnościach gadanią.

Kabbala w XV wieku od chrześcian dopięro badana (40) dawniejszy daleko w tęg czwartęg epo-

(38) Patrz *Versuch eines systematischen Entwurfs des Lehrbegriffs Philos von Alexandria von Stahl*, w Eichhorna allgemeine Bibliothek, der Biblischen Literatur, B. IV. Stück. 5. Buhle. T. IV. p. 135.

(39) Buhle T. IV. w przedziale *über die Philosophie der Juden*.

(40) Picus de Mirandola urodzony 1463 r. rozumiejąc, że Kabbala iest nauką dawnego żydowskiego kościoła, pracował nad ięg rozbiorem; patrz Meinersa *Lebensbeschreibungen berühmter Männer, aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Zurich 1798. 2 T. Reuchlin w dziele *de arte cabbalistica* i *de verbo mirifico* posunął dalsze badania. Paweł Riccius doktor Maxymiliana I. przechrzsta, zaczął nowe na tęg naukę rzucać światło; potēm liczne wyszły pisma, które człowieka oddanego historii postępu rozumu ludzkiego, mało

ce, ma już swój wykład, a pochod w trzecię. Znaczy ona tajemne podanie. Nigdy kabbalistyczna filozofia, nie była pewnym systemem. Jest to zbiór i owoc sprzecznych mniemań filozofów, magicznych przepisów, żydowskię liturgii formularzów i t. d. Oznaczono liczbę Sephirotów, czyli własności Boga, policzono wiele razy i w jakim stosunku imię Boga w piśmie wspomniano. Kto jest bliższy Bóstwa, ten jest doskonalszy. Człowiek małym światem *Mikrokosmos* zwany, jest w obrazie Adama którego ogromna wysokość znizona po grzechu została. Z członków wielu Adama, wychodzą wypływy różnego rodzaju mądrości. Człowiek jest mieszkańcem ziemi, lecz jest cztery światów, Aziluch, Briach, Jezirach, Aziah. Anioły i diabły mają swoje światy, których są obywatelami. Dusze są pierwę stworzone nim iednoczą się z ciałem. Wędrowna dusza z innego człowieka, może przechodzić do ciała w żywocie matki, i to się nazywa *Gilgul*, może wstąpić i w żyjącego człowieka, i w ten czas ta iednoczona dusza tworzy drugą, i to się nazywa u kabbalistów *Ibbur*. (41) Kabbala, ta teologiczna

z pożytkiem zatrudniaią. Jak ta kabbala złączyła się z nauką lekarską, patrz Sprengla *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde*. Halle 1800, 2. Theile i §. VIII. o oświeceniu żydów, w tęj rozprawie.

(41) *Cabbala denudata seu doctrina Hebræorum, transcendentalis et metaphisica, atque theologica, opus antiquissimae Philosophiae barbaricae, variis speciminibus refertissimum etc.* T. I. Solisbaei 1677. 4. *Liber Sohar, restitutus editore Christiano Knorr de Roscnroth* Francofurti 1684 in 4. zawiera,

nauka, pożyczyła liczbowe systema od Pytagoresa, i nawet od Platona. Posunęli Kabbaliści krok ieden, stosowali liczby do słów, a potem i liter, ułożyli tę naukę, aby znakami, które tylko ma pytający się, ułożyć pytania i na nie w języku nieznanym dającym zagadnienie, dać odpowiedzi. Inni jeszcze w inne ciemności natury (iako mówią), z zuchwałą nadzieją, a mnię szczęśliwym skutkiem, udali się. (42) Im prostsza była w początku nauka,

może nayobszérnię całą filozofią kabbalistyczną. Względem wędrówki duszy, czyli *metempsychosis*, czy ją przyjmowali żydzi, i czyli tylko dusze dobrych, czyli i złe czynią te przenosiny, zachodziły spory iako Faryzeusze ten przedmiot uważali; to należy do historyi religii i filozofii; ale z księgi Sohar i z kabbalistycznych pisarzów, których Paweł Sleszvogt, w rozprawie de metempsychosi Judaeorum w T. XXII Thesauri Ugolina wypisał i zrozumienia żydów z którymi mówiłem, wierzy większa część: 1. Po naznaczonym przez Boga czasie, dusza dobrego prześć może w inną duszę. 2. Złego człowieka dusza po wytrzymaney karze w piekle wraca się w innego człowieka ciało; a jeśli jest więcéy grzeszna, w ciało zwierzęcia. Przechyszczona umniejsza winy. 3. Po zmartwychstaniu ciało skazane jest na nagrodę lub karę, wspólnie z duszą w niebie lub w piekle. Patrz *Remarques sur l'antiquité, et l'origine de la cabale* par M. de la Nauze memoires de l'academie des Inscriptions, et de belles lettres T. 9. Wolfiusz T. 2. p. 118 mówi bez wyrażenia czasu, że Aaron Selig z Żółkwi wydał komentarz na Sohar w Krakowie.

(42) W Smyrnie przez cztery pokolenia, iako msc. Samuela ze Lwowa, który za paszportem Jana Kazimierza bawił się przez lat 12 w Syryi i Palestynie, zaświadcza: pracowano nad utworzeniem człowieka z nasienia, robiąc piecyki, iako w Egipcie na kurczęta, o których Radziwiłł i Niebuhr w opisach

tém w większý prostocie uczono. Stała się nauka późniéj zawiłą. Nauczyciel okrył się ciemnością. Uczeń nie śmiał odkryć zasłony, i wierzył wielkości którój nie poymował. Były szkoły różne od Synagog. (43) Były akademie, o których dla nierozrywania uwagi czytelnika, niżéj w § VIII powiemy.

Nie zmienili się żydzi w sposobie nauki, mówiąc o nich w ogólności, szczególniéj o Polskich żydach. Ten więc pierwszy rzut pióra o nich, w czasie ich exystencyi, i nadziei powrotu do oyczystéj ziemi, da obraz żydów, iakimi byli i są w wielkiéj części, co do oświecenia.

Sekty. Trzy były sekty u żydów: Pharizeusze, Saduceyczykowie i Esseyczykowie.

wędrówek pisał, i że od czasu Antonina Cesarza, pracują nad tym wielkim projektem: pracowano w innych miejscach cokolwiek w względzie Alchemii, lecz te przedmioty nie są do kabbali należne; ale gdy w księgach Moyżesza, chcieli niektórzy rozumieć, że wszystkich nauk są prawidła, szanujący kabbalę i te wiadomości w naszych czasach za śmieszne poczytane, znajdować chcieli. W reszcie iak w systemie liczbowéj wyługają się dziwaactwa, to każdy co o uczonych uroieniach czytał, widzieć może. O literowéj czyli znakovéj kabbale, patrz Bartoloccego T. I. p. 247.

(43) *Synagoga* jest słowo greckie *zbiór*. Gdziekolwiek jest dziesięciu żydów, może bydź Synagoga, Maimonides in Thephillah c. II. Sex. I. Szkoły zwykle biorą u żydów za Synagogi, lecz są różne, iak przynajmniej dawnieysi żydzi twierdzili. Patrz Thomae Godvini *Moses et Aaron* w T. III. Ugolina, i Sygoniusza de Republica Hebræorum w T. IV. p. 291. Synagoga jest zbiorem ludzi do modlenia się, lub słuchania religijnéj nauki. W ich szkole uczono więcéj nauk.

Pharizeusze, nazwani od oddziału (44) od innych, wyznawali dwoiakię prawo Boga, iedno pisane, drugie ustne. Obudwóm ustawóm, winne iest posłuszeństwo. Człowiek więcéy dobrego czynić może, iak te prawa wymagaią, i w tém iest prawdziwa zasługa. Człowiek może siebie uwolnić od grzechu, przez modlitwę, posty, iałmużnę i umartwienia. Wola człowieka zależy od czyniącego. Zewnętrzna czynność powinna bydz uważana, nie wewnętrzne powody. Bóg iest stwórcą wszystkiego, i Jego opatrzność włada światem. Dobre czynności będą nagrodzone, złe w męczarni podziemnéy będą karane. Zmartwychwstanie ciał nastąpi. Przechożenie duszy z iednego ciała w drugie, było także Pharizeyzyków wiary, częścią. (45)

Saduceyzykowie, zaczęli oddział pod Antigonem Socheem. Dwóch mieli przewodzców, ieden Sadok, drugi iego współuczeń Baythos około 300 r. przed Erą Chrześciańską. Nie przyymowali tylko księgi pisma, zaprzeczali tradycyi, dusza umiera z człowiekiem, zmartwychwstania ciał niebędzie. Nagroda dobrych i złych czynów iest w tém życiu. Człowiek sam iest twórcą swéy doli. Na występki

(44) Czworaką etymologią przywodzi Godwin p. 409. Sigonius w rozprawie *de Triheresio Judæorum* w T. IV. p. 609. Blasius Ugolinus *de Triheresio Judæorum* w T. XXII.

(45) Patrz dopiero przywiedzione rozprawy, a nadewszystko dzieła Flawiusza Józefa.

byli surowszemi. Podług świadectwa Józefa (46) możniejsi żydzi, do tego należeli wyznania. (47)

Esseyczykowie, których niektórzy pisarze nazywać chcieli Chrześcianami, choć istotnie byli żydami, (48) początek swój mają okryty ciemnością. Józef i Philo, dali nam ich obraz, część ich była nader mała. Wyznawali, że Boga w duchu i prawdzie tylko należy szanować. Cnota, jest czysta miłość Boga i bliźniego. Usuwali tylko obrządki zewnętrzne w siódmym dniu, zbierali się śpiewając pienia Bogu. Wstrzemięźliwość, wstrzymanie się od wszelkiej rozwiązłości, szczerość, cierpliwość w naywiększych mękach, współnictwo dóbr, były cechy ich mniemań i postępowań. Nie odrzucali małżeństwa, ale tylko dla przedłużenia rodu ludzkiego, i z ciężarnymi żonami nieobcowali. Logikę i Dialektykę uznawali za mniéy potrzebne. Metafizykę oddawali tym, którzy szczególniejszą mieli sposobność pracowania w przedmiocie Boga i tworze świa-

(46) L. XVIII. c. 2. *Hujus sectæ pauci sunt, sed fere dignitatis præcipui*, Jos. de bello Jud. li. II, c. 8. mówi o nich, *Saducei feris moribus discrepantes, et conversatio eorum, circa ceteros, inhumana.*

(47) Oprócz przywiedzionych rozpraw, w nocie o Pharizeach, patrz rozprawę Samuela Barthel de *Saduceis* w tomie XXII. Ugolina.

(48) Liczne pisma, wychodziły o Esseyczykach. Lecz nad to co Philon wyraził, nie istotnego wydać niemożna. Twierdzenie że Esseyczykowie byli Chrześcianami, niezgadza się z dziełem Philona, z tém pierwszém źródłem o nich wiadomości.

ta. Część iedna Esseyczyków oddana spekulacyi, nazywała się Therapeutami. Zatrudniali się leczeniem chorych, czyli bardziéy zbieraniem ziół. Mieszkali oni naywięcéy w okolicy Alexandryi, oddali się zgłębieniu księgi pisma; posty czynili. Niewola i podległość oprócz młodszych starszym, były uważane za przeciwné naturze. Chodzili w białych szatach, iak Pitagoresa uczniowie. Józef Zydowin twierdził, iż oni związek zwolenników tego mędrca, odnowili. Liczył S. Epiphaniusz siedm herezyi żydów, a za nim uczony Sygoniusz, (49) nasz Mardochej żyd (50) wymienia ich wiele; lecz te które wyraziłem są prawdziwemi, inne mają różnice niewielkie. Jakoż Rhenferd (51) okazuje tę prawdę. Hassidei czyli Tsaddikim (52) nie byli oddzielną sektą, bo ieszcze uczeni spór wiedą, czy do Pharizeuszów, czy do Esseyczyków należeli. (53) Szczególniéy oddawali się nabożeństwu, więcéy czynić dobrego chcieli, niż wymaga prawo. Od niedawnego czasu zaczęli się w Polsce iawić téy ścisłości ży-

(49) W dziele *de Republica Hebræorum* T. IV. Ugolina pag. 609.

(50) Patrz przywiedzenie téy rozprawy, czyli bardziéy posłanécy odpowiedzi Triglandowi, w rozdziale o Karaitach.

(51) *De fictis Judæorum heresibus* w T. XXII. Ugolina pag. 667.

(52) Tsaddikim, *iusti se meditationi scripturae dabant*. Nazywano ich także, *Chassidim benigni*. Godwin *Moses et Aaron* p. 106. T. IV. Thesauri Ugolina.

(53) Patrz Joannis Drusii libellus de Chassidais, w tomie XXII. pag. 258 tegoż zbioru.

dzi; o których w swoim miejscu powiemy. Samarytanie na górze Garyzim mający kościół, wspólne w wielu względach mieli prawidła z Saduceyzykami; opuścili je późniéj, iak z listu ich do Skaligera i obszerniejszych dzieł o sektach żydów, widzieć można. (54)

O Rządzie ludu żydowskiego. Rządzili ludem żydowskim, oycowie familii, w patryarchalnym rządzie, potem Moyżesz i Jozue sędziowie, przez 329 lat. Królowie do zaprowadzenia żydów do niewoli lat 520. Od wyprowadzenia z Babilonii do Ery Chrześcijańskiej, lat 536, byli żydzi pod rządami Perskiemi i Greckimi; temi byli ich rodacy z pokolenia Dawida. Wszedł rząd do Makabeyczyków z rodu Levi, potem władza przeszła w plemię Askalonitów. Cokolwiek jest obcego naszemu celowi, co zawiera iednak ważne szczegóły o żydach, czytelnik w zbiorze Ugolina, Bartoloccego i w dziełach Seldena (55) znajdzie. My tylko wyrazimy: sąd i część składu rządu, były w Sanhedrynie. (56) Władza tém

(54) Patrz także Godwina Moses et Aaron.

(55) De successione: wszystkie iego dzieła są razem drukowane, in folio w Londynie 1726 r. Ja z szczególnych iego rozpraw, osobno drukowanych korzystałem, i tu przywożenia czynię.

(56) *Synhedryn*, *Synedrion*, iest od Greckiego słowa *Synedrion* które znaczyło to, co po łacinie nazywają *Consensus*. Jan Vorstius *Dissertatio de Synedriis Hebraeorum* w T. 26 Ugolina p. 1103. Zachodzą spory kiedy się zaczął *Synedrion*; nie był on zaraz po powrocie z niewoli Babilońskiej. Wrócony za rodu Askalonitów, pod Rzymianami odjęte miał są-

imieniem nazwana, była najprzód w wielkim Sanhedrynie w kościele Jerozolimskim, i trwała podług Maimonidesa aż do roku 40 przed zburzeniem Jerozolimy. (57) Przeniosła się potem w inne miejsca, 71 osób składało tę magistraturę. Prezes pod imieniem *Nasi*, i vice-prezes oycem Synedrynu nazwany, trzymali pierwszeństwo. Od niższych władz sądowych szła appellacya. Wszyscy podlegali jego rozkazom, prócz króla, który nie mógł być sądzonym. (58) Oni stanowili o sprawach ważnych narodu, oni byli radą króla i najwyższego kapłana. Mieli baczność nad wychowaniem. Oni sądzili winy całego pokolenia lub miasta i o fałszywych prorokach. Dwa były mniejsze Synedryny (59) z 23 osób złożone, które były niższą instancją. W tych sądach trzeba

downietwo win głównych, prócz religijnych. Przenosił się Synedriion dziewięć razy, nakoniec w Tyberyadzie osiadł. Selden l. 1. p. 308 okazuje, że i u chrześcian w pierwszych wiekach, Sobory nazywano *Synedryny*.

(57) Patrz oprócz Maimonidesa wypisy i objaśnienia z Babilońskiej i Jerozolimskiej Gemmary w T. XXV. Thesauri Ugolina.

(58) Boroniusz. T. I. ad annum. 31. §. 20. an. 32. §. 2. ad an. 57. §. 36. twierdził, że w Sanhedrynie sądzony był król, lecz w Mischnie w podziale o Sanhedrynie c. 2. tit. *Haraioth* wyraźnie są słowa, król nie sądzi, ani sądzonym być może. Patrz Seldena de Synedriis Ed. Amstelod 1679 r. l. III. c. 9. pag. 69.

(59) Patrz Seldena, Hermannii Witsii de *Synedriis Hebræorum*, Friderici Bucheri *Synhedrium magnum* Joannis Vorstii de *Synhedriis Hebræorum*. Buxtorf in *Lexicone* p. 1513. Te dwa Synhedryny były w Jerozolimie.

było do wydania wyroku, dwóch przynajmniej wię-
cęg kresek. (60) Nakoniec, była najniższa instan-
cya, złożona z 3 osób. Często wybierały strony po
jednym arbitrze, a ci między sobą jednego wybrali
na prezesa. (61) Takich kompromissów iestestwo,
zaświadcza Gemara (62) i zbiór Teodozego Cesa-
rza. (63)

Los żydów do zgonu Juliiana Cesarza. Oblę-
żenie Jerozolimy i wzięcie tego miasta przez Tytusa,
wystawia nam okropną wściekłość iednych mieszkań-
ców przeciw drugim, zaciętość w obronie, przeno-
szenie zgonu i katowni, nad opuszczenie sprawy po-
wszechnę. Milion sto tysięcy żydów zginęło. Część
pozostałych oddano na pastwę zwierzętom, na ucz-
czenie urodzin Domicyana i wyniesienie Wespazy-
ana na Cesarstwo. Część zdobyła tryumf, innych
przedano. (64) Zburzone zostało miasto. Sprawie-

(60) Patrz przywiedzione dzieła. Wyrazy Mischny pod
tytułem *Sanhedryn* c. 5. i Gemmary, obydwie pod tym ty-
tułem.

(61) Gdziekolwiek nie było 120 familii, nie mógł byż
Synedryn, a podług Rabbina Nechemiasza, w Gemmarze Je-
rozolimskiej, gdzie nie było 230 familii. W sporach zatem,
gdzie nie było Synedrynu obierali sobie arbitrow; ci aby
rzecz skończyli, wybierali na prezesa człowieka, w którym
pokładali ufność.

(62) Gemmara Babilońska tit. *Sanhedrin* c. 1. tit. 5.

(63) Cod. Theod. Lib. 8. tit. *de Judacis*.

(64) Przedano dziewięćdziesiąt siedm tysięcy. Na uro-
czystość Domicyana urodzin dano drapieżnym zwierzętom dwa
tysiące pięćset żydów. Większą liczbę oddano zwierzętom

dliwość Tyta, a może i wdzięki piękny Berenicy, siostry Agryppy ostatniego króla żydów ziednały, iż Antyocheńscy żydzi ocalonemi zostali. (65) Skazani żydzi na opłatę tego podatku Rzymianom, który w sposobie trwałej ofiary, dla swego opłacali kościoła, i na znoszenie ustawnych ucisków, podnieśli broń przeciwko Adryanowi. Nie mogąc znaleźć współników w Chrześcianach, wysilali nad nimi okrucieństwo. (66) Barcoqueba zbrodzień w rozbiorze swego nazwiska, które znaczy syna gwiazdy, chciał okazywać sprawdzone prorocтва Balaama, iż uwolni żydów od ucisku. (67) Padło znowu ofiarą pięćkroć sto ośmdziesiąt tysięcy żydów, w samych bitwach. Zginął Barcoqueba i sławny nauczyciel żydowski Abikha, który Barcoquebę nakoniec Messyaszem uznawał. (68) Odmieniła Jerozolima nazwisko. Pod imieniem *Ælia* osadzono kolonią, świnie na iednej bramie z kamienia wykutą

w Berycie w Phenicyi, na obchodzenie rocznicy wstąpienia na tron Wespazjana. Do Rzymu zaprowadzono na tryumf siedmeset. Patrz Flawiusza Józefa *de bello Judaico*.

(65) Lucilius Bassus i Publius Sylva dokończyli podbicie zupełne Judzkiej ziemi krainy 72 i 73 roku Ery Chrześcianański. Patrz Józefa księgę VII. R. 25. 30.

(66) S. Justyn apologia I. p. 70.

(67) Prorocтво to jest Num. XXIV. V. v. 17. Patrz Diona Cassiusa l. 68. Basnage Histoire des Juifs li. 4. c. 12.

(68) Temu żydowi przypisują, że napisał księgę *Jezirach* przyswoioną Abrahamowi. Kto tę księgę przeczyta, przekona się, iak wschodnio-pitagoryczne systema, w mniemania różnych szkół przekształcone, w ubiorze prawdziwie jest żydowskim.

postawiono. Żydom niewolno było chodzić do tego miasta i w podrózniku Antonina (69) i Teodozego czyli tablicach Peutingera (70) ieszcze Jerozolima to imie nosi. Pomału wróciło się to nazwisko miastu, ale nie panowanie żydów. Rządzili się iednak po zburzeniu Jerozolimy między sobą, nie wolno im było sądzić kryminalnych spraw, choć i te sądzili ich zwierzchnicy i karę śmierci wskazywali. (71)

Konstantyn wielkim zwany, wspierał Chrześcian, potem ich wyznanie ubezpieczył, nakoniec wiarę

(69) *Vetera Romanorum itineraria, sive Antonini Augusti itinerarium, cum notis variorum curante Petro Vesselingo ed. 1735. 4. Amstelodami.*

(70) O téy tablicy którą wielu przyswajało Teodozemu W. patrz Scheyba 1753 fo. Max. Vind. *Histoire de l'academie des inscriptions* T. 14. p. 174. 178. *Memoires de l'academie des sciences de Paris* 1758 et 1761. *Commentarii academiae Theodoro Palatinae* Vol. 5. *historiae* pag. 105-126. Usunąwszy wszelkie spory mniéy gruntowne przekonać się można, że w połowie piérwszey 5 wieku iuż tablica czyli karta była zrobioną.

(71) Origenes L. 6. c. I. in Epist. ad Rom. *Judaeus punire non potest, nec adulteram lapidare, haec enim sibi vindicat romanorum potestas.* Lecz in Epist. ad Africanum T. I. p. 28 ed. Par. 1733 mówi: »Nunc cum Judaei Romano Imperio subjecti sunt, atque didrachmum tributi loco pendant, quanta sit permittente Cesare Etnarchae illorum potestas, ita ut Rege parum differat, compertum habemus. Exercet enim clam judicia, secundum legem Mosaicam. Quibus rei ad mortem damnantur. Non quidem cum plena omni ex parte libertate, sed tamen non inscio Imperatore, idque in Regione gentis longo tempore commorati, didicimus et pro certo accepimus.

Chrystusa uczynił swoją i celniejszych wiarą. W 315 r. zagroził żydom rzucającym kamienie na tych, co z ich grona do Chrześcian przechodzili karą spalania. (72) Zaczęto budować kościoły w Tyberyadzie i w Diocezarei, gdzie tylko sami mieszkali żydzi. (73) Doświadczyli wprawdzie w 330 r. opieki od najwyższej władzy, kiedy rządcy szkół uwolnionemi zostali od wszystkich osobistych ciężarów i podatków, i równie to wyicie rozciągniono do wszystkich którzy służyli Synagogom, (74) lecz w 336 r. zakazano już obrzezywać niewolników kupionych i przez nich pomnażać liczbę żydów. (75) Obwiniono żydów, iż oni Sapora króla Perskiego namówili, do prześladowania Chrześcian. (76) Podnieśli żydzi jeszcze broń w 354 r., w wschodnich kraiach pod przewodztwem Patryka. Wycięcie wielu, spalanie Tyberyady, Diocezarei, i Diospola były karą słabego powstania. (77) Julian Cesarz który Apostaty nosi imię, w listach swoich, (78) zostawił pamiątkę, iak chciał podnosić Jerozolimę. Szukał w tym czynie

(72) Cod. Theod. de Judaeis.

(73) Epiphanius haeresi. 30.

(74) Lib. 2. Cod. Theod. XVI.

(75) Cod. Theod. de Judæis l. 5 i l. 1. Ne Christiana mancipia etc.

(76) Theophanes Chronographia ed. Paris 1655 p. 19.

(77) Ammian. Marcellin L. XIV. c. II. Socrates historia Eccl. l. 2. c. 33. Sozomen li. IV. c. 71. Theophanes Chronographia p. 33.

(78) Ep. 15. Ed. Wen. Alda 1499 r. Gibbon i le Beau zgodnie uznali, że ten list poczytany od niektórych za fałszywy, jest prawdziwym.

i wielkości sławy, (79) i chciał zniszczyć przepowiedzenia czynione przez Chrześcian, iż kamień na kamieniu wspaniałeży niegdys świątyni, nie zostanie. Taż samą ręką którą pisał Julian przeciw Chrześcianom, (80) pisał także rozkazy aby kościół Salomona, odnowił się. (81) Ognie podziemne podług świadectwa dzieiów, zniszczyły pracę. Ammian Marcellin współczesny poganin, (82) Sokrates, Sozomen i pierwsi oycowie Chrześciaństwa, (83) głoszą ten wypadek. Gibbon (84) iak filozof, chce ten cud osłabiać. Le Beau (85) iak dzieiopis, naymniejszemy nieznayduie wątpliwości. (86) Skończył niebawnie życie potym Julian. (87) Jego zgon stał się zniszczeniem nadziei żydów. Odtąd, pod władzą nay-

(79) *Imperii sui memoriam, magnitudinem operum gestiens propagare.* Ammian Ed. Valesii l. XXIII. c. 1.

(80) Fabricius *Bibliotheca Graeca* l. 5. c. 8. p. 88. zebrał to rozrzucone pismo.

(81) Ep. Juliani 29 Ammian Marcellin X. 23.

(82) L. I. XXIII. c. I.

(83) Sokrates i Sozomen 5go wieku pisarze. S. Ambroży 388 r. Ep. IV. p. 996. Ed. Benedict. S. Chryzostoma adversus Judaeos 383 r. T. I. p. 580. Grzegorz Naziazeński roku 365 orat. IV. p. 110.

(84) *Histoire de la décadence de l'Empire Romain* Paris 1789. T. V. p. 351.

(85) *Histoire du Bas Empire* Paris 1759. p. 265.

(86) Nasza religia iak sprawiedliwie doktor Leardner uważa, jest zbyt mocna, aby potrzebowała pożyczac wsparcia od tego cudu. Wszystkie dowody z jedney i z drugiemy strony zebrał ten pisarz. Dla naszego dzieła jest to rzecz obca.

(87) 26 Czerwca 363 r.

większey części rządów chrześcijańskich, rzadko doświadczali wyrozumiałości, często ucisku, a prawie zawsze pogardy.

§ 2. JAKI BYŁ LOS ŻYDÓW W WIELU PAŃSTWACH,
OD ŚMIERCI JULIANA CESARZA.

Kiedy Juliana zwłoki oddano ziemi, a Jowian tron Cesarzów na krótki czas osiadł, ważył się świat rządzony rzymską władzą między wiarą Chrześcian a Bogami, których Konstantyn opuścił, a Julian wracał. Jowian otoczony wyznawcami obudwóch wiar, ogłosił powszechną tolerancyą, w nięj zatęm i żydzi byli zawarci. Upadł ołtarz zwycięstwa, w przedsionku Senatu w Rzymie (88) za Walentyniana, ale chlubił się ieszcze ten Cesarz, iż wolność wyznania wszystkim ubezpieczył. (89) Zostawali żydzi pod rządzcami, których sami wybierali pod imieniem Arabarchów, Alabarchów i Etnarchów, (90)

(88) Patrz obronę Symmaka wysłanego od Senatu w liście 54 X. 10. Jego listów Ed. Lugd. Batavorum 1653 r. 12. Prudencyusza rymy, w których upadek tego ołtarza i pogańskię wiary wielbi. Ed. Paris. 1687. Libana pro *Templis* Ed. Genewęnsk. 1634 r.

(89) „Testes sunt Leges a me in exordio Imperii mei datae, quibus unicuique, quod animo inbibisset colendi, libera facultas tributa est.” Cod. Theod. Lib. IX. tit. 16. le. 19.

(90) Wspomnienie Arabarchy bez żadnego wykładu, co to imię znaczyło, widzimy w Cyceronie ad Atticum l. 2. Ep. 17 i w Juwenalisie. Józef w X. 19 Roz. 4. przywodzi Edykt Klaudyusza, iż August Cesarz pozwolił aby żydzi Etnarchę

Archontów, (91) Harab Hamanbig, (92) xiążąt wygnańców (93) w różnych epokach w wschodnich krajach (94) i w Carogrodzie. Valens Cesarz prześladował katolików, wspierał żydów i różnie wierzących Chrześcian. (95) Teodozy wielkim zwany zniszczył wiarę Bogów, gruntował wiarę Chrystusa. (96) Możliwym ieszcze poganom potężny iuż rząd się opierał, a ustawnie ich liczbę i znaczenie władzą, nagrodą, karą i przykładem nawracanych zmniejszał. Żydzi

w Alexandryi obierali za zwierzchnika, li. XVIII. c. I. mówi o przyięciu Agryppy przez urzędnika w Alexandryi zwanego *Arabarcha*. Toż w X. 20 c. 3. za Justyniana Cesarza w Egipcie były w większej liczbie *Arabarchiae*, o których ten Cesarz w edykcie XI. R. 2 mówi: Ci byli zwierzchnicy i oddawali także od żydów zebrane podatki skarbowi państwa. Równie o Arabarchach Egipskich iest wzmianka. Cod. Justi. L. IV. titt. 61.

(91) Patrz uczoną rozprawę Wesselinga *de Archontibus Judaeorum, ad inscriptionem Berenicensem*, w której nadgrobnie napisy tych urzędników tłómaczą się. Jest ona na karcie 1159. 24 Tomu Thesauri Ugolina.

(92) Patrz rozprawę Jakóba Rhenferda *de Arabarchis sive Etnarchis*. W tymże tomie Ugolina p. 1133. Origines Ed. 1733 r. Paris. T. I. p. 28 mówi, że Etnarcha żydowski królewską prawie miał władzę.

(93) Ten urząd był w Babilonii, nazywano go *Aichmolochtarch*. Patrz Prideaux *Histoire des Juifs* T. IV. p. 72.

(94) Był także w Tyberyadzie oyciec ludu, tak nazywano zwierzchnika zamiast *Nazi* czyli prezesa Synedrynu. Ten urząd Teodozy młodszy zniszczył.

(95) Valens *præcipuo culto Judæos prosequebatur*. Theophanes *Chronographiae* p. 50.

(96) Patrz iego prawa i dzieie.

nie byli w takim stanie silnego oporu. Gorliwość zatem rządu walkę z niemi trochę późniéj, usunąwszy pogan, zaczęła. Teodozy z synami 398 r. zakazał im wielożeństwa, (97) i to jest prawo do którego Bazyliki (98) zdaią się odwoływać. (99) Pierwszy Cyryll Alexandryjski Patryarcha 415 r. nie rumienił się byź przywodziąc do gwałtów, których Chrześciance przeciwko żydom dopuścili się. (100) Zaświadcza Sokrates (101) że ten wypadek, równie w ten czas za przeciwny duchowi religii rozumiany, rzucił płamę na biskupa i na kościół Alexandryjski. Padła w ten czas ofiarą wściekłości ludu Hypatia córka Theona nauczycielka filozofii, którą Suidas (102) a pierwéj biskup Synesius iéy uczeń (103) ze czcią wspomnieli. Okropny przykład srogości bi-

(97) •Ne quis Judaeorum morem suorum in conjunctionibus retineat, nec juxta suam legem nuptias sortiatur, nec in diversa sub uno tempore conjungia conveniat. Cod. de Judaeis.

(98) Co są Bazyliki, patrz rozdział o prawie rzymskiém.

(99) *Juxta leges communes Judaei matrimonium contrahent.* Prawo kościoła wschodniego z tych ustaw ten sam przepis wyrażnie dla potrzebny wiadomości umieściło. Patrz *Bibliotheca Juris Canonici veteris.* Ed. Voellii Parisiis 1664. pag. 1294.

(100) Wszystkie dzieie współczesne i późniejsze *kompilacye.*

(101) Sokrates l. VII. c. 13.

(102) Pod słowem Ipatia Ed. 1705 Cambridgae.

(103) Ep. 10 15 16 33 80 124 153. Ed. 1633 r.

skupa i słabości rządu w 418 r. przez Sewera biskupa na wyspie Minorce powtórzonym został. (104)

Prawa zaś Arkada i Honoryusza w 418 r. postanowiły, aby żydzi w pałacu Cesarskim i w woysku urzędów nie mieli. Urzędnikami mieyskimi i rzecznikami tylko bydź mogli. (105) Wpływ Chryzostoma, którego mamy dochowane mowy przeciwko żydom, wyiednał prawo oddające żydów w ich sprawach urzędnikom i prawom państwa. (106) W 439 roku Teodozy młodszy zabronił im sprawowania urzędów, nowe Synagogi stawiać zakazał i karami zagroził tym, którzyby Chrześcian do swoiéy nawracali wiary. (107)

Justynian Cesarz chciał rozkazywać sumnieniom. Zawieraiań jego prawa srogość przeciwko różnowierzącym. (108) Samarytanie część żydów, doświadczali większego gwałtu. (109) Żydzi Rabbanici łączyli się z niemi. W 529 r. w zmowie z Persami podnieśli rokosz. Otrzymali karę w zniszczeniu,

(104) Fleury Histoire Ecclesiastique. Ed. Bruxelles 1725 8vo. T. V. pag. 490.

(105) Cod. Theod. de *Judaeis*.

(106) Cod. Theod. li. 10. de Jurisdicti: zachodzi różnica co do słów téy ustawy, w tym zbiorze umieszczonéy, a przeniesionéy w zbiór Justyniana. Wyłączone bowiem sprawy de *superstitione Judaica*, w kodexie Justyniana zapisano, *tam ad superstitionem, quam ad forum et leges*.

(107) Cod. Theod. de *Judaeis*.

(108) Patrz iego kodex i *novellac*.

(109) W kodexie i Nowellach.

mordach (110) i zburzeniu świątyni w Cyrenaiku, która starożytnością swoją podług podań, miała do Salomona dochodzić czasów. (111) W 556 r. zbuntowali się żydzi w Palestynie. Prędką i skuteczną surowość przeszkodziła dalszemu powstaniu. Pozwolił im Justynian czytać biblię w języku w jakim chcą w szkole: zakazał im Mischny, to jest drugiego prawa. (112) Wyłączeni zostali żydzi od wszystkich urzędów. (113) Phocas w 610 r., ten ukoronowany potwór, kazał ochrzcić wszystkich żydów. Powstanie powszechne przeciw temu gwałtowi nazwano buntem. Rospacz uzbraiała żydów, siła była w ręku Phokasa. Żydzi stali się ofiarą. (114) Za Herakliusza w 613 r. ogłoszone proroctwa, iż lud obrzezany zniszczy wschodnie państwo; podniosły nadzieie żydów, rozsrożyły Herakliusza: kazał gwałtownie chrzcić żydów, (115) a pełen boiaźni aby mu niewydarli korony, przez posłów do Hiszpanii a potem do Francji wysłanych żądał, aby żydzi albo przyjęli chrzest, albo śmierć lub wygna-

(110) Theophanes p. 152. Cedren p. 369. należy także czytać R. 13 i 28 *Historiae Arcanae* Prokopa.

(111) Theophanes p. 194 195. Cedren p. 385.

(112) Nov. 146 Grecka biblia powinna być czytana, podług Aquili przekładu, czyli 70 tłumaczy. Patrz także Voelu. *Bibliothecam Juris veteris canonici*.

(113) Le: ult. Cod. Just. de Judaeis i w Nowelli 45 *honore vero fruuntur nullo, sed sint in turpitudine fortunae, in qua et animam volunt esse*.

(114) Cedrenus p. 506. Zonaras T. 2. p. 80.

(115) Theophanes p. 251. Cedron. p. 408.

nie odnieśli. Aimoin mnich opisując to poselstwo, zdaie się urągać Herakliuszowi, iż nie zrozumiał gwiazdo-wieszczków, a w miejscu żydów, powinien był znajdować nieprzyjaciółmi Saracenów. (116) Leon Izauryeński 722 r., ponowił rozkaz, aby żydzi zostali Chrześcianami. Zagrożeni śmiercią przestali na krótki czas obrządków, przyjęli wiarę z nienawiścią, a za pierwszą sposobnością porzucali ją z wzgardą. (117) Sobor Niceński II. nie był przychylny żydom. (118) Bazyli Macedończyk w 874 r. podobnym chciał być apostołem. Po śmierci jego wrócili się przewróceni żydzi do swego wyznania. Pochwały które Konstantyn Porphyrogenit daie przedsięwzięciom tego Cesarza (119) nie zniszczą wstrętu, który czujemy od zgwałcenia najświętszego prawa wolności wyznania wiary, podanej od tyłu pokoleń.

Mahomet, dwoiaką wodza i proroka sprawując władzę, chciał z początku żydów mieć współnikami wypraw i pomnożyć niemi liczbę wyznawców nowej wiary. Ten co głosił, że wskrzesza wiarę Abrahama, (120) co wierzącym w jednego Boga, a różniącym się w innych opiniach, obiecywał niebo, (121) Koran dopełnieniem świętych ksiąg nazywa (122) a

(116) Ed. Par. 1514 r. p. 63.

(117) Theophanes p. 336.

(118) 787 r. c. 8. zakazuje żydom kupowanie niewolników, i staranie o ochrzczenie żydów porucza.

(119) Scriptorum Byzantinorum Ed. Paris. 1685. p. 210.

(120) Alkorani Sur II. 125 135.

(121) Sur II. 61.

(122) Sur III. w pocz. VI. 93.

nakoniec w Jerozolimie chciał mieć siedlisko swojej religii; nie mógł być przeciwnym żydom. Lecz gdy Nadhireńscy żydzi zabić Mahometa chcieli, a Koraidecy opuścili go walcząc pod jego znakiem, (123) porównał ich do osłów noszących książki, nieoszczędził przeciw nim obelg, (124) orężem zaś to nienawistne ludzom (iako twierdził) plemię niszczył, i osady żydów Nadhireńskich, Kainakaidzkich, Koraidezkich i Chaybareńskich ledwo niezupełnie zburzył. (125) Wydał dopiero rozkaz, wyplenia inaczey wierzących iczli haraczu niezapłacą. (126) Przed zgonem swoim miał wydać wyrok, aby dwie religie w Arabii nie miały miejsca. (127) Twierdzi wielu, że tenże sam Mahomet wydał przywileie wolnego wyznania różney religii ludzom. Zatrudniono uczonych Europy kopiiami testamentu Mahometa. (128) My tylko o losie żydów za iego życia z Alkoranu i dzieiów wyraziwszy, w obce naszemu przedmiotowi spory niewdaiemy się, i ciekawym czytelnikom rozprawę uczonego Tychsena, polecamy. (129)

(123) Abulfeda vita Mahomedis ed. Gagnier p. 61 76 77.

(124) Sur 11 78 89 93.

(125) Abulfeda p. 61 71 87.

(126) Sur IX. Sur LX. VIII.

(127) Elmacini Hist. Sarac. ad a. VIII.

(128) Patrz rozprawę Tychsena *Commentatio qua disquiritur, quatenus Muhammedes aliarum Religionum Sectatores toleraverat.*

(129) Comm. Soc. Götting. T. XV. p. 152.

Omar pozostałych żydów w Arabii wypędził, (130) późniéj nieco wzgardzeni żydzi, opiekę prawa w mahometańskim państwie zyskali. Na zachodzie z ulomków zwalisk rzymskiéj monarchii, podniosły się liczne królestwa, szanowano w iednych prawa Teodozego, w których zapisane są srogości przeciwko żydom; (131) w innych duch nietolerancyi, widoki łakomstwa, stawiały Izraelitów za przedmiot nienawiści, za źródło zysków.

Odsunięty żyd od urzędów, od woyska i wszelkich spraw publicznych, w południowéj Europie zaczął bydz kupcem, handlował pieniędzmi, handlował towarami. Zołnierz wzdrygał się handlu. Chrześcianin danie pieniędzy na użytek, poczytywał za grzech lichwą nazwany. Duch praw naiezdniczych narodów, przyniósł nam tylko co do zasad trwałe lenniczne systema; inne przepisy niebyły tylko do czasu i do okoliczności. Prawodawca nayezęściej nie przebiegał myślą pożytków lub szkód pokoleń, ale patrzył tylko na ludzi, którzy mu byli współczesnymi. Ceniono więc wygodę z pracy żydów, zazdroszczono im zysków, które dzielić ieden nie śmiał, drugi niechciał. Pozwalano im zarabiać na

(130) Tamże.

(131) Patrz obadwa Teodozego i Justyniana Kodexy. Wiedzieć potrzeba, że kodex Teodozego był zachowany w Hiszpanii i w niektórych prowincyach Francyi, nim wróciła się powaga praw Justyniana. Conringius *de origine Juris Germanici* ed. Helmstad. 1665 p. 109 sprawiedliwie uważa, że w kapitularzach Karola W. i jego synów, są wyjątki z kodexu Teodozego.

potrzebnych. Ośmielono się zyski wydzierać. Na koniec srogość lub obojętność rządu, uniesienie się w gorliwości, sprawiedliwość nawet im wymierzona, stwarzała tego rozrzuconego ludu nieszczęścia.

Za Teodoryka króla Ostrogotów we Włoszech, (132) zburzyli katolicy w Rzymie i Rawennie Synagogi. Teodoryk wzruszycielów spokoyność ukarał. Ci, co widzieli, że bezkarnie upadały świątynie bogów pogańskich, poczytywali za winę, iż zniszczenie Synagog rozgniewało władzę. Teodoryk który podług własnego wyznania, religii nakazywać nikomu nie mógł, (133) został ohydzonym, a każdy ocalony żyd zdawał się przypominać, iż dla jego sprawy krew wiernych przez kata była wylaną.

Przeszedł ten wstręt ku żydom, do drugiey części Gotów w Hiszpanii. Sobór Toletański 589 r. (134) ustanowiwszy te zakazy, które zbiór praw Cesarskich zawierał, dodał zlecenie chrzczenia dzieci żydowskich. Poselstwo Herakliusza Cesarza o pogorszeniu Izraelitów, (135) otrzymało skutek. Nawracano gwałtownie do wiary, a kiedy ięk tych ofiar obijał się o dwoiaką religii i rządu władzę, sobór Toletański 633 r. (136) zakazał gwałtownie nawra-

(132) Umarł 30 Sierpnia 526 r.

(133) *Religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat invitus.* Cassiodor. Var. 1. 2. ep. 2. ep. 26. ed. Rotomagensis 1679. T. I. p. 33.

(134) Concil. ed. L'abbei T. V. p. 1613.

(135) Patrz Aimoina.

(136) Concil. ed. L'abbei T. V. p. 1702.

cać; lecz ci których przymus policzył między Chrześciany, zostać mieli w téj wierze. Dzieci zaś wszystkich żydów chrzczone byź miały i wiernego iuż spodziewano się pokolenia. Zbiór praw Wizygotów stanowi, aby żyd przechodzący z iednéj prowincyi do drugiéj stawał przed biskupem (137) w dni uroczyste; od pasterzów katolickich powinni byli słu-chać kazań. (138) Święta nie dozwolono im zachować, (139) obrzezywać dzieci poczytano za winę. (140) W nierozumném nadużyciu władzy powiedziano, że bronić swoiéj wiary nie powinni. (141) Niedozwolono czytać tych ksiąg, które wiara Chrześcian potępia. (142) Wymuszano aby potrawy za-prawione wieprzowiną iedli, mięsa świniego nieie-dząc. (143) Sprawiedliwie Montesquieu mówi, że dwoiakié w téj mierze wyrządzano okrucieństwo, że przymuszano gwałcić religią, a zostawiono iéy po-zory. Przymuszano aby się różnili od opinii wła-snéj i oyców, a oznaczono ich oddziałem hańby. Uciśnieni, porozumianemi byli o związki z Maurami. Sobór 694 r. ogłosił iż żydzi w yzutemi są z dóbr wszelkich. Rozdanemi byź mają chrześcianom iak niewolnicy, podług rozrządzenia króla; z tym wa-runkiem, aby obrządków swoich nie sprawowali,

(137) *Leges Visigoth.* li. 2. titt. 3.

(138) *Ib.* li. 20. *Ib.* li. 12. titt. 3. li. 22.

(139) *Ib.* li. 2. titt. 3. li. 3.

(140) *Ib.* li. 12. titt. 2. li. 7.

(141) *Ib.* li. 12. titt. 3. li. 9.

(142) *Ib.* li. 12. titt. 3. li. 11.

(143) *Esprit des Loix* li. 9. ch. 16.

a ich dzieci w siódmym roku, zaczęli uczyć się wiary Chrystusa. (144)

W takim więc ucisku dawali żydzi ręce buntownikom, a szpiegów nieprzyjaciołom; karano prawdziwe i fałszywe zbrodnie, pieniądź gubił i odkupował podeyrzanych. (145) Pod Maurami doświadczali żydzi opieki.

We Francyi Sobory ogłosiły, co prawa Rzymskie ustanowiły o żydach, i ustawę świecką naznaczyły cechą duchowney władzy. (146) Dzieie Grzegorza Turoneńskiego składają świadectwo iak gwałtownie nawracano; (147) iak Childeryk III. sam nawracał. (148) Aimoin mnich uwiadomia, (149) że Dagobert na żądanie Herakliusza żydów wypędził. We Włoszech, Sycylii i Sardynii, podniósł się lud przeciwko żydom. Grzegorz wielki bronił ich w imię religii, która żąda ofiary serca, nie gwałtu. (150) Przypomniął cesarzów prawa, większey surowości nie żądał. Cząstkowe były w téj obszerney krainie powstania, ogólnych nie było prześladowań.

(144) Concilium ed. Labbei T. VI. p. 1363.

(145) *Histoire des hommes* Espagne T. I. p. 173.

(146) Sobor w Auvergne kanon 9. Sobor maçonski kanon 13. i Sobor piąty paryzki.

(147) Lib. V. c. XI. p. 36. ed. paryzkiéy 1522 roku.

(148) Lib. VI. c. XVII. p. 52 zaświadcza Grzegorz Turoneński *Corpore tantum abluti non corde, ad ipsam quam prius perfidiam habuerunt, transierunt, Deo mentiti sunt.*

(149) Lib. IV. p. 64 ed. 1514.

(150) *Epistolarum* li. IV. ep. 6. Lib. VII. ep. 5.

W Niemczech do Karola W. mały handel był w ręku żydów, a urzędy nawet w niektórych miastach posiadali. (151) Kapitularze Karola W. i jego synów, (152) zakazały żydom iakąkolwiek władzę nad chrześcianami sprawować, i chrześciańską czeładź trzymać.

Za Ludwika dobrowolnego *Debonnaire*, Agobard Arcy-biskup Lugduński, którego historia z wielu względów zachowała imię; uniósł się w gorliwości przeciwko żydom, zakazywał kupować nawet wina i żywności od żydów, a słabemu wyrzucał cesarzowi, iż w opiekę swoją ich przyjął. (153)

Słabła i podnosiła się nienawiść ku żydom do środka 11 wieku. Odmieniać lub wstrząsać się zdawała, kiedy Piotr pustelnik równie uzbroił królów, iak motłoch ludu, dla odzyskania ziemi świętęy. Pierwsza krucyata w końcu XI. wieku ogłoszona, (154) więccy dotknęła żydów bezbronnych w Europie, uważanych iak potomków zabóyców Chrystusa, więcey ich wytępiła w oyczystych siedliskach, niż Saracenów w wschodnich kraiach. Za Fryderyka I. w roku 1146, mnich Rudolf pobudzał lud w Niemczech aby żydów wycinano. (155) Powolne były tłumy temu zachęceniu. Powaga S. Bernarda

(151) Wiederburg *Vermischte Nachrichten* Halle 1751. p. 356.

(152) Lib. 6 c. 117 c. 120 w kodexie *Legum antiquarum* Friderici Lindenbrogii, ed. Francofurti 1693.

(153) Ed. paryzka Baluza 1666 r. T. I. p. 98.

(154) W 1098 r.

(155) Ottonis Frisingensis Chronicon p. 215.

(156) umnieyszyła nieszczęścia synom Abrahama i Jakóba. Ktokolwiek ważne liczy epoki, dostrzega w XII wieku zastanawiające odmiany. My w naszym tylko przedmiocie krótki stosunek przyczyn, do zaświadczonych historiją skutków zrobimy. Krzyżowne wyprawy dały nowy popęd przemysłowi, nowy ruch rządóm. Nowi zatém kupcy zazdrościli maitątku dawniéy nabytego żydom, i uważali w nich współników zysku, który sobie z wyłączeniem innych upewnili. Uprzywileiowani lichwiarze pod imieniem Lombardów i Coursinów (157) znani, łączyli się z ich nieprzyjaciółmi. Nienawiść do obrzezanego ludu Saracenów, stawiała nieco podobne a mniéy trudne przedmioty do pokonania pospółstwu. Nauki nierzuciły poświęty, iak w klasztorach mniachów, których legendy czyli życia cudowną przyjmowały postać, a nie ieden pisarz liczył sobie za zasługę, gdy albo pomnażał słownik obelg przeciwko żydom, albo o straszne występki ich obwiniał. Nieznane dawnieyszym wiekom, iak sprawiedliwie Fleury uważa, (158) nastąpiły oskarżenia żydów o kradzież i zabójstwa dzieci chrześcijańskich. Pomnożyli się męczennicy, lekkowierność policzyła ich między świętych, często nawet bez władzy kościoła. (159)

(156) *Judaei non sunt trucidandi, non sunt persequendi*, op. t. 3. p. 363.

(157) *Mattheus Parisiensis ad. an. 1235 i 1255. Bodin de Republica L. VI. c. 2.*

(158) T. XV. Ed. Bruxelskiéy p. 442. T. XVIII. p. 409.

(159) *Acta Bollandistarum T. 8 pod dniem 28 marca T. X. p. 505. p. 538.*

Pomnożyła się nienawiść przeciwko powołanym, choć nacyjęściej nieprzekonanym sprawcom zbrodni. Włoscy prawnicy pod Fryderykiem I. ogłosili prawidła o nieograniczoności władzy cesarza. W lenniczym systemacie żyd nie był uczestnikiem zasługi i nagrody żołnierza. Niezostawało mu tylko miejsce wśród niewolnej czeladzi, a tę liczono między własności ruchome panów. Wszystkie te okoliczności razem i oddzielnie wzięte, sprawiły bezprzykładne w dziejach pogorszenie losu żydów.

We Francyi Filip August w dzieciństwie swoim nasłuchawszy się o winach żydów, o potrzebowaniu krwi chrześcian, o czarach, iak współczesny jego życiopis i lekarz Rigord zaświadcza, (160) w 1181 roku rozkazał żydom we 3 miesiące wyjść z krajów jego władzy podległych. Skonfiskował majątek nieruchomy, długi które mieli uznano za nieprawe, wszelako dłużnik piątą część oddać winien monarsze. (161) Nakoniec Synagogi wszystkie przemienić kazano w kościoły. W ten czas na lonie rozpaczy wynaleźli żydzi wexle, ten szrodek, przez który w kilkunastu niedzielach, ieden pieniądz wszystkie Europeyskie obeyść może kraie. (162) Nadzieia mienia od żydów pieniędzy, ofiary od nich dane, nakłoniły tegoż samego Filipa Augusta, że w 1198 r.

(160) Rigord w zbiorze Du Chesna T. V. p. 8.

(161) Patrz w tymże Rigordzie różne wnioskowania w tęg mierze.

(162) Patrz o początku weksłów dosyć dokładne opisanie w Raynalu Hist. Phil. T. I.

ich powrócił, niektóre dawszy prawidła. (163) Ludwik VIII. przepisał, że żadney prowizyi brać nie będą; długi o które przez pięć lat upominają się, nikną; a długi nie dawne, tymże żydom należne w ręce ich panów w dziewięciu terminach miały być zapłacone. (164) Każdy żyd uważany był za własność pana, (165) niewolno mu było odejść z dobr iednych do drugich bez pozwolenia właściciela; sprzedawano ich samych i razem z ziemią na której mieszkali. (166) Obcowanie z żydówką poczytywano za sprawę równą obcowaniu z suką. (167) Święty Ludwik który chwalił nawrócenie żydów a świeckim radził aby ciała bluźnierców bez sądu przebiłi, (168) zakazał wszelkiego pożyczania chrześcianom na prowizyą, dał trzy lata czasu do uszczenia się dłużnikom. (169) Nakoniec nękania ustawnie, obwi-

(163) Rigord. p. 42.

(164) Lauriere *ordonances des rois* ed. 1720 f. T. II. pag. 44.

(165) *Sert-on main mortable; justiciable de corps, et de Chastel de seigneurs, dont il estoit couchant et levant.* Lauriere *ordonnances des Rois de France* T. I. p. 16 i 48.

(166) Tamże.

(167) *Quia habere rem cum Judaea a Christiano, est rem habere cum cane.* Joannes Gallus *quaest.* 197. Patrz Du Canga *Glossarium*, pod słowem *Judaei*.

(168) *Mais doit homme, lay quand il oit mesdire de la foij Chretienne, defendre la chose non pas seulement des parolles, mais á bonne espée tranchante, et en frapper le mesdisante et mescreants a travers du corps, tandis qu'elle pourra y entrer.* Joinville *vie de St. Louis* p. 11.

(169) Lauriere p. 53.

nieni za Filipa V. w 1320 r., iż namowieni od Maurów, z trędownatemi truli studnie, znajdowali śmierć z własnéj ręki (170) i z ręki katów. Wypędzeni z Francyi nosili cechę swego nieszczęścia. Kazano, albo czynnie zachęcano żydów do nawrócenia, a majątek nawracanych, iako z lichwy zebrany konfiskowano. Dopiero Karol VI. tę ustawę zwyczajową uchylił. (171)

W Anglii 1189 r. rzuciło się pospólstwo na żydów; powszechne ich prześladowanie które dla zysku Rychard król zaczął, (172) do tego przyszło stopnia, iż sami siebie żydzi palili aby wręce chrześcian krzyżowników nie wpadli. (173) Za Jana króla twierdzono, że królowie mają prawo nakładać na żydów tyle ciężarów, ile im tylko się podoba. Nałożono na iednego żyda 10,000 grzywien z ostrzeżeniem, aby każdego dnia po iednéj grzywnie płacił. (174) Rwno iednemu żydowi zęby, aby dawał pieniądze, i dopiero za ósmym dał 1000 grzywien.

(170) Velly Histoire de France ed. Paris. 1769. T. VIII. pag. 105.

(171) 1363 r.

(172) Gvilhelmus Neubringensis w zbiorze rerum anglicarum vetustiores scriptores, ed. Heidelberg. 1687. L. IV. c. 7. p. 441. mówi o Rychardzie. *«excanduit non quidem sincere, id est causa fidei tantum, sed eorum vel emulando felicitatem, vel inhiando fortunis, et agebat sine ullo conscientiae scrupulo, hilari furore proprium cupiditatis negotium.»*

(173) Patrz kilka kart Gwilelma Neubringskiego od k. 441.

(174) Henry Histoire d'Angleterre ed. Paris. 1789. T. II. p. 349.

(175) Prawnik Bracton (176) poważnie utrzymywał, że żyd co zarabia, nie sobie ale królowi zyskuje, i przyczyny, godne takiego mniemania przywodzi. (177)

Henryk III. na kilka lat żydów sprzedał bratu Richardowi, kilka słów Mateusza Paryskiego (178) o tém wypadku dają doskonały obraz tego zdarzenia. Edward pod różnemi pozorami 280 żydów powiesił i ich majątek zabrał, (179) nakoniec; 1290 r. wypędzonymi zostali. (180)

W Węgrzech wysilono za Kolomana okrucieństwo, stanowiąc iż żydówki wybierać powinny chrześcian za małżonków, a na biesiadach iść winni wieprzowinę, (181) w końcu zaś piętnastego wieku widzimy kary na żydów dzieciobóyców w Tyrnawie. (182)

(175) Hume *histoire d'Angleterre*.

(176) Żył w XII wieku.

(177) *Judaeus vero nihil proprium habere potest, quia quid acquirit, non sibi sed regi acquirit; quia non vivunt sibi ipsis, sed aliis, et sic aliis adquirunt et non sibi ipsis*. Bracton l. 5. Tr. 4. c. 6.

(178) *Quos Rex excoiaverat, Comes exviscerat*. Mattheus Paris. ad an. 1255.

(179) Henry T. IV. p. 44.

(180) Tamże p. 483.

(181) 1113 roku.

(182) 1496 r. Żydzi na mękach przyznali, że koleją krajów staraią się o krew katolicką, na leczenie różnych chorób, i że ta kolę na Tyrnawę przyszła, w której dziecko zamordowali. Bonfini *Rerum Hungaricarum* l. 4. sec. 5. ed. 1581 r. f. p. 718.

W Hiszpanii w 1236 r. wycinano żydów, a duch prześladowania wzmagał się w miarę upadku Maurów. (183) Wiadome są ciągle srogości przeciwko żydom, które rząd świecki i religijny w tém państwie wymierzał. W Lizbonie wyrok 1496 r. wydany przez Emanuela króla, aby dzieci żydowskie chrzczyć, sprawił, że rodzice dzieci swoje wrzucali w studnię, przekładając ich śmierć nad gwałtowne ochrzczenie. (184) Wstręt powszechny od takiego czynu, który wszyscy czuć powinni, a Marriana upowszechnił, (185) nie wstrzymał pospółstwa; dziesięć lat późniéy nowo nawróconym nawet przechrztom nie przepuściło. (186)

W Niemczech żydzi uważani byli przez cesarzów za niewolną czeladź, (187) Fryderyka II. 1238 r. przywiléy twierdzi za rzecz pewną, iż władza ce-

(183) Patrz Odoryka Raynalda pod r. 1238. n. 48.

(184) Spondani T. XXIV. p. 571.

(185) Ed. 1678. Madrit. li. 26. n. 13.

(186) Marriana li. 28. n. 24.

(187) *Servi Camerae. Kayserliche Knechte.* W dziele Petri de Vineis *Cancellarii quondam Friderici II. Imp. Rom.* Li. VI. ed. Ambergensis 1609 r. 8. p. 712 iest przywiléy Fryderyka II. dany żydom, w którym są te słowa: *quod omnes, et singuli Judaei, de gentes ubique per terras nostrae jurisdictioni subiectas, christianae legis, et imperii praerogativa, (qua dominamur et vivimus) servi sunt nostrae camerae speciales.* etc. Prawo zwane *der Schwäbische Spiegel* c. 146. twierdzi, że Tytus żydów kamerze cesarskiéy na zawsze darował, i ztąd nad tym narodem prawo Cesarzów wyniknęło; spory zachodzą kiedy to przyswoienie władzy nastąpiło. Ja w te uczone spory wchodzić nie myślę.

sarska od dawnego czasu na pomszczenie się zbrodni żydowskiéy wieczną im wskazała niewolę. (188) Po takiém oczewistem prawności dowiedzeniu, nie dziwny się, że cesarze rzymsko-niemieccy uwalniali więźni i miasta od opłacenia długów żydom winnych, (189) że Henryk III. cesarz w 1308 r. żydów Ru-beackich i Sultzkich Janowi biskupowi Strazburgskiemu darował. Ten w roku następnym wielu żydów na ogień wskazał, (190) a mieszczanie Wormaccy, podobny dar od Karola IV. (191) w 1348 r. otrzymali. Ludwik Bawarczyk w 1337 r. miastu Kolmarowi dał ich w zastaw. (192) W czasie powietrza 1349 r. naradzały się poważnie miasta, czy żydzi są sprawcami téy klęski, i wycinano ich bez litości

(188) *Cum Imperialis auctoritas, a priscis temporibus ad perpetuam Judaici sceleris ultionem, Judaeis perpetuam indixerit servitutem.* Przywilej Fryderyka II. 1238 r. u Lambeciusza. *Commentarii Bibliothecae Vindebonensis* p. 80.

(189) *Meiners historische Vergleichung der Sitten und Verfassungen der Gesetze.* Hannover 1793. T. I. 8. p. 225. Czytano te dary z mocy iak rozumiano władzy cesarskiéy, iakoż w liście Fryderyka II. do króla Francuzkiego, w listach Petri de Vineis, p. 95. ten iest wyraz *per quam* (Imperator) *ridiculse legi subicitur, qui omnibus legibus imperialiter est solutus.* Takie to prawidła wydała Inneriusza szkoła.

(190) Schöpllin *Alsatia illustrata* ed. Colmarien. 1761. f. T. II. p. 81. Napis tego szkaradnego czynu w kościele Ru-beackim do czasu rewolueyi zostawał.

(191) Joannis Friderici Schannat *Historia Episcopatus Wormaciensis.* Ed. Francofurti. 1734. f. T. I. p. 396.

(192) Schöpllin *Alsatia illustrata* p. 365.

(193) Każdego niemieckiego xięstwa i miasta otworzmy dzieie, wysilonego okrucieństwa znajdziemy pamiątki. Nie pomnażamy ich obrazów dla czytelnika, te które mu wystawiliśmy, są dosyć okropne. (194)

Duchowna najwyższa w Papieżach władza często bronila żydów, rzadko uprawniała prześladowanie. Alexander II. 1058 r. chwalił biskupów francuzkich, że bronili żydów. Woynę przeciw Saracenom nazywał sprawiedliwą, bo walczą, lecz żydzi oddają się wszędzie niewoli. (195) Innocenty III. w 1198 r. zakazał przynaglać żydów do chrztu, odbierać gwałtownie majątek, znieważać ich cmentarze. (196) Sobor III. Lateraneński 1215 r. roz-

(193) Tamże p. 343. *Döhm über die bürgerliche Verfassung der Juden.* 1783. Berlin und Stettin p. 38. przywodzi świadectwo, iż żydzi Wormaccy, Ratyżbońscy i Ulmienscy, na obronę swoją sfałszowali dowody, iż ich osada w Niemczech jest dawniejsza od śmierci Chrystusa, a zatem nie są potomkami zabójców Zakonodawcy Chrześcian, lecz i to sfałszowanie dzieciów nie pomogło nieszczęśliwym.

(194) Nie przestawano na wysilaniu wzgardy i okrucieństwa na żyjących żydach: po śmierci nawet gdy iak złoczyńcy ginęli, różnić ich chciano haniebną oznaką od winowayców Chrześcian. W ustawach dla miasta Brünna, między 1350 i 1360 r. zebranych i na ratuszu tego miasta będących, a przez *Monse Versuch über die älteste Municipal-Rechte von Mähren* wydanych, czytamy: *Pileus de scultella ligno quodam elevato superius scultellae, more Judaico inposito factus cum pice ardente, crinibus et capiti Judaei impressus, cum eodem pileo, ut a Christianis suspensis discerneretur, patibulo, catenis et feramentis, cum collo, ventre et pedibus est affixus.*

(195) Fleury T. XIII. p. 181.

(196) Łp. li. 2. Ep. 30.

kazał, aby żydzi mieli znaki, któreby ich różniły od chrześcian. (197) Grzegorz IX. w 1236 r. wzywał litości dla tego plemienia we Francyi i w Hiszpanii, kiedy fałszywa gorliwość krzyżowników odbierała życie, a wyuzdane łakomstwo wydzierało majątek. (198)

Wstrzęsła się iednak spokoyność żydów pod tym papieżem. Jeden przechrztą okazał talmud Grzegorzowi IX. i wyszczególnił będące w nim błędy. Papież porучzył arcy-biskupom i biskupom we Francyi, Anglii, Nawarze, Kastylii, Lionie, Portugalii, w iednym dniu zabrać książki; zabrano, i 20 wozów spalono. (199)

Innocenty IV. 1244 r. pochwalił Ludwikowi IX. to gorliwe wykonanie życzeń poprzednika, polecił iednak Eudesowi legatowi ściślejszy rozbiór rzeczy, i tolerować to pozwolił, co cierpieć można. (200) Legat przyniesione potępił księgi, o innych dać obiecał wyrok.

Honoriusz w 1286 r. w Anglii, poleca surowość na talmud. Biskupi znajdujący podług swego wyznania w kanonach, że żydzi przeznaczeni są do niewoli, a chrześcianie do wolności, chętnie posłuszeństwo poświęcili naywyższemu zwierzchnikowi. (201) Jan XXII. w 1320 r. palić każe talmud, ale

(197) Karta 65. a w kilku edycyach karta 15.

(198) Odoryk Raynald pod rokiem 1236. Nro 48.

(199) Fleury T. XVII. p. 396.

(200) Tamże.

(201) Conc. T. XI. p. 2163. Sobor ten był w Excester 1287 r. 16 Kwietnia.

żydów od gwałtów bronić porucza, (202) w 1338 r. skrwawienie hostyi przez iednego kleryka w Passawie, uzbroiło lud przeciwko żydom, których sprawcami tego występku nazwano. (203) Władza papieska potwarczę kazała karać, żydzi ocalonemi zostali. (204) W czasie powietrza 1348 r. przeciwko wściekłości ludu, który żydzi byli przedmiotem, bulla papieska iedyną była obroną. (205) Sobor Bazyleyski 1434 r. rozkazał, aby przymuszać żydów do słuchania słowa Bożego, posyłać do ich szkół ludzi uczonych, dla nawracania. Ponowiono przepis, aby chrześcianie z nimi nieobcowali; nakoniec postanowiono, aby mieli znaki różniące ich w ubiorach z chrześcianami. (206)

Liczne pisma twierdzą, że papieże wydawać mieli brevia żydom na lichwiarstwo, czytałem podania o téj swobodzie: pewności że były nie widzę. (207)

(202) Fleury T. XIX. p. 288.

(203) Raynald pod rokiem 1338.

(204) Tamże.

(205) Raynald pod rokiem 1348. n. 33.

(206) Na Sessyi 19. Labbe Conc. T. XII. p. 547. mam téj szczególny Sessyi wyrok z pieczęcią, z Soboru do Polski przysłany.

(207) Fischer *Handelsgeschichte* w T. II. obszernie w téj mierze mówi, przywodzi Hoberlina, iż te przywileje czytał. Wiadomo jest uczonemu światu, iak Fischera dokładność iest podległą powątpiewaniu. W tak ważnym przedmiocie, chciałbym czytać całych nadań wyciągi, których mieć nie miałem sposobności.

§ 3. ŻYDZI DO NAS WESZLI, I JAKIEGO
DOŚWIADCZALI LOSU.

Kiedy do nas żydzi weszli, rzeczą iest niewiadomą. Rozmnożyli się od czasów niepamiętnych, iak Naruszewicz mówi, (208) od niemieckich kraiów przystęp był łatwy. Taż sama wygoda, którą czynili w Niemczech, była zapewne ich zaletą w naszym kraju. Było u nas złoto, srebro i ziemiopłody, musiał być handel; byli zatem i żydzi, mówi siedemnastego wieku pisarz Wacław Grabowski, (209) ten wniosek nosi cechę prawdy, gdy się przeniesiemy do tych wieków, w których kupiectwo było w ręku plemienia Izraela. Prześladowania żydów w 1096 r. przeniosło ich znaczną liczbę z Czech. (210) Pochód z niemieckich kraiów dowodzi także, że żydzi nasi w podziale obrządków niektórych i od-

(208) *Historia Polska* T. VI. k. 13. Marcin Gallus Judytę pierwszą żonę Władysława Hermana wychwalając, przytacza te słowa: *Multos Christianos de servitute Judaeorum, suis facultatibus redimebat.* Toż samo anonim. ed. Sommersberg. T. I. pag. 24. twierdzi. Musieli tedy być żydzi już moiżni, kiedy taki handel ludźmi prowadzili.

(209) W piśmie o żydach w koronie 1611 r. 4. na k. 3.

(210) Kosmas Pragensis pod tym rokiem. Kronika Jana Marignola XIV wieku pisarza. *Monumenta Bohemica nusquam antea edita* a Dobnero Pragae 1768 r. T. II. p. 182. dodaje pod tym samym rokiem, iż żydzi prześladowani przesyłali swoje bogactwa do sąsiedzkich kraiów. *Dux (Wratisslaus) fecit eos bonis omnibus spoliari, impropere eis, quid portassent, quando adducti fuissent patres eorum de Jerosolymis, et vendebantur eorum triginta pro denario uno.*

prawowaniu modlitw, mają wspólność z niemieckimi współbraćmi (211) i językiem popsutym niemieckim mówią.

W Ruskich zaś kraiach, które oręż Bolesława I. zajął, widzimy, że 1112 r. żołnierze polscy, zrabowali domy żydów w Kijowie. (212) Wniście do téj części południowéj Polski, było bardzo łatwe; wyjaśnić je jednak należy. Mieliśmy długo z podań rabbinów, że ku nadbrzeżu Kaspijskiego morza i koło Wołgi, były królestwa żydowskie. Nie dawno wydany arabski ieograf Ebn Haukul w początku dziesiątego wieku żyjący, zaświadcza, że nad rzeką *Atel* (213) czyli Wołgą, było królestwo kwitnące, rolnictwem sławne, w którym żyd był królem, dziewięciu miał kadych i tysiąc dwieście żołnierzy na swoim żołdzie. Miasto nazywało się *Bat*, i wszystkich religii ludzie tam mieszkali (214). Massoudi drugi ieograf arabski (215), a współcze-

(211) Xiegi rytualne zwane *Minhagin* są wspólne Polskim, Litewskim, Czeskim, Niemieckim, Morawskim żydom. Inne są dla Włoskich, inne dla Hiszpańskich, inne dla Jerozolimskich. Buxtorf *Synagoga Judaica* ed. Basil. 1690. r. 8. p. 8.

(212) *Milites in deditionem versi, dcinde singulos Judaeorum in Kiiow consistentium, domos invadunt, et diripiunt.* Długosz pod tym rokiem.

(213) Moyżesz Choreeński Ed. Wishtonów r. 1733. p. 355 nazywa Wołgę *Ethel*. Konstantyn Porfirogenit *de administrando Imperio* p. 337 daie imię téj rzece *Athel*.

(214) *En Araban Traveller of the tenthantury translated from a manuscript in his own possession.* London 1800. 4.

(215) Massoudégo znam. *dans le premier volume des no-*

sny Ebn Haukulowi mówi, że w stolicy Khozarów, liczba znaczna była żydów, chrześcian i pogan. Król i celniejsi urzędnicy byli żydami. Przyjęli tę wiarę za Kalifa Haruna Al-Rachida w drugim wieku Hegiry, czyli ósmym naszéy ery. Massoudi nazywa stolicę *Amol* i o drugiem miejscu Semender mówi. To o siedm dni iazdy było od Amola, a ośm od Derbentu. Wezyr tego króla w ten czas kiedy pisał, był muzułman Ahmed. Jak daleko tym dwom twierdzeniom mamy wierzyć, iaką rozległość i trwałość tym państwom mamy naznaczyć, jest rzeczą obcą memu dziełu, (216) lecz winniśmy to wyrazić, że Nestora mnicha świadectwo (217) jest wyraźne, że żydzi z Khozarów królestwa, chcieli do swey wiary nawrócić Włodzimierza W. On im odpowiedział, że gdy Jerozolimy nie mają, Bóg na nich nie jest łaskawym. Gdyby żydzi znaczenia nie mieli, nieodważyliby się wahańczego w wyborze religiów, nawracać xiążęcia. Tak więc przez

tices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi ed. Par. 1788 r. pod artykułem Massoudi. Miałem także wypis z iego rękopismu, przysłany z paryzkiéy biblioteki.

(216) O królestwach żydowskich u Pisarzów tego narodu mamy wiele naywięcéy fałszywych wiadomości, iak w podrózniku Abrahama Peritsola znajdujemy wiele dowodów. O istotném panowaniu żydów w części Arabii patrz w T. IV. *Novi Commentarii societatis Göttingensis* rozprawę pod tytułem Guith. Francisci Valesii *Historia rerum in Homeritide saeculo VI. cum a rege Judaco contra Christianos, tam ab Habessinibus ad hos ulciscendos gestarum.* Część pierwsza rozprawy jest na k. 1, część druga na k. 40.

(217) Ed. Lipskiéy 1774 r. p. 101.

różne sąsiedztwa i handlowe związki, mogli żydzi pomału wchodzić, a potem osiadać. W XI wieku pisali ruscy żydzi książki. (218) W XII wieku wędrownik Benjamin z Tudeli, obieżdżał wielką część świata dla widzenia Synagog, o naszym kraju mało, o Synagogach nic nie wspomina. (219) Za Miecysława starego władza krajowa broniła żydów od studentów. (220) W początku trzynastego wieku posiadali żydzi wsie, (221) przybyła znowu część żydów z Czech: Te przywileje które mieli w tym kraju, były rękojmią ich bezpieczeństwa. (222) Takie same nadanie udzielił im Bolesław Wielko-Polski Xiążę 1264 r. (223) Kazimierz W. potwierdził i rozciągnął ten przywilej do tych krajów, które

(218) W Bibliotece Watykańskiej nro 300. za świadectwem Assemaniego. Cat. Bibl. Vatic. p. 288. jest ms. *Alf Hathore* czyli nowy wykład ksiąg Moyżesza 1094 r. in Russia pisany. Jest on wpisany w ms. Cod. późniejszy.

(219) Ed. Bergerona 1735 r. T. I. p. 65. mówi o Pradze, o Kiiowie i o całéy téy przestrzeni w kilku wierszach.

(220) Około 1176 r. *Judaeum scholares casu percusserunt, iidem paenae, ab iisdem Judicibus, tanquam sacrilegi adiiciuntur.* Vincentius Kadłubek ed. Lipskiéy 1711 r. p. 753.

(221) Przywileje 1203 i 1207 r. in cod. Diplom. Silesiae Sommersberga. *Villam falconariorum in Wratislaw, quam Judaei Joseph et Chazkiel habuerunt.*

(222) Urządzenie żydów w tym samym porządku iak w przywileju Bolesława, patrz w Monse *Versuch über die ältesten Municipal Rechte in Böhmen.* Przywilej Ottokara 1268 r. dla żydów morawskich, jest w *Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft.* 1787 r.

(223) *In civitate Kalisz in crastino assumptionis Beatae Virginis Mariae.*

władzy Bolesława nie podlegały. Nie wiem, czyli ten król wydał insze ieszcze przywileie, które miały mieć podług niezgrabnego wyrazu Długosza, śmierdzący zapach; (224) lecz o inném nadaniu nie mamy żadnych dowodów. W protekeyi którą Kazimierz dawał żydom, wielu tylko chciało widzieć władzę miłości Esterki (225) nad królem kochankiem, a Niemierzy i Pełki oycem. (226) Nienawiść nazwa-

(224) *Ad preces quoque praefatae Ester Judaeae, et concubinae, exorbitantes praerogativas et libertates, per literas singulis Judaeis in Regno Poloniae habitantibus, quae falsa scripta a quibusdam insimulabantur, et quibus Divina Majestas contumeliatur et offenditur, concessit, quorum factor olidus, etiam in hanc diem, perseverat p. 1110.* Długosz który to pisał, umarł 1580. r.

(225) Ester Żydówka z Opoczna po Rokiczance czeszcze została nałożnicą Kazimierza W. ożenionego w tenczas z Adelaidą Córką Landgraffa Heskiego. Mogiłę w której miały bydź zwłoki Esterki złożone, pokazują w Łobzowskim ogrodzie pod Krakowem. Miałem Esterki współczesny ile się zdawało portret, ten pod czas ostatniéj rewolucyi zginął.

(226) Niemierza i Pełka byli nieprawi synowie spłodzeni z Esterki. Tym samym i trzeciemu Janowi Bogucie darował Kazimierz W. dobra: Kuław, Jarzynóż i Drugmią przez testament. Anonim Archi-Diakon Ed. Sommersberga toż samo mówi, przekształciwszy imiona, które z Długosza wziętem. Kiedy po śmierci Kazimierza W. w przybyciu Ludwika króla, rozważano dary testamentowe Kazimierza; uchylono nadania Pełce i Niemierze służące. Anonim na kar: 102. *Stabsi tracili prawo do darów ojca, mocniejszy nadania i obietnice umartęgo umieli uczynić ważnemi.* Patrz Naruszewicza T. VII. k. 14. Długosz mówi z powieści *fertur*, iż córki Kazimierza z Esterką z pozwolenia króla zostały żydówkami. Kromer już tę wiadomość za niewątpliwą ogłosił.

ła tego dobroczyńcę kraiu Asswerem. (227) Wielu zapomniało, że Kazimierz wyższy nad wiek, któremu panował, podnosił miasta, handel ubezpieczał, usuwał ucisk przez możnych rozbóyników rządzoney, że nakoniec grób iego, kosztem narodu wystawiony, (228) łzami wywołujących iego cienie (229) był zroszony, a pamiętać tylko chcieli, że Kazimierz miał słabość dla pięknéy żydówki. Usunmy pochwały i potwarze, któremi tego ostatniego na tronie potomka Piastów okrywano.

W półpięta wieku po iego ustawach, sądzić się godzi bezstronnie o ludziach, dla których pisano prawa, i o człowieku, który ie wydał. Kraj nasz obfity a nie ludny, potrzebował przemysłu, żydzi wycinani w Niemczech w czasie powietrza 1349 r. przynosili do nas swoje bogactwa. Handel pieniędzmi był w ich ręku. Chrześcianin go dotknąć się ieszcze nie śmiał. Dwa miasta iedno pod Krakowem, drugie nie daleko Lublina noszą iego imię. Drugie ieszcze i dzisiay składem szpichlerzów sławne, miało wysyłać na morze Bałtyckie ziemio-płody, a pierwsze dostarczać rzemieślników, którzy prze-robieniem produktów, powiększoną okazywali cenę.

(227) X. Wacław Moiecki w dziele, *okrucieństwa, mordy i zabory k. 9. Sleszkowski i inni.*

(230) *Arbitrantibus universis statibus, singulari cum decorando mauselco, qui singulari in Patriam et Ecclesiam Cracoviensem, usus est charitate.* Długosz dzieciopis narodu a Kanonik krak. złączył sławę Króla, z dzieł wielkich dla oyczyny, z wdzięcznością kapituły, której był członkiem.

(229) Patrz rozdział o chłopach.

Godzi się nawet wierzyć, że ogromne dawali obcy żydzi summy, które stawiały Króla w sposobności, liczne podnosić miasta. (230) Kraków był jednym z czterdziestu czterech miast spowinowaconych anzeatycznego związku. (231) Pełny był skład towarów w gmachu ieszcze dziś w Krakowie przypominającym Kazimierza. (232) Kupiec chrześcianin nie sarkał na izraelitę, a kiedy handel kwitnął pod cieniem wolności, chrześcianin w kościele, żyd w szkole błogosławił niebu za iedną oyczyznę, i za równą sprawiedliwość. Witold w takim, a może w gorszym stanie znalazł Litwę, iak Kazimierz Polskę. Ten sam przywileý nadał litewskim żydom. (233) W osobnym przedziale przedstawiamy pod sąd czytelnika i ten przywileý, i powody do tych ustaw, które bez objaśnienia z dzieiów nie byłyby dobrze przynajmniej w swoich celach rozumiane.

(230) Wacława Grabowskiego o żydach w koronie 1611 r. 4. p. 9.

(231) Kiedy Kraków zaczął i przestał bydź spowinowaconém miastem anzeatycznym, pewnie doysć niemogłem. W pismach miast anzeatycznych do Zygmunta Augusta, które są w składzie archiwum miasta Gdańska, a magistrat udzielić mi raczył, są wzmianki, że to miasto samo przestało bydź spowinowaconém anzeatycznym miastem. Mam icdnak różne ślady, które mnie może doprowadzą w rosprawie innego rodzaju do oczywistości, i postawią mnie w sposobności, mało wiadome w téy mierze odkryć szczegóły.

(232) W śródku rynku tego miasta iest gmach obszerny zwany Sukiennica.

(233) 1408 r. ten Przywileý iest wypisany na początku pierwszego Statutu Litt.

(234) Umarł Kazimierz wielki, (235) stała tegość rządu. Bezpieczeństwo i los żydów zależał od ich trafności, cnoty i win rządzców, a często od małych przyczyn. Następca Kazimierza Ludwik, nie odziedziczył widoków wujca, ogłosił wypędzenie żydów. Uczony Kromer, zda się tę czynność usprawiedliwiać. (236) Za Władysława Jagiełły, zachęcił Budek kapłan w 1407 roku pospólstwo w Krakowie do rokoszu. Padli ofiarą żydzi oskarżeni o zabójstwo dziecięcia. (237) Kazania Stanisława z Szkalmierza, przed tymże Królem miane, zawierają nagany żydów i zachęcenie ogólne aby ich uporządkować. (238) Za tego panowania żydzi zostali oskarżonemi, iż hostye ukradzione nożami pokłóli, te uszanowaniu wiernych w Poznaniu do tych czas wystawionemi zostają, i w processyi na Boże Ciało żydzi w tém mieście chodzili z wielkimi nożami. Nie doszedł czasów naszych wyrok królewski, mamy o jego iestestwie pewne dowody. Za Kazimierza W. podobny, choć nieco mniej głośny był wypadek w Krakowie, na którego pamiątkę stoi kościół kanoników regularnych. Wydane były za Władysława Jagiełły statuta całej duchownej prowincyi gnieźnieńskiej (239), a przepisawszy słowa

(234) Patr. §. IV.

(235) 1370 r.

(236) Li: 13. ed: 1554 r. p: 347.

(237) Li: X. p: 186. Długosz i wszyscy pisarze polscy. Długosz ten wypadek mieni byż skutkiem zemsty od Boga.

(238) W ms. biblioteki Akademii Krakowskiej.

(239) Li. V. tit. *de Judacis* wydrukowane razem z Sta-

dawnych Synodów, iż Polska jest nową osadą chrześcijańską, (240) postanowiono, aby chrześcijanie biesiad z żydami nie odprawiali, na ich weselach i ucztach nie tańcowali, mięsa od żydów nie kupowali; nakazano aby żydzi nosili z sukna czerwonego koło wyrżnięte na sukni; a jeżeli będą nieposłusznymi, miejscowy biskup ma ich karać; chrześcijanie żadnego związku z niemi mieć nie powinni. Jedną tylko mają mieć w mieście Synagogę. Razem z chrześcijanami mieszkać nie mają, do łaźni z chrześcijanami chodzić nie będą. Nadto osobliwsza jest ustawa, iż gdy w tém miejscu gdzie żydzi mieszkają, mieszkaliby chrześcijanie, od których pleban miałby mieć pożytek, biskup powinien oznaczyć wiele plebanowi płacić powinni żydzi. (241) Ta ustawa co do słowa w późniejsze synodalne konstytucye za Stefana Króla (242) i Zygmunta III. (243) przeniesioną została. Motłoch ludu, który uzbraiał się na Turków 1464 r. podniósł broń przeciwko żydom krakowskim. Niedoleżny w obronie uciśnionych magistrat, ukarany przez Kazimierza Jagiellończyka został. (244) Za Jana Olbrachta z miasta Krakowa do przedmieścia czyli do drugiego miasta Kazimie-

tutami Państwa, pierwszey edycyi, bez miejsca druku, zapewne przed 1496 r. następnie z Synodami Wrocławskimi 1512 r. w Wrocławiu 1523, 1576, 1630 w Krakowie.

(240) *Cum autem terra Polona sit in corpore Christianitatis, nova plantatio.*

(241) Li. 5. w dawnéy edycyi. l. 4. w nowéy.

(242) 1579 r. pod Karnkowskim Arcy-Biskupem Guiezu.

(243) 1630 r. pod Janem Wężykiem.

(244) Kromer l. 15.

rza przeniesiono żydów. (245) W roku 1496 (246) wyrzekło prawo, że żydzi większymi swobodami iak chrześciance szczyć się nie mają; pieniądze dane na dobra i zapisy, tracić powinni: w ostatku dolożono bez żadnego wyjaśnienia, iż nadane swobody które są przeciwne prawu Bożemu, uchylają się. Alexander chciał żydów wypłenić, jeśli niezgrabnemu jego chwalecy wierzyć mamy. (247) Kiedy układano statut 1505 r. umieszczono przywilej Bolesława xiążęcia z potwierdzeniem Kazimierza W. z tym dodatkiem: że ten przywilej ma służyć przeciwko żydom, on zaś potwierdzenia temu przywilejowi nie daie. (248) Przyłuski, (249) chwali Alexandra, że ofiarowanych darów od żydów nie przyjął; my równie chwalimy wstręt od łakomstwa, ale dziwimy się, że pisarz, który chciał byđż prawodawcą, nie uważał że to prawo któremu potwier-

(245) Kromer l. 30. zdaie się, że w tenczas umowa z żydami była utworzoną, bo do układu w tęg mierze zrobionego, odwołue się Synod 1542 r.

(246) Vol Leg. l. p. 254.

(247) Jacobi Zaborowski Can. Sandom. ad Sm. Alexandrum Regem 1502 r. 4. u Hallera w Krakowie. Lecz ta pochwała zdaie się hardzię satyrą, przynajmniej podług naszego poięcia. *Cum vis esse Apostolus ad convertendos Judacos, gladium e vagina educere satagis, ut etiam sic coacti, fidem feliciter excipiant.*

(248) *Quod nos Alexander Rex, non confirmatione speciali, sed ad cautclam defensionis contra Judacos, privilegiis in istum codicem congestis, adscribi mandavimus.*

(249) W statutach 1553 r. wydrukowanych w Glossie de *Judaeis*.

dzenia odmówił król, zostało w swojej mocy: chrześcianin nie otrzymał większego wsparcia, a żydzi na bezskuteczną nienawiść sarkacć tylko mogli. Za Zygmunta I. prześladowani i odarci w Czechach żydzi, (250) otrzymali upewnienie bezpieczeństwa w naszym kraiu, iak ci którzy dawniej przybyli. (251) Turecki Cesarz żądał przeyscia żydów do swego państwa. Porozumieni o wychodzenie, zatrzymani pod strażą zostali. Wielu iednak wyszło. (252) Bielski upewnia, (253) że żydzi widząc w swarach o religią chrześciańską powątpiewanie o iey prawidłach, namawiali chrześcian do swojej wiary i obrzezanych odsyłali do Wołoszczyzny. Kazał Zygmunt karać winowajców; żydzi prosili Cesarza Tureckiego o przyczynne listy do króla aby im wolno było iezdzić. Cesarz dał tę odpowiedź, iż niebawnie chrześciany wypędzi, a im nada wolność. Nie zgadza się iednak to twierdzenie z współczesnemi aktami, (254) i

(250) Otto Kranichsteins *Versuch einer Geschichte der alten und neuen Toleranz in Böhmen*, w *Abhandlungen der Gesellschaft von Böhmen* na rok 1785. p. 219. kazano żydom wyjść z Czech, nim doszli do granicy, obdarto ich ze wszystkiego co posiadali.

(251) 1542 r. Ks. Metr. Kor. 64. p. 12.

(252) Ta cała okoliczność wyjaśniona jest w liście Zygmunta I. do Piotra Kmity 1540 r. 9 Lipca, który za żydami mocno się wstawiał. T. XVI. p. 170 ms. Tomickiego moiej biblioteki.

(253) Ed. 1597. 8. p. 580.

(254) W 1548 r. mamy dwa listy Cesarza Tureckiego do Zygmunta I. pełne oświadczeń przyjaźni. Wspomnione akta Tomickiego korespondencya króla z Kmitą, zupełne a tey

gruntować się musiało na gminney powieści. Sprzeczne były zdania seymujących o żydach na kilku seymach, iedni chcieli ich wypędzać, drudzy odbierać im handel, inni zupełnie pozwalać wszystkich swobód. (255) Miłość prawdy każe wyznać, że akta Choińskiego kanclerza (256) i życie Piotra Kmita przez bezimiennego zostawione, (257) składają świadectwo, iż pieniądz stwarzał, przeciągał i odsuwał prześladowanie. Smieszna jest skarga na

okoliczności zachowują milczenie. Nadto Bielski zda się mówić, o zakazie iezdzenia na Wołoszczyznę, mamy dowody, że handel był w tenczas nieprzerwany z Tureczyzną, a taki odkaz dowodziłby nieprzyjaźń.

(255) Dzieie seymowe 1532 i 1534 r. w T. XVI. aktów Tomickiego.

(256) Są one w moiej bibliotece pod imieniem aktów Tomickiego w T. XVI. p. 59. obwinieni są o wzięcie pieniędzy, królowa, różni panowie i będący przy dworze Włochy. *Etiam nuntii dona acceperunt a Judaeis, et remisse egerunt.*

(257) Ed. Lipskiéy 1711. p. 1611. *Judaeos deplumabat (Piotr Kmita) commotis et concitatis in eos clamoribus nuntiorum terrestrium, vel ad restrigendam eis mercaturae licentiam, vel ad futura inhibenda, vel ad usuras minuendas ac tollendas. Ad haec avertenda Judaei collata in commune pecunia, ingentia ei munera offerebant. Hac eadem ratione mercatores Cracovienses emulgebat proposito, ac promulgato rumore de permittenda ex totius Conventus decreto libera Judaeis omnis generis mercatura, quod scilicet Judaei parvis lucris contenti, merces suas minoris quam Christiani mercatores vendere solerent. Hinc hi ipsi mercatores, rebus ac lucris suis metuentes, munera magna Kmitae dabant, quo vetus mos mercandi conservaretur, et Judaei in pristina eorum restricta mercatura continerentur.*

żydów w 1538 r. choć tyle razy powtarzana i w naszych czasach, że żydzi kupowali woły i inne produkty na Wołoszczyźnie, a za granicę państwa wyprowadzali, i odbierali chrześcianom zarobki, a kraj przez to się uboży. (258) Władza duchowna pierwéy przez rozniesione pisma, (259) późniéy przez urzędową uchwałę r. 1542 tyle razy potém ponawianą, (260) żądała aby Synagogi nowe były zrucone, a pewna liczba żydów tylko zostać mogła. Domagała się usilnie taż władza dawniejszych ustaw wykonania. (261) Bronili się żydzi pieniędzmi więcéy, a mniéy piśmienną obroną, choć i te drukiem z niepospolitą trafnością wydaną, upowszechnili. (262) Okazują oni w téy książeczce, że religie się odmieniają (to pismo bowiem było wydane w czasie szerzącego się Lutra wyznania.) A że ludzie nie powinni się prześladować, że żydzi prowadzą handel ziemio-płodami, przynoszą tedy nie wynoszą pieniądze, że lepiéy ich mieć z wyznaniem które iest

(258) Instrukcja do króla 1538 r. Legati l. IX. p. 280. w moiéy bibliotece.

(259) *De stupendis erroribus Judaeorum.* 1541 r. Cracoviae, bez wyrażenia pisarza.

(260) Ta uchwała iest nayprzód w aktach tego Synodu 1543 r. 4. w Krakowie drukowanych, późniéy w edycyi 1579. na kar. 145. ed. Pragskiéy 1590. na kar. 44. ed. 1630 r. na k. 265.

(261) Synodu 1420 r.

(262) Bez mieysca druku i pisarza. *Ad quaerelam mercatorum Cracoviensium responsum Judaeorum de mercatura MDXXXIX.* 8.

wiadome, niż żądać hypokryzyi. Wyrażają że w Polsce rzemieślników polaków prawie nie masz, a kupców koło pięciuset jest tylko. Żydzi zaś mają 3,200 kupców, a trzy razy tyle rzemieślników. Niech kupiec chrześcianin nie zbytkuie, a niech taniey daie niż żyd, każdy od niego kupować będzie, nakoniec odważają się mówić, że niepodlegają władzy kościelney, którey dekretami ich straszą, ale królów pod których opiekę oni przyszli i tu mieszkają. Po takiem okoliczności wyjaśnieniu, rzućmy oko na prawo o żydach, za tego panowania.

Cła trzymać, iakiekolwiek urzędy żydom sprawować, (263) targować i kupezyć im we wsiach nie wolno. (264) Zakłady czyli *vadia* kancelarya królewska niewskaże dla szczególnego żyda, tylko dla całej społeczności. (265) Mieszkający żydzi we wsiach i miasteczkach królewskich nie mając spodziewać się opieki od króla, (266) chodzić winni w czapeczkach żółtych. (267) Biorący przywileie lub wymuiący iakie papiery, tyle płacić powinni ile kancelarya zechce (268) do poborów na wojnę podwóynie na-

(263) 1538 r. V. L. I. p. 524.

(264) Tamże.

(265) Tamże. Kancellarya królewska, iak w aktach metryki widzimy wydawała listy, w których dla większego wrażenia baiaźni, na przestępujących dodawano zakład, to iest: ieśli kto przestąpił tę ustawę, taką summę iaka była wyrażona miał zapłacić.

(266) 1539 r. V. L. I. p. 550.

(267) 1538 r. V. L. I. p. 525.

(268) 1511 r. V. L. I. p. 375.

leżeli. (269) Miał być sposób kupiectwa żydom oznaczony. (270) W Litwie uwolnieni żydzi zostali od opłat, które rabbini dawali. (271) Postanowiony został zwierzchnik, który nad wszystkimi żydami Litewskimi miał zupełną zwierzchność, cały społeczności interessa miał u króla sprawować. (272) Witolda zaś przywilej na początku statutu Zygmunt I. ogłosił. (273)

Za Zygmunta Augusta (274) po przybyciu Lippomana Nuncyusza, spalono żydów z Rawy obwi-

(269) Taxowano ich we dwoje więcej jak chrześcian, patrz uniwersały poborowe 1503, 1511, 1519, 1523, 1528, 1533, 1538, 1543, 1545 roku.

(270) 1538 r. V. L. I. p. 525.

(271) 1506 r. w aktach metryki Litt. w T. VII. w oryginale na k. 129. w kopii na k. 138. żydów Łuckich od płacenia 12 kop groszy Litewskich, corocznie za rabbina uwolnił. Od 1660 r. powszechnie w dobrach królewskich rabbin opłacał staroście swój urząd. Szlacheckich dóbr właściciele poszli za tym przykładem, i do ofiary podatkowej ten dochód podany został.

(272) Pierwszy taki żyd starszy, był Michel z Brześcia. Jest w T. VII. metryki Litt. w oryginale na k. 583, w kopii na k. 696. rozkaz Zygmunta I. 1506 r. przywilej nominacji tego żyda. W tychże aktach są przywileje dla następców tegoż Michela. Z takiego postanowienia starszych wyniknęli arcy-rabbini, którzy w miastach królewskich, a nawet w miastach wielkich panów sprawowali iurydykcyą. Na Wołyniu był arcy-rabbin w Ostrogu. Zwyczaj i wspomnienie jego urzędu wiedzonym uniwersale podskarbiego nadały mu tę władzę.

(273) Michalon ed. Baz. 1615 r. p. 25. pisząc za Zygmunta I. oskarża żydów o liczne występki popełnione w Litwie, i całą moc obelgi przeciwko nim wywiera.

(274) 1556 roku.

nionych o kradzież Hostyi. (275) Jeśli zlutrzeni pisarze ten czyn ganili, nie przypisujemy to tylko ich ludzkości, ale także różnemu religijnemu mniemaniu, i że iedna luterka była w tę sprawę wmięszana. (276) Owszem Przyłuski Augspurskiego wyznania, więcéy powstaje przeciw żydom, (277) niż Hozyusz. (278) Żywiey ich gromi mistrz ięzyka Polskiego Rey z Nagłowic (279) niż biskup Kamie-

(275) Bzowski pod rokiem 1556. n. 25. p. 337. Joachim Bielski p. 600. Lubienieccii historia reformationis Poloniae li. 3. c. 4. p. 76, 77. [Domalewicz in serie *Archi-Episcoporum Gnesnen*. p. 304. Lippoman w listach ms. w moiej bibliotece opisują ten wypadek. Z tych sprzecznych iednak opisań widzieć można, że w téy całej sprawie rozsądzeniu, przewodniczył nierozsądny zapał.

(276) Patrz opis dzieiopisów Augspurskiego wyznania i Socynianów, tego wypadku. Kto czytał pismo Lutra 1543 r. wydane przeciwko tolerancyi udzielonéy żydom, ten się przekona, że wyrozumiałość dla inaczéy wierzących nie była cnotą Lutra.

(277) W Statucie 1553 r. wyliczywszy prawa srogie Rzymskie przeciwko żydom, dodaje, *quae (leges) apud nos desiderantur*, i nie oszczędza obelg.

(278) Hozyusz w dziele *Confessio Fidei Catholicae* 1551 r. wydanem ed. Wiedeńskiej 1560 r. dwa razy tylko o błędach żydowskich wspomina.

(279) W Postylli u Mateusza Wierzbieży 1557 r. w Krakowie wydanéy, w liście I. iest tylko lekkie wspomnienie o błędach żydowskich, lecz w wyłożeniu męki Pańskiej przed zgromadzonemi panami i chrześcijańskim ludem tegoż roku wydrukowaném w liście 8. woła, aby wszyscy chrześciance lepiéy wypieniali żydów, iak siebie wypienić przez nich dozwolili.

niecki Białobrzieski w Postylli. (280) Czyny Zygmunta Augusta były często w sprzeczności. Postanowił król na początku panowania, pobór coroczny po złotemu owczesnemu, (281) od głowy męskiej i kobiecej; nie kazał przymuszać do tego ciężaru szlacheckich żydów, lecz dodał iż niepłacący, nie będą mieli tych swobód, które tylko żydom królewskim służą. Jeden poborca na cały kraj ustanowiony. (282) Tak ogromny opłaty naznaczenie, musiało dociągnąć fałszywą za sobą lustracją, kiedy tylko 16,589 żydów obojczy płci narachowano. (283) Kazano im dawać do mennicy srebro podług dosyć niskiej ceny, (284) a handel ścieśniono. Zakazano handlować koźmi pod karą śmierci. (285) Z miastami poruczono o handel zawierać umowy, (286) a nad wzajemny opis kupeczyć nie mają prawa. (287) Ustawnie używano żydów do arend różnych docho-

(280) Ed. Krak. 1581 r. ta Postylla mało czytana, zawiera rozrzucone piękne myśli i wyrazy.

(281) ZH. 9. gr. 1818/51.

(282) 1549 r. Ks. metr. kor. 77. p. 214. Przywileie. *Nostris Judaeis concessa sunt*, słowa ustawy.

(283) Patrz księgę percepty z r. 1551, 51, 53. w mojej bibliotece.

(284) Uniwersał Zygmunta Augusta 1569. w metr. kor. równy jest uniwersał 1578 r. 14 Kwietnia Stefana króla w metr. kor. w ks. 91. p. 367. odwołuje się do dawnego zwyczajain *juxta veterem consuetudinem* żydzi czystego srebra tysiąc grzywien dać powinni.

(285) Vol. L. 2. p. 607.

(286) V. L. 2. 1565 r. p. 690.

(287) 1567 r. Tamże p. 725.

dów, (288) a naysurowiéy zakazywano prawami, aby ani żup, ani ceł, ani żadnych nymów nie trzymali. (289) W téy nawet ustawie Synody dyecezyonalne (290) i niektórzy pisarze znaydować chcieli zakaz trzymania szynków. Powszechny w czasie téy ustawy i po iéy ogłoszeniu zwyczaj, przekonywa, że nie w tém rozumieniu brano wyrok woli naywyższéy. (291) Broniono aby czeladź chrześcijańska u żydów niesłużyła, a żaden z pisarzów nie narzekał, żaden głos się nie podniósł, iż Zygmunt August upewnił żydom Poznańskim, iż ich władza śmiercią występnych podług ich prawa karać może; a opiekunem tego przywileiu naznaczony był każdy jenerał wielko-polski. (292) Musiała więc byđć opinia powszechna, iak w wielu innych była krajach, że żydzi są oddzielnym narodem. Nie szczególnych tedy osób, ale ogółu należy pilnować, rząd ich wewnętrzny zostawiać im samym. (293)

(288) Patrz akta i rejestra, tudzież noty ówczesne.

(289) 1562 r. p. 624. 1565. V. 2. p. 691. ponowiono tę ustawę pod karą konfiskaty 1647 r. V. L. 4. p. 102.

(290) Lipskiego Synod Łucki 1620 r. Płocki 1733 r.

(291) Patrz akta ówczesne. Zaprzeczyć jednak nie można, iż pod imię ogólne nymów ten wyraz podchodzi.

(292) 1571 r. w metr. kor. ks. 110. p. 61. Starszym żydowskim pozwolono, *in omnibus criminibus et excessibus, Judacos vel Urbe pellere, vel etiam vita privare, et ut nulla pro hoc difficultas a moderno Palatino, et pro tempore existenti non inferatur.* Porucza się jenerałowi Wielkopolskiemu, aby był do wykonania téy ustawy kommissarzem królewskim.

(293) Wacław Grabowski o żydach w koronie 1611 r. p. 8.

W Litwie upewnił Zygmunt August zwierzchność żydowską, iż będzie sprawować zupełną władzę nad społecznością. Odiął im wolność noszenia łańcuchów złotych i kruszczu drogiego przy pasach i szablach, ale pozwolił żydówkom chodzić podług przemożności. Nadto pozwolił im nosić sygnety, (294) na których albo święte imię Jerozolimy (295) albo rzeka Sabbathon (296) bywała wyrytą. Komendoni

(294) W statucie drugim przepisano co do słowa w art. 8. statutu 3go.

(295) Między różnemi ułomkami aktów metr. kor. które nie były opravione, znalazłem spory urzędownie przed Zygmuntem I. 1540 r. wprowadzone, czyli żydzi mają nosić sygnety z napisami. W obronie dosyć niezgrabney iest wyraz, że tam iest wyryte święte imię Jerozolimy, i że za karę grzechow te pierścienie noszą. Aloyzy Novarinus w dziele *electa sacra* ed. 1629 r. F. na k. 442. mówi o tych pierścieniach. *Observatum est plerosque Hebraeos in annulis figuram Jerusalem gestavisse, idque praecipue praestitisse, cum a Patria Babyloniae exules essent, ut saltem patriae memoria recrearentur, eam in annulis quod assidue ad illam cogitarent adeo, ut corpore quidam ipsi a Patria exularent: Patria vero ab eorum mentibus exularet nunquam, ad hunc ritum plerumque non insulte vocant illa Regii Prophetae verba ps. 136.*

Si oblitus fuero Jerusalem, oblivioni detur dextra mea. W Katullu in Argonauticis i w Pliniuszu Hist. nat. li. 33. c. I. mamy, że Prometeuszowi starożytność także dawała pierścien, aby ustawnie patrzył na okruchy skały. Z podobnych wyobrażeń często bywają podobne wnioski.

(296) O rzece Sabbathon w § VIII. mówimy; Manasses ben Israel w dziele o nadziei Izraela na k. 65. a z niego Wolfius *Bibliothecae Hebraicae* 1715 r. T. II. p. 141. mówi: że dwóch żydów Polskich z dalekiej drogi powróciwszy, wydało

kardynał i poseł do Zygmunta Augusta, obieżdżając południowe nasze prowincye, chwali dosyć żydów, (297) świadczy ich znaczenie, uwiadamia że w stroiu nie różnili się od chrześcian, a w listach iego zuaydziemy opisy ich sprawności. (298)

w niemieckim ięzyku opisanie téy rzeki. Tę księgę późniéy na żądanie Jezuitów na Wrocławskim iarmarku spalono, teraz żydzi różne pieczętki noszą.

(297) *Vie du Cardinal Commendoni par Gratien, traduit par Flechier Paris 1614. p. 190. On trouve encore en ces Provinces une grande quantité des Juifs, qui n'y sont pas méprisés, comme en plusieurs autres endroits. Ils n'y vivent pas miserablement des laches profits, des usures, et de leurs services, quoiqu'ils ne refusent pas ces sortes e gains: mais ils possèdent des terres, s'occupent au commerce, et s'appliquent même à l'étude des belles lettres, particulièrement, à la médecine, et à l'astrologie: Ils ont presque par tout ea commission de lever le droit des entrées, et du transport des marchandises. Ils peuvent prétendre à une fortune assez considérable, et non seulement ils ont au rang des honnêtes gens: mais quelque fois même ils leurs commandent. Ils n'ont aucune marque qui les distingue des chrétiens; il leur est même permis de porter l'épée, et d'aller armés. Enfin ils jouissent du droit des autres citoyens.*

(298) W kilku mieyscach listów Kommendoniego które są w bibliotece Barberinich w Rzymie i w archiwum Watykańskiem, kopie mam u siebie. Wspomina, iż ieden doktor żyd miał przystęp do króla i do wielu panów. Zdać się że to jest mowa o Szymonie z Gintzburga przełożonym Poznańskim. Mówi, że listy bezpiecznie przez żydów przesyła, lecz nie takie daie żydom koło Krakowa i Warszawy mieszkającym pochwały iak Ukraińskim.

W Prusiech za tego panowania, żydzi wypędzonymi zostali. (299)

Za Henryka Waleczego oskarżono żydów w Litwie, iż dziecko chrześcijańskie zamordowali. Wymówny Skarga, iuż tę dziecinę w żywotach świętych ze czcią wspomina, lecz następca Henryka Stefan ogłosił przez uniwersał, aby win dzieciobóystwa nie zarzucano żydom, iako nie mającym morderezyć nauki. (300) Za tego panowania Klonowicz poeta, rymem dosyć szczęśliwym dotykał żydów, i pogardzie ich oddawał. (301)

(299) Geschichte von Preussen Baczko 1795 r. Königsberg 8. T. V. p. 437.

(300) 1576 r W ks. metr. kor. pod litt. A. F. p. 382.

(301) Pod tytułem *Victoria Deorum* Sebastiani Sulimirsicii ed. 1583 c. 14, p. 73.

- »Abraamo se Jndaeus iactare parente
- »Progenitum (si forte rogas) iuglorius audet.
- »Quo nihil est levius, toto nil vanius orbe.
- »Qui se explere putat summi praecepta tonantis;
- »Si vicibus crebris in pelle notata susurrat
- »Interea celebres usuris aggravat urbes.
- »Miris aucupiis captans ignobile lucrum,
- »Et quamvis mercatur, aquas mercatur, et auras.
- »Mercatur pacem et pretio venalia iura,
- »Unde tamen mercetur, habet, placetque monarchis,
- »Undeque consveti iaciat sua semina lucri:
- »Quos dum praefecti spoliant, spoliantur ab illis.
- »Non etiam fiscus tali securus ab arte est
- »Omnes usque adeo violentum fascinet aurum!
- »Haec est Abraami (si displicet) unica proles
- »Justitiam, et primi mores imitata parentis,
- »Sed jam degeneres missos faciamus Haebreos,

Za Zygmunta III. wydawać zwierzchność duchowna ośmieliła się pozwolenia na stawianie Synagog; zachował się ten zwyczaj aż do naszych czasów. (302) Zaczęto częścię dawać pozwolenia na drukowanie książek, zapewne ich nie czytano, gdyż w nich się znajdują laiania i naysgrawiania chrześcianom. (303) Przeclaw Moiecki 1598 r. (304) Miczyński w 1618 (305) wyzionęli to wszystko, cokolwiek wściekłość przybrana w religijną gorliwość, wydać może. Porozumiewał ieden z tych pisarzów o czarę żydów, i z tego względu, że tyle znajdowali obrońców. (306) Dziennik seymu 1618 r. (307) okazuje, że iedni posłowie Miczyńskiego apostołem prawdy, drudzy wzruszycielem spokoyności nazy-

- »Sordibus urbanis latent caenoque profundo,
- »Fortunis hominum simul insidientur, et ipsis
- »Intima qui fures in viscera sponte raptant.
- »Qui tineas hominum propriis in manibus abdunt,
- »A quibus admissis ingens arroditur orbis
- »Et velut a veteri pereunt aerugine gentes.»

(302) Patrz różne akta konsystorskie. Za ostatniego iednak panowania ustawały pomału te nadużycia.

(303) Widzieć można dzieło pod tytułem *Jad chazakach*, Aarona z Kazimierza, potwierdzone przez urząd Archidyecezyonalny Gnieźnieński 1557. 18 Januar. iak na ostatnięj karcie to iest wymieniono.

(304) *Okrucieństwa żydowskie u Siebeneychena* przedrukowano 1618 i 1649 r.

(305) *Zwierciadło korony Polskięj, urazy ciężkie i utrapienia wielkie od żydów etc.* na seym 1618 r.

(306) p. 107.

(307) W ms. w moięj bibliotece.

wali; a ieden był wyrzut, iż te mniemane czary były w zwodzących cnotę pieniądzech. (308) Tych dwóch pisarzów duchem ożywione były późniejsze, za innych panowań przeciwko żydom pisma. (309) Sleszkowski lekarz rozgniewany, że żydów doktorów używali chorzy, pisał przeciwko téj swobodzie wybrania z niewiernego ludu lekarza, (310) a w osobném piśmie o powietrzu nie rumieni się głosić, że powolność rządu dla tego plemienia Izraela, iest przyczyną kary nieba, w rozciągnienu zarazy. (311)

Na początku tego panowania, statut Litewski (312) przypuścił do szlachectwa przechrztów. Nie

(308) Tamże.

(309) Wągliciusza, *swawola wyuzdana żydowska* 1648 w Krakowie. *Lament dzieci pomordowanych przez żydów* 1651 r. i liczne dzieła z których wielka część w tytułach zapowiada albo stronność albo nierozum.

(310) *Jasny dowód o doktorach żydowskich, iż nie tylko duszę, ale ciało swoje na wieczne zginienie dają, którzy lekarzów żydowskich i Tatarów używają, od pewnego zakonnika napisany, a przez Sleszkowskiego doktora wydany* 1623 r. Przekopane to poziome dzieło 1649 w Krakowie.

(311) O powietrzu morowém w Kaliszu 1623 r.

(312) R. 7. A. 16. Doyść nie mogłem za czyiem staraniem to prawo w poprzednich dwóch statutach Litewskich nie będące, umieszczone zostało w trzeci statut. Mniemam, że gdy w Hiszpanii podług świadectwa Mariany pod r. 693. nadano wielkie swobody nowo nawróconym żydom, ten przykład wzięto za wzór. Szlachectwa w Litwie było daleko łatwiej dostać, niż w Polsce, w której do 1601 r. królowie choć z cieśnioną władzą iednak te zaszczyty nadawali.

wiele skutku miała ta ustawa; (313) lecz potem, gdy potomkowie tych przechrztów wzmoogli się w maiątki, zniżyć ich chciano. (314)

Jeśli za Władysława IV. i Jana Kazimierza powstawało pospólstwo w różnych miastach przeciwko żydom, (315) jeśli fałszywe zbrodnie im przypisywano, (316) wzdryga się pisarz wyznać winę rządu, iż żydzi trzymając arendy w południowych prowincjach nękali chłopów, i przyłożyli się do tego powstania, które wstydem i smutkiem naszych nadziadów okryło. (317) »Nie szukajmy w prawach surowości przeciwko żydom; ale pilnować należy, aby nie byli w mocy nas obdzierać;» mówili ko-

(313) Grabowski w dziele o żydach w koronie 1611 r. p. 28. *Zaslepieni są żydowie, że w xięstwie (mówi o Litwie) i szlachectwa i wiary Boskiej kaiaią się.*

(314) Konstytucya 1764 r. tit. *Neofiti* V. L. 7. p. 44. nakazała kupione dolra Neofitom we dwa lata przedać pod karą konfiskaty, i wytłumaczyła ten statut nie podług iego właściwych i prostych wyrazów. Konstytucya 1768 r. p. 803. zachowała Neofitów przy ich dawnych prawach na przeszłość.

(315) Oprócz różnych skarg znajdujących się w aktach, mamy instrukcyą 1664 r. 22 8bra stanów Praskich. *Ut tumultus contra Judaeos et eorum caedes in civitatibus Polonis coërceantur.*

(316) Kiedy powszechnie żydów oskarżano o czary, rozumiano, że diabeł ciało męczonogo na torturze, przenosi na cień, i dla tego żyd nie przyznaie się. Patrz *żydowskiego processu odgłos* 1720 r. ten ieden przykład nierozumnego pisma, niech dowodzi iakiego rodzaju winy żydom przypisywano.

(317) Patrz *Climacter* I. Kochowskiego.

zaccy posłowie do Jana Kazimierza. (318) Nie usłuchano tego głosu i dopiero zwycięstwo pod Beresteczkiem, zatrzymało zwycięskie hordy. Smutna w niedołężności rządu była ostateczność, iż w tym przedmiocie była srogość, gdzie należało udzielać obrony, a tam występłą zachowano powolność, gdzie surowość na uciskających była prostym obowiązkiem. Pod panowaniem Jana Kazimierza, spodziewali się żydzi Messyasza. Sabbatai Zavi sławny oszust, był przedmiotem ich uwierzenia. Przychodzili żydzi z Polski i innych krajów do Stambułu, gdzie w więzieniu mieszkał, a wydawał obwieszczenia że jest Messyaszem. (319) Nehemiasz żyd Polski przekonał turecki rząd o wstydzie którym się okrywał, iż to fałszywe udawanie pozwolono. (320)

Za Michała króla zdzierano żydów, (321) pisano przeciwko nim ustawy, (322) a przypisywano im zdrady dla Turków (323) których nikt nie dowiódł.

(318) W ms. biblioteki Załuskich.

(319) Joannis à Leut de Pseudo Messiis Disertatio w T. XXIII. Ugolina p. 1076.

(320) Tamże p. 1181. 6.

(321) Supplika do króla 1570 r. 12 Maia od żydów drukowana w Warszawie. *Już oczy nasze wyplakaliśmy, worki nasze próżne, każdy nas obdziera, z głodu umarło wielu, etc.*

(322) 1670 r. V. L. V. p. 77. zakazano naysurowiey trzymać czeladź chrześcijańską. Myt i żadnych przychodów arendować nie mogą, od pieniędzy pożyczanych brać więcéy prowizyi na rok iak 20 od sta, w czasie processyi okna zamykać maia.

(323) Szumowskiego koniuszego nadwornego kor. posła do traktatu Buczackiego 1672. 10 Marca, 18 Kwietnia zawie-

Pod Janem III. księga praw broniła żydów od ucisku. (324) Akta konsystorskie, (325) różne rękopisma, świadczą zuchwałość w ich postępowaniu, i odkrywają przyczyny dawaney protekcyi. (326) Za Augusta II. rozbukane woysko roznosiło ucisk, którego żydzi naywięcéy doświadczyli. (327) Władza duchowna nieprzyymując od dawnego iuż czasu wyroków soboru Bazyleyskiego, (328) kazała iednak dopełniać ten przepis, który missyc w synagogach naznaczał. (329) W Mazowszu uchwała obywatel-

raią uczynione mu o żydach donoszenia. List 4 Maia uwiadamia, iż porozumienia żydów nie są dowiedzione.

(324) Konstytucye 1673, 678, 685, 690.

(325) Akta konsystorza Krakowskiego i Gnieźnińskiego.

(326) Mieli przystęp do króla, którego w iednym hebrayskim panegirykn synem słońca, królem królów i zbawcą swego narodu nazywają. Oskarżono króla w radzie senatu 1682 r. 16 Czerwca, iż żydzi mieli wpływ do wyiednywania od tronu łask. Jeszcze są teraz powieści o dworze Jana III. i faworycie żydzie.

(327) Konstytucya 1717 r. V. L. VI. p. 319. nakazała bronić żydów od chłopiat, i wszelkich innych napadów. Supplicki 1716, 1718, 1720, 1722 r. do Augusta II. podawane i u mnie będące, malują zuchwałość żołnierzy do naywyższego stopnia.

(328) Patrz rozdział o prawie kościelnem w Polsce.

(329) Process Szaniawskiego biskupa Krakow. 1718 r. 11 Lipca. We Lwowie 1721 r. taka missya była wsparta woyskiem, bo żydzi prosili aby ich nie męczono temi kazaniami, które ich nie nawrócą; patrz akta Szembeka kanclerza, pod tym rokiem w moiej bibliotece.

telów, (330) wyroki sądów, (331) akta synodu Płockiego nieco później (332) zapowiedziały srogość na tych, którzy żydom dają wsparcie lub puszczają karczmy w arendę, albo ich w dobrach trzymają. Za Augusta III. gdy władza kraiowa paraliżem była dotknięta, cząstkowe władze dotykały i broniły Izraelitów. Szukali żydzi wsparcia u naczelnika duchownych, (333) kiedy od króla skutecznej zyskać nie mogli obrony. (334) W ten czas podniósł się wśród żydów Frank, który chrześcijańską wiarę przyjął, a zabobony żydowskie zachowywał, i naczelnikiem oddzielną ogłosił się (335) sekty.

(330) Laudum 1720. Feria 3. post Dominicam Cantate jest wydrukowane w ogłosie processu Zuchowskiego p. 349.

(331) Przywiedzione są w Synodzie Płockim 1733. ed. Warszaw., 1735. p. 10.

(332) Pod Załuskim 1733, 4 Sierpnia w Pułtuskach odprawiony synod, wybrał plenipotentów, aby czynili o wykonanie praw przeciwko żydom wypadłych.

(333) Supplika do prymasa 1759 r. drukowana. Hadziewicz podstoli Łukowski patron w trybunale Lubelskim najmocniej w śmiesznej pismie, którego pod ręką teraz niemam, przeciwko żydom powstawał.

(334) Patrz różne reskrypta za tego panowania wydane.

(335) Około 1750 r. z Wołoszczyzny przybył ten przechrzt z innymi współbraćmi. Duchowna władza zaczęła z nim dysputy. On chciał mieć religią za narzędzie swojej wielkości. Wyznawał Chrystusa, ale mniemał, że wiele obrządków trzeba godzić z żydowską wiarą, on zaś jest między obudwoma religiami pośrednikiem. Oddany został do Częstochowskiej fortecy. Przez moskalów wypuszczony. Uwolniony udał się do Wiednia i do Morawii. Józef II. wyjechać mu kazał. W

Za Stanisława Augusta zniesiono wyższe rabbinowstwa; zliczono długi powszechnościów, oddano ich uporządkowaney władzy kommissyi skarbowey. (336) Zapowiedziano tym którzyby wzięli się do rolnictwa uwolnienie od pogłownego, (337) i już miałem tę pociechę, że kilkanaście familij w czasie mego urzędowania w kommissyi skarbowey użyło téj swobody. (338) Pracowało wielu nad żydów zupełną poprawą. Plan cały jaki był, wystawiamy w końcu téj rozprawy. Kiedy w 1794 r. rozpacz uzbroiła stolicę, żydzi nie lękali się śmierci, zmieszani z wojskiem i ludem dowiedli, że niebezpieczeństwo nie jest im straszne, a sprawa oyczyzny jest miłą. (339)

Za tego ostatniego panowania, dawno zapomnieni większey ścisłości żydzi, stali się nieco powszechniejszemi. Odnowili dla siebie pochlebne imię *chassidim* o którym w § I. téj rozprawy mówiłem. Gmin przypadkowe różne nadawał im imiona.

Offenbach nie naydawniey umarł, i pogrzebiony został z dziwaczną okazałością. Uczniowie jego w Warszawie osobną składają społeczność. Lecz gdy Franka uczniowie już nie są żydami, w téj rozprawie mówienie o nich nieco dłuższe, nie może mieć miejsca.

(336) Konstytucya 1764 i 1775.

(337) Konstytucya 1775. V. L. VIII. p. 147 i 631.

(338) Patrz mój rapport 1787 r. z prowincyi Ruskicy i Ukraińskiej.

(339) Urzędowy dziennik powstania Warszawskiego 1794 roku w gazetach Warszawskich.

Szczęśliwie zwodził przechrztów Frank. Izrael Hirszowicz Między-bozki na Podolu rabbin, chciał być także naczelnikiem nowego wyznania między żydami. Zagłębiał się w kabbale. Pochód ieden tego tajemnego podania aż do Moyżesza Maimonidesa, równie z innemi żydami ogłaszał. Lecz (podług niego) Lauryl żyd 5335 r. (1575) w Egipcie, w bibliotece Maimonidesa niezmiernie ważne znalazł umiętności: te wszystkie razem wzięte okazały nie znane wielu prawdy, i doprowadziły oddających się rozwadze do bliższego ieszcze poznania przymiotów Boga, i ich uczenia w uroczystszym sposobie. Modlitwy są które w Jerozolimie żydzi odprawuią z niektórymi odmianami, które Sanhedrin (340) miał ustanowić. Do modlitwy przystępować powinni z naywiększą uwagą, a w iey odnoszeniu naywyższą okazuią gorliwość w klaskaniu i ustawnym ruchu. Zawsze są wesołemi, przynajmniej spokoiność umysłu okazuią: iałmużny chętnie, a naywięcący do Jerozolimy posyłaia. Każdy Izraelita ma dwie dusze, iedna zła w lewéy komórce serca, druga dobra w mózgu przemieszkiwa. W ustawnéy walce między sobą też dusze zostaią. Modli się człowiek o wsparcie, aby cnotliwa dusza otrzymała wyższość: uświętobliwiony człowiek ośmiela się przenosić duszę swoią do Boga. Jeden z ich rabbinów (341) zaklął ia, ta stanęła w niebie, mówiła z Messyaszem o ie-

(340) Co iest *Sanhedrin*, mówiłem w § I. moiey rozprawy.

(341) Izrael rabbin w liście do szwagra Gerszona. Odpowiedź na tę książkę iest dzieło zwane *zemcr orycym*.

go przybyciu i otrzymała odpowiedź, że w ten czas przyjdzie, kiedy tak wszyscy będą umieli kabbalę iak on. Oddani iedyynie spekulacyi rabbini, ubrani w białe szaty iak Essenicykowie głoszą obowiązki wyższej doskonałości i większego zaufania w Bogu. Tą mistyczną sektą gardzono w Polskich prowincjach. Kilku wędrownych uczniów Eliasza rabbina Wileńskiego, nietolerancyi stali się przedmiotem. Prześladowanie pomnożyło ich liczbę. Gmin stworzył imię *Hassidim* na *Hussitów*. Od rabbina w Karolinie pod Pińskiem nazywają ich karlińcami, w innych miejscach pod imieniem kitajców są znani. Polemiczne spory wydały księgi. Najsławniejsze dzieło które *Hassidim* ogłosili iest *Tania*, (342) na które inni rabbanici patrzą z gniewem, a odpowiadają na nie z nierozsądkiem. (343) Spodziewano się w rządzie Polskim, że Hassidei niebawnie zgasną, gdy się o nich nikt pytać nie będzie. Teraz ich liczba powiększyła się. Pozorną ich świętość inni rabbanici oddzielają od win, które im zarzucają. Byłem tego zdania, aby nimi niezatrudniać

(342) Zelman Boruchowicz iest autorem tego dzieła: ma także tytuł *Likutey amorim*. Ostatnia edycya iest w Sławuckiej drukarni na Wołyniu.

(343) W książce *Zemer Orycym* wyłaiawszy autor *Hassideów* nadawszy im nazwiska heretyków, porównawszy ich z karaitami, obiecawszy przeklęstwa, dziwi się, iak można polecić wesołość, kiedy Izraelita ustawnie płakać powinien. Na przeniesienie duszy do nieba w zachwyceniu poważnie mówi, że to tylko bydz może w ziemi świętej, i że żaden największy kabbalista, takim czynem nie chlubił się.

się, spory wynikające ile spokojności publiczney nie zagrażające, usunąć od uwagi, a dozwoić odkrycia śmieszności w mistycznych wykładach rzeczy dziwacznych.. Jak daleko spory zaszły w Litwie między pospolitemi rabbanitami a Hassidejami, nie jest mi wiadomo.

§ 4. KRÓTKI ROZBIÓR PRZYWILEJU BOLESŁAWA XIĄŻĘCIA, POTWIERDZONEGO PRZEZ KAZIMIERZA WIELKIEGO I WITOLDA.

1^oa »Kiedy jest sprawa przeciwko żydowi gdzie świadków potrzeba, przekonać należy żyda świadkami, z których dwóch ma być katolików, a jeden żyd znający prawo żydowskie.»

Ten warunek na pierwszy rzut oka, jest niesprawiedliwy, w oświeconym wieku mieysca mieć nie powinien. Lecz w czasie kiedy władza rządowa chciała drzeć żydów, którym nawzajem zdzierać pozwoliła innym kraiu mieszkańców; kiedy fałszywa i uniesiona gorliwość kazała żydów uważać za morderców dzieci chrześcijańskich, a za nieprzyjaciół rodu ludzkiego; w ten czas dwoiaka chrześcianina i człowieka nienawiść, nazywała często wszelkie środki zguby żyda godziwemi. Widzieli żydzi, że jeszcze XIV wieku wolno było chrześcianowi, pluć na żyda. Akta Bollandystów zawierają dowody, (344) że poważnie i uroczyście przededrzwiami kościelnymi trzy razy na rok policzkowano żyda na pamią-

(344) Miesiąca Maja T. I. p. 142. w życiu S. Teodora.

tkę i ukaranie podobney sromoty, uczynioney Chry-
stusowi. W Bitteryku do 1159 r. przez 15 dni
(345) od Kwietnia do przewodney niedzieli, pospól-
stwo miało zwyczaj pokazujących się żydów ka-
mieniami obrzucać. Krzyżownicy pomnażali nienawiść
ku żydom. Żydzi więc świadectwu nieprzyjaciół
wierzyć nie mogli. Ta jednak swoboda udzielona
żydom wywróciła u nas warunki inne tego przywi-
leiu, (346) stawała się przedmiotem niechęci w
Czechach, (347) z kąd my tego przywileiu wzór
wzięliśmy, (348) była przyczyną bezkarności, gdyż
ciężko było żyda i ieszcze wiadomego prawa żydo-
wskiego mieć świadkiem czynu; do którego umyśl-
nie ludzi w oznaczoney prawem liczbie, sprowadzić
za świadków nie można było.

2re »Prócz rzeczy kościelnych i krwią zbroczo-
nych, wolno wszystko żydom brać w zastaw, a
gdyby zastawa była kradziona, żyd się odprzysięże
że o kradzieży nie wiedział, i połowę pieniędzy, za
które wzięta była zastawa, wróci.»

(345) Vaisset *Historiae occidanensis* T. II.

(346) W instrukcyi od seymu 1543 r. do króla, w aktach
Tomickiego iednostayne uzalenie na ten wyrok przywileiu znay-
duie się. Nazywaią go stany niesprawiedliwym, a z téy czę-
ści swobody wnoszą, że całe nadanie ma cechy stronności dla
żydów, ucisku dla chrześcian.

(347) Patrz w metr. kor. sekretny list stanów Czeskich
Zygmunta I. 1526 r. 19 Kwietnia.

(348) Patrz przywilej Ottokara króla żydom służący w
1268 r. wydany, z poprzedniczych nadań ułożony.

Prawa wszystkich prawie narodów, zakazywały brać takie rzeczy w zastaw, bo świadczyły albo złodzieystwo, albo zabóystwo. Dodano we Francyi zakaz dawania w zastaw niewianego zboża, bo z stodoły w takim stanie złodziey najwięcey mógł wynosić. (349) Sprawiedliwie Grabowski twierdzi, (350) że ten podział summy, w której rzecz kradziona była zastawioną, bardziey do kodexu złodzieiów, niż do porządnego należał prawodawstwa.

3^{cie} »W sprawie oddania zastawy chrześciani-nowi żyd jest bliższy do odprzysiężenia, że nie miał zastawy, albo w takiej summie ją trzymał.»

4te »W kłótni między żydami, grzywny nie do sędziego miasta, ale do skarbu xiążęcego idź ma-ią. Szlachcie ma żydowi rany płacić iak szlachci-cowi. Panującego skarbowi tyle zapłaci, ile będzie naznaczono.»

Żydzi byli pod opieką panującego, wskazane pie-niężne kary należały do iego skarbu. Sędzia który z swego wyroku nie ciągnął zysków, nie miał przy-czyny ich uciążać. Przeniósłszy się do owych wie-ków, w których to prawo było wydane, zdaie się że było potrzebnem.

5te »Od przewożonych ciał umarłych, opłata braną nie będzie. Chrześcianin niszczący cmentarz żydowski, utratą dóbr ukaranym byź ma.»

(349) Lauriere ordonances des Rois a. 1218.

(350) W pismie o żydach w koronie 1611 r. in 4to.

Nie wolno było żydom w iedenastym i dwunastym wieku mieć cmentarzów, iak w iednym mieście. Do Carogrodu sprowadzano ciała żydów umarłych. (351)

Henryk III. w 1177 r. pozwolił dopiero w innych miastach prócz Londynu mieć cmentarze: pierwsi bowiem w tém tylko mieście grzebać ciała współbraci wolno im było, które z dalekich mieysc wożono. (352) W podrózniku Beniamina z Tudeli, i Petachiasa z Ratzbony, niewidzimy nazwiska synagog w Polsce. Musiały tedy być nader rzadkie. Przewóz ciał bywał zatem częsty, a właściciele gruntów twierdzili mieć prawo myta od wozów.

6te »Rzucający kamieniami na szkołę żydowską, odda staroście za grzywny dwa funty pieprzu.»

Dawanie tego rodzaju grzywien, na pierwszy rzut oka dziwić może: lecz zagłębiwszy się w dziejach, widzimy w różnym sposobie daniny i grzywny z tego indyjskich krajów płodu. Kiedy Alaryk pierwszy raz w roku 363 dobywał Rzymu, Honoryusz cesarz kupował u niego tymczasowy pokój, między różnymi opłatami, dał mu trzy tysiące funtów pieprzu, (353) widzimy dawne ustawy niektórych miast, a w nich grzywny pieprzowe. Miasto Nuremberg posyłało miastu Heilbronu co rok funt

(351) Nicetas in Andronico.

(352) *Prius enim Judaci mortui Londonias ferebantur sepeliendi.* Roger Hoveden pod r. 1177.

(353) Zozim li. V. p. 354.

pieprzu. (354) W Frankforcie nad Menem, trwa do tych czas zwyczaj, że na pamiątkę uwolnienia od ceł kupców miasta Worms i Bamberg, zbierają się kupcy pod czas iednego iarmarku, i grając pieśń starożytną niemiecką z muzyką, oddają w imieniu tych miast Frankforskiemu burmistrzowi laskę białą na znak uznania władzy, i funt pieprzu w kubku drewnianym, w daninie wdzięczności. (355) Nadto widzimy, że w niektórych mieyscach dawali żydzi pieprzu daninę kościołom. Pitto (356) przywodzi dwie ustawy, pierwszą dwunastego, drugą trzynastego wieku, przez które katedrze Akwitańskiej żydzi pieprz dawać byli obowiązani. Jaka tedy była danina lub kara na żydów, takąż też wzajemność ustawa dla nich oznaczyła. Nie potrzebuemy zaś przywodzić że iedne ustawy w takim przedmiocie były wzorem drugim.

7me »Przysięga na dziesięć przykazań żydowi nie powinna być naznaczona tylko o wartość przechodzącą szacunek 50 grzywien srebra topionego; lub w rzeczach o które był zapis przed panującym; w mniejszych zaś sprawach przed szkołą przysięgać ma.»

Jak rzadko powinna być przysięga przez żyda wykonaną, iakie są iey rodzaje, niżej mówimy. Często władza sądowa w małych przedmiotach na-

(354) Jonathan Fischer, *Handelsgeschichte* T. II. p. 80.

(355) Tamże.

(356) *Historia Ecclesiarum Occitanensium*. Pierwsza ustawa jest 1143 r. na k. 122., druga 1283 r. na karcie 160.

kazywała przysięgę żydom, aby iéy nie wykonywali, (357) dla tego do większey wartości sprawy, uroczystszy przyłączono obrządek.

8mo »Gdyby dowodów istotnych nie było kto zabił żyda, panujący będzie o tym wypadku uwiadomiony.»

9to »W zarzucie żydowi o zabóystwo dzieci chrześciańskich, trzeba mieć trzech świadków chrześcian, tyleż żydów; a nie dowodzący, równey karze podlega, iak przekonany o występku.»

Mówiliśmy w § 1. o powstaniu żydów pod przewodnictwem Barcoqueby przeciwko Adryanowi. Ten zdziczały hordy naczelnik wycinał dzieci nieprzyjaciół, a tymczasowi zwycięzcy ich, icelitami się opasywali, w których liczbie i chrześcianie iak wyraźnie S. Justyn mówi w Apologii pierwszey, znajdowali się. (358) Zbrodnia pełniona w iedney wojnie, iest oznaką tych poczwar, które przeklęstwu powszechnemu oddaemy; ale nie iest cechą mniemań całego ludu Izraelitów. Żydzi nawet w Barcoquebie uznaią człowieka, który chciał uchodzić za Messyasa, pomyślność powszechną obiecywał, a nieszczęście całego plemienia żyjącego w tenczas pod władzą Rzymską utwierdził. Księgi religijne (nie mówiąc nawet o księgach pisma, iako nadto znanych) podobney niezawieraią nauki, a iесли zawziętość wyrównywaiąca niemocy, rzuca obelgi na chrześcian, my

(357) Patrz supplikę żydów do króla Michała 1670 r.

(358) Dion Cassius l. 68. *redimunt se visceribus eorum.*

także dosyć długo nieumniejszaliśmy słownika obelg przeciwko żydom. Do dwunastego wieku (359) nie słyszała Europa o tych oskarżeniach. Upowszechniła je fałszywa gorliwość, lud lekkowierny zawierzył twierdzeniom o męczeńskich ofiarach i o zabójcach. Widzieliśmy iak papieże bronili żydów przeciwko tym potwarzom. Przykład Szwaycarów, którzy w trzynastym wieku zakazali obwiniać żydów o podobne zbrodnie, (360) przez wiele rządów był naśladowany.

W Polsce liczył Zuchowski (361) przez trzysta lat zamordowanych dzieci 86. Jeden dekret trybunalski 1636 r. ile wiem, znajduje się, który tę zbrodnię zaświadczył i ukarał. (362) W metryce zaś koronnej dopiero 1743 r. podobny sądu królewskiego znajdujemy wyrok. (363) Smutną nawet jest rzeczą wyrazić, że te obadwa dekreta najwyższej instancyi, nastąpiły z wyznań wymuszonych przez tortury. Były następnie takie sprawy (364) w sądach. Wywieszony jest obraz przypominający ten srogi wypadek w Woysławicach trzy mil od Krasnegostawu. Lecz zgłębiwszy wszystkie wydane pisma, można widzieć, iż najczęściej cnota jednych sędziów była omyloną, a drugich sumnienie niecnym

(359) Fleuri T. XVIII. p. 409.

(360) Müllers Schweizer Eidgenossenschaftsgeschichte B. 1. p. 559.

(361) Pag. 328.

(362) Dekret jest wydrukowany.

(363) W ks. metr. kor. 143. p. 418.

(364) 1758, 1761, 1774 r.

zyskiem lub chęcią otrzymania poklasków skażonem zostało. Do tych czas jeszcze w Azyi chrześciance téy wieści wierzą, iż żydzi ich dzieci zabijają. (365) Wszelako ieśli okazujemy pewnoś, iż żydowska religijna nauka nienakazuje wylewać krwi współczłowieka, dalecy iesteśmy od twierdzenia, iż nie mógł bydź taki popełniony występек przez fanatyków.

Czytamy o Barcoqueby powstaniu, iż iego stronicy krwią chrześcian się mazali i ielitami ich dzieci opasywali się, (366) pełni nienawiści do inaczey wierzących, wysilali tajemnie okrucieństwo, które (choć nie w takim sposobie) na nich wysilano. Wreszcie zbrodnia kilku niedowodzi występney potrzeby wszystkich, karmienia się krwią ludzką.

10te »Niewolno iest kraść dzieci żydom, a ten co kradnie, ma bydź iak złodziey karany.»

Kradzież dzieci żydom dla ochrzczenia, rozumiało wielu, bydź dziełem pobożnem. Wyrzuca chrześcianom Julian Cesarz, że kradli dzieci żydom, (367) i we wszystkich niemal kraiach gdzie byli żydzi, znajdujemy od rodziców żydowskich skargi na taki gwałt czyniony władzy rodzicielskiej. My do Augusta III. czasów takie znajdujemy uzalenia. (368)

11te »Wolno iest żydom wszelkie towary kupować, chleba i innych produktów dotykać się.»

(365) Niebuhr Voyage en Arabie: ed. Amstelod. 1780. T. II. p. 295.

(366) Patrz § 1. téy rozprawy.

(367) Pag. 303.

(368) W różnych supplikach od społeczności żydowskich.

Długo zakazywano żydom, aby niedotykali się żywności, którą chrześcianie mieli kupować. Jeszcze w dziewiątym wieku obstawał za tą mniemaną potrzebą Agobard arcy-biskup Lugduński, (369) a Du Cange (370) przywodzi statut Awenioński, który nas o podobnym zachowaniu prawidła, przekonywa. (371)

12to »Władza nad żydami panującemu lub wojewodzie albo jego zastępcy, była zachowaną.»

13to »Żaden sędzia nie będzie sądził żydów, chyba od strony wezwany, sądzić zaś żydzi będą, w miejscu które sami wybiorą.»

14to »Gdy chrześcianin odbierze daną żydowi zastawę, a prowizyą nie zapłacił w miesiącu, przybywa prowizya do prowizyi.»

15te »Nie wolno jest żydom dawać pieniądze pod przypadkiem na dobra nieruchome.»

16te »Zastawa gdy rok i sześć niedziel u żyda zostaje, staje się jego własnością.»

17to »Żydzi w dnie świąt swoich nie mogą być przymuszani do oddawania zastawy.»

(369) W liście do Ludwika Dobrowolnego w T. I. eppm. Agobardi. Ed. Belura 1666 r.

(370) *In Glossario mediae et infimae Latinitatis, voce Judaci.*

(371) *Statuimus quod Judaci, aut meretrices non audeant tangere manu panem, vel fructus, qui exponuntur venales, quod si fecerint, tunc emere illud, quod tetigerint, tenentur.*

18te »Gdy żyd woła o pomoc w noey przeciwko łotrom, a chrześcianię blisko mieszkający nie dają pomocy, karanemi byǳ maia.»

§ 4. JAKIE SĄ ZRZÓDŁA PRAW KTÓREMI ŻYDOM
RZĄDZIĆ SIĘ POZWOLONO.

Mówiliſmy że dwoiakiego prawa ſłuchaią żydzi, ksiąg, pisma i ustaw, które maia z podań. Jenealogiia téy tradycyi która od czasu Moyżesza aż do czasu spisania *Mischny* iest zapisana w księgach uczonych żydowskich; nosi tylko cechę usilności żydów, iak chcą okazywać, że ich twierdzenia od samego Boga pochodzą. Sarkali oycowie chrześcianaństwa, że te podania są skażone, (372) uznawali toż samo choć w innym wzglęǳie żydzi. (373) Nakoniec skoro w zbiorze tych podań widzimy sprzeczność, dowód więc iest iasny, że tak iak glossatorowie i komentarzyści w kaǳéy nauce muszą byǳ często niezgodnemi; tak i w tym przedmiocie wykład nie może byǳ zgodny: zwłaszcza że dzieie nawet składaia ſwiadectwo, iak celnieysi nauczyciele i ich uczniowie bywali w niezgodzie.

Mischna iest to drugie prawo, (374) iest to słowna ustawa, (375) pomnożona wyrokami nay-

(372) Zbiór dowodów, patrz u Voisin *Observations in proemium pugionis fidei*.

(373) Tamże.

(374) Powszechne zdanie pisarzów żydowskich.

(375) Patrz Mosesa Maimonidesa w przedſłowiu do *Jad-*

wyższych władz w sanhedrynie i zdaniami uczonych: rabbin Jehuda świętym (376) zwany, wydał to dzieło, aby rozproszeni Izraelici mieli zawsze obecną ustawę oyców swoich. Napisane jest to dzieło albo za Antonina pobożnego, (377) albo za Marka Aureliusza i Kommoda. (378)

Mischna składa się z pięciu rodzajów podań. 1^{od} Wykłady od stwórcy dane Moyżeszowi i które znajdować należy w piśmie, i w tém różnicie się nie jest pozwolone: 2re Ustawy Moyżesza na górze Synai. 3^{cie} Ustawy o których Moyżesz nie pisał, ale należy uważać na współczesną opinią sędziów i władz; w téj mierze uczeni się różnią. 4te Wyroki sądów w których są sprzeczności. 5te Zwyczaj od proroków i uczonych potwierdzone. Te wszystkie źródła stosował Jehuda do sześciu wydziałów.

Chazakach w przedmowie zaś do *Seder Zeraim* ed. Pococka 1655 Oxonii p. 1. wystawiwszy Maimonides Mischnę, mówi: *Atque ecce est illa instar turris Davidicae, super tumulum suum constitutae in qua mille suspensi sunt clypei, cum omnibus electorum instrumentis bellicis, omnia potentium scuta.*

(376) *Hakkadosch* świętego dał nazwisko rabbinowi Jehuda który Mischnę ułożył, żydowscy pisarze. Patrz Maimonidesa ed. Pococka w przedśłowiu do *Seder Zeraim* p. 36. W Mischnie iak Maimonides ed. Pococka mówi, jest przywiezionych pisarzów 130 z których dwóch, jednego dla złej o nim opinii, drugiego dla niezgodności iego zdania z innemi, wyłącza. Zostało tedy 128 pisarzów, których księgi służyły za materyał do téj zbieraniiny w Mischnie.

(377) Powszechniejsze zdanie.

(378) Tzemach Dawid ad a. 4910 i 4978. Patrz księgę *Juchazin*.

Do nasion, świąt, kobiet, szkód, poświęceń i oczyszczeń. Każda część jest podzielona na *Masyktoth*, czyli traktaty albo księgi. Szczególne księgi na rozdziały czyli dystynkcyę, a te na *Halicoth* czyli §§. Pierwszy przedział o pierwszych i drugich dziesięcinach, o pierwiastkach, o roku siódmym odpoczynku ziemi etc. Drugi o świątach; obadwa te przedziały nie zawierają materyałów do cywilnego i kryminalnego prawodawstwa. Przedział trzeci rzecz czyni o związkach małżeńskich, o zrzękowinach, o małżeństwach, o rozwodach, o powinności wdowy, wzięcia brata bezpotomnego męża za małżonka, o ślubach czynionych Bogu przez kobiety, o kobiecie podeyrzaney. (379) Czwarty przedział o szkodach, zawiera przepisy o sądach, sanhedrynie, o chłości, o przysięgach, o świadectwach, o dowodach, o bałwochwalstwie, i o oycach, to jest o tych którzy od Moyżesza przynieśli podania aż do czasu Mischny.

(379) Ten przedział ma te księgi, 1sza *Jchamoth* czyli powinności zamężcia bezpotomnéy wdowy iednego brata za drugiego; i sposoby uwolnienia się od tego obowiązku przez dobrowolne brata żyjącego zrzeczenie się tego prawa, 2ga *Cetubot* o umowach małżeńskich, 3cia o ślubach czynionych, oświadczeniu wstrzemięźliwości w pożyciu małżeńskim, nie iedzeniu iakiéy potrawy i daniu oycu i mężowi władzy niszczenia takiego rodzaju sumniennych obietnic, 4ta o *Nazireacie* o rodzajach i sposobie takiego oświadczenia, 5ta *Githin* o rozwodach i opuszczeniach żony *per repudium*, 6ta *Sothak* o kobiecie podeyrzaney, 7ma *Kidduschim* o zaręczynach, o sposobie téy umowy pisania, o darach zrzękowinnych.

(380) Piąta część Mischny stanowi o ofiarach, o czystych i nieczystych zwierzętach, o pierworodnych bydłętach, o karach za winy popełnione w usłudze i ofierze religijnej, o mierze kościoła i ołtarza w Jerozolimie. Szósta o różnych oczyszczeniach. Wszystkich przepisów jest sześćset trzynaście. (381)

Po wydaniu Mischny, wydany został dodatek nazwany *Tosyphott* czyli ostatek Mischny. (382)

Inne komentarze, nazwane zostały *Baraietot*. (383) Osaias rabbin, wydał komentarz na *Genesisim*, zwany *Bereschit Rabach*, który żydzi biorą

(380) Ta księga ma ośm *Masiktotów* czyli ksiąg, a siedm-dziesiąt cztery rozdziałów. 1wsza księga *Baba kama*, *Baba betria*, *Baba batra*, brama pierwsza, brama średnia, brama ostatnia. O szkodach przez ludzi, bydłeta i inne iestestwa uczynionych, i dla tego materya sądowa zaczyna się od szkód, że sędzia powinien usuwać szkody od ludzi, iak Moises Maimonides mówi. Druga księga o Sanhedrynie, o sędziach i o świadkach, o karach kryminalnych. Księga trzecia *Macot* o karze czterdziestu plag, które odjęciem iednocy plagi rabbin ieszcze przed Chrystusem zmniejszyli. 4ta Księga *Schebuot* o przysięgach. 5ta Księga *Edajot* o świadectwach.

(381) *Praecepta affirmativa* są w liczbie 248, z których 60 jest koniecznych. Kobiety do 14 nie są obowiązane. Te wszystkie 613 przepisów, *revocari possunt ad tria, ad dogmata, ad mores, et ad actiones regiminis politici*. Patrz Thesaurus Ugolina T. I. p. 181. Pierwszy raz w Polsce drukowana była Mischna 1596 r. w Lublinie. Wolfius T. I. p. 883. Pokazywał mi ieden rabbin w Warszawie 1791 r. Mischnę tłumaczoną po arabsku, o tem przekładzie w dziesiątym wieku, patrz Wolfiusza T. I. p. 718.

(382) Thesaurus Ugolina p. 126.

(383) Tamże p. 127.

za komentarz Mischny. (384) Rabbinowie Chaia i Oseasz napisali *Melcitot* czyli pandekty. (385) Rabin napisał komentarz zwany *Syphra*, skończył to dzieło Jehuda, syn Eliasza, inaczej zowie się *Torat Cohanim* czyli prawo Lewitów. Symon syn Jochai, a podług zdania niektórych R. Ismael, ułożył komentarz na księgi *Deuteronomium i Numeri* zwany *Siphre*. (386) Symeon syn Joachi i syn jego Elizer, w iaskini przez dwanaście lat siedząc, pisali księgę *Sohar*, którą uczniowie dokończyli. *Seder Olam*, wydał podług mniemania wielu R. Josses, (387) podług drugich R. Eliezer syn Joseasa Galileyczyka *Leb midot Letorah*.

Rabbin Johanan, napisał Talmud Jerozolimski. (388) Czas napisania tego dzieła, podlega wątpliwościom. Maimonidesa zdanie zdaie się przeważać, że 308 r. po zburzeniu Jezozolimy, zatem 370 r. ery chrześcijańskiej wydany został. Rabbin Ase w sto lat później wydał Talmud Babyłoński. (389) Te obadwa Talmudy są wykładem trudniejszych

(384) Tamże p. 127.

(385) Tamże p. 128.

(386) Tamże p. 128. wydrukowana jest *Siphra* zupełnie w zbiorze Ugolina.

(387) Tamże p. 129.

(388) Pierwszy raz wydrukowany w XIII tomach in folio 1603 r. Drugi raz w Krakowie 1616 r. w Lublinie od 1617 do 1627 r.

(389) Talmud Babiloński, w Lublinie wydrukowany został, najpierw 1559 r. Wolfiusz T. I. p. 903.

mieysce w Mischnie, są dodatkiem ustaw i opinii uczonych aż do epoki wydania Talmudów.

Z tych wszystkich wymienionych dzieł, okazuje się, co jest zakazaném, co jest pozwoloném, co jest czystém, co nieczystém, zostawioném woli człowieka, i co jest konieczném do wykonania. Babyloński Talmud jest nieiako większý powagi, niż Jerozolimski.

Gemara nazywa się wykład Mischny, Talmud zaś zawiera całą naukę żydowską, chociaż często pod imieniem Talmudu Gemara i właściwy Talmud bierze się. Uczniowie Asy w 73 lat po jego śmierci, dokończyli jego dzieło i to się nazywa zamknięcie Gemary. (390)

Pracujących nad Mischną, nazwano *Tanaim*, (391) ci którzy pisali komentarze, na wykład Mischny mają imię *Moraim* czyli *Amoraim*. (392) Seborei po nich nastąpili, (393) daléy Geonim, (394) po nich są znani bliżsi naszego wieku pisarze (395) których wyniosłemi tytułami naznacza społeczność żydowska. Lecz wśród tych wszystkich pisarzy któremi zdobi lub zatrudnia się nauka żydowska;

(390) *Obsignatio Gemarae.*

(391) *Thesaurus Ugolini p. 141.*

(392) Słowo *memera* znaczy słowo mówienia. *Amar* znaczy mówić.

(393) *Thesaurus Ugolini p. 142.*

(394) *Geonim dicuntur, quasi eminentissimi mortalium,* trwali 448 lat.

(395) *Denique post Geonim subsecuti sunt sapientes, intelligentes et periti, quorum celebretur memoria.*

w względzie w którym piszemy iest Moses Maimonides, który w 1217 r. umarł. Ten wyłączył z Talmudu wszystkie sprzeczki i różnice zdań, i tylko zrobił wyciąg prawideł obrządkowych i prawnych w księdze *Jad-chasakach*. To dzieło iest przyymowane z uszanowaniem, lecz iak Maimonides nie odbiera czci od wszystkich żydów i był za odszczerpieńca miany, (396) tak iego dzieło nie iest od wszystkich, za wyrok prawodawczy uważane. W XVI wieku; Józef zebrał księgę *Schulchan Aruch*

(396) *Leben Moses Maimonides 1792. Berlin 8 Buhle Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* pod artykułem filozofii Arabów, i wiele dzieł, które tego sławnego człowieka opisują. Pococke w przedmowie do dzieła *Porta Mosis* ed. 1665 r. w Oxforcie wylicza tytuły, które żydzi dla uszanowania mu nadał, nazywa się on pochodnią wschodu i zachodu, fenixem i t. d. Sam zaś Moses w przedmowie do *Seder Zeraim* ed. Pococka powiedziawszy, że Mischna iest wieżą nadgrobową Dawida, mówi: *Ego Moses f. Maimonides Hispanus ipsam extruxi; e mari Talmudis extraxi, e Saphiro Tosiphtho fundamenta ejus jeci, ipsam carbunculo Siphrae stravi, auroque Siphri oblevi, verbis excellentium fulcivi, argento puro constrinxi, et in argilla cordis mei fudi. Estque ecce illa sicut vinea desiderabilis, qua plantatione deliciarum consitam, interdium ac noctu custodivi, et ad momenta irrigavi, donec consumati fuerint flores ipsius, et matura erint, botri omnisque uva parva se aperuerit, et omnis in ea arbor geminas emisit dederintque mandragorae odorem. Portas ejus, quas aperui non obseravi, neque interdium aut noctu clausi, sed omni recto et mundo, libere ipsam permisi et pro munere discipulis misi. Atque ecce alligavi ipsam omnibus qui verba transcribunt, sedentibus coram Domino ut sit ex quo comedant ad saturitatem et operimentum durable.*

którą Moyzesz Izrael dodatkami pomnożył. Ten zbiór zawiera te przepisy i zwyczaje, które teraz są w używaniu z opuszczeniem tych, które po zburzeniu kościoła mieysca nie mają. Dzieli się na cztery części: *Orach Chaiim* o religijnych obrządkach: *Joreh Deach* o rzeczach pozwolonych i zakazanych: *Ebenhaeser* o małżeństwach, czwarta *Choschem ham Mischpatt* o prawności i nieprawności. Uważają żydzi i to pismo iako szacowny zbiór prywatnego człowieka, lecz tyle ważny, ile z Talmudem iest zgodny, i późniejsi pisarze od tego dzieła odstąpili w niektórych przypadkach, (397) w częściach różnych mieliśmy w łacińskim ięzyku praw żydowskich wykłady. Rząd Pruski polecił zbiór i wydanie tych ustaw Hirschłowi Berlińskiemu rabbinowi, ten użył do téy pracy sławnego filozofa Mendelsohna. W przedśłowiu do tego dzieła sam wyznaie, iż iego praca iest niedostateczną; bo w tylu dziełach z których sędziowie żydowsey czerpają wyroki, są różnice mniemań, są obszerne formalności, które wypisywać byłoby rzeczą dosyć nudną, a sędzia winien iest mieć przed oczyma. (398) My ieszcze krótszy

(397) Patrz przedślowie Mendelsohna do dzieła: *Ritual-Gezetze der Juden, betreffend Erbschaften, Vormundschaften, Testamenten und Ehesachen, in so weit sie das mein und dein angehen, entworfen von Moses Mendelsohn, auf Veranlassung und unter Aufsicht H. Hirschel Levin Oberrabbiner zu Berlin* 4te Auflage 1799. Berlin. Pisano zaś to dzieło 1778 r. i za rozkazem dworu Pruskiego było zebrane.

(398) *Dieses gehörig zu beurtheilen, muss man den Geist und die Quelle des Gesetzes beständig vor Augen haben, um*

zrobimy wyciąg, aby czytający mógł mieć dokładne tylko wyobrażenie tego prawodawstwa, które często bywa okryte zasłoną tajemnicy przez żydów dla chrześcian.

§ 6. JAKIE SĄ TEDY PRAWA CYWILNE ŻYDOWSKIE.

Wziąłem Seldena (399) i Mendelsohna dopiero przywiedzione dzieło w rękę. Czyniono przedemną tłumaczenie Mischny (400) *Schulchan Aruch*, sprawdziłem także twierdzenie z opisami żydów uczonych, i ten prosty czynię wykład.

R O Z D Z I A Ł I.

O DZIEDZICTWIE I SPADKACH, PRAWIE CÓREK, PRAWIE PIERWORODZTWA.

I. Mężka płeć w równym stopniu wyłącza żeńską, jeśli kto ma synów i córki, synowie biorą

immer auf dieselbe zurück gehen zu können, wenn uns die Worte des Gesetzes, in Zweifel lassen p. 27. Einleitung.

(399) *Uxor Hebraea de successionibus*. Halle *The History of The Common Law of England* 1739 r. p. 208. przepisał, czyli bardziej przenosił uwagi Seldena.

(400) Niektórych części Mischny, które stosują się do praw cywilnych jest tłumaczenie, i komentarz wydany przez Konstantyna l'Empereur ab Opwych, w dziele de legibus Ebreorum forensibus, liber singularis, ex ebreorum pandectis versus et commentariis illustratus. Lugd. Batavor. 1637 r. Ten przekład sprawdzony w mojej przytomności, jest dokładny.

spadki, lecz jeśli nie masz synów, córki są bliższe od krewnych pochodniczyéj linii *ascendentes*.

II. To wyłączenie nie ma miejsca, kiedy jest w prawie mężczyzny iak córka brata, w rodzeństwie mającém udział, lub wnuczka z męzkiéj linii.

III. Osoby z macierzystéj linii pokrewne, nigdy po sobie nie biorą spadku.

IV. Dzieci po matce biorą sukcesyą, matka nigdy po dzieciach nie dziedziczy.

V. Synowie córek wyłączaia swoje siostry, lecz nie odsuwaia córek z ciotki urodzonych, zgoła prawo wyłączenia służy tylko do rodzeństwa.

VI. W niedostatku dzieci i ich wnuków, bierze spadek oyciec, a w iego niebytności iego bracia, a gdyby ich nie było, siostry zmarłego i ich dzieci podług wyższego prawidła.

VII. Porządek sukcesyi jest taki: *nayprzód* synowie, *powtóre* ich potomki, *potrzecie* oyciec, *poczwarte* bracia, *popiąte* potomki, *poszósste* siostry, *posiódme* ich potomki, *poósme* dziad, *podziwiąte* bracia oycza, *podziesiąte* ich następcy, *poiedenaste* siostry oycza, *podwunaste* ich następcy.

VIII. Nieprawne w kazirodztwie nawet spółdzone dzieci, nie są wyłączone od prawych, byle matka była wolną i z rodu żydowskiego. Jeśli zaś matka nie jest wolną i nie z żydowskiego rodu, w tenczas spadku po oycu niebierze.

IX. Po wdowie lub rozwódce biorą dzieci sukcesyą i ich następcy, podług wyższego prawidła. Jeśli zaś nie dojrzały płód wyszedł po iéy zgonie,

lub pierwéy dziecko umarło niż matka, iéy krewni biorą sukcesyą.

X. To są prawidła do sukcesyi po człowieku który testamentu nie zrobił, lecz ieśli kto uczynił dar, wola iego iest nieograniczona, ieśli zaś użył w swoim piśmie wyrazu spadku, czyli odkazu dziedzictwa, uważa się *nayprzód*, nikogo nie można zrobić dziedzicem, kto nie iest prawnym następcą, ani wyłączyć można prawego następcę. 2re Wolno iednak powiększyć część iednego z dziedziców, byle prawu pierworodztwa przez to nie stała się krzywda.

XI. Człowiek przy zdrowiu może czynić dar ale nie testament.

XII. Córki od sukcesyi po oycu są wyłączone, wszelako z całego majątku utrzymują się, dopoki są małoletnie i za mąż nieidą, i w téy mierze mają siostry przed bracią pierwszeństwo. (401)

XIII. Dla każdéy córki przed działem, wyznacza się posag i wyprawa. Używać wyprawy i brać procentu od posagu nie może, aż kiedy za mąż póydzie.

XIV. Posagu ustanowienie (gdy oyciec nie na znaczy) ma takie prawidła. Naypierwéy: idąca za mąż córka bierze dziesiątą część majątku pozostałego, uważać iednak sąd winien okoliczności domowe i wnioskować ma, wiele oyciec dałby posagu? ieśli iedną córkę oyciec za życia wydał, a okoliczności

(401) Rabbini niektórzy utrzymują, że kiedy ruchomy iest tylko majątek, równa utrzymywania iest synów i córek powinność.

fortuny nie zmieniły się, w ten czas iedna zachowuje się proporcya. Jeśli oyciec nie naznaczył posagu i trudno iest zgadnąć wolą oyca, druga córka bierze dziesiątą część pozostałości i t. d.

XV. Utrzymywania córek, powinność iest niedmienną, ściągą się do fortuny oyca. Czy należy się wyprawa z macierzystey substancyi, czy tylko z oyczystey, dzielą się rabbini w zdaniu. (402)

XVI. Kiedy córki same dziedziczą, niezamężne utrzymują się z całej substancyi, ale do posagu i wyprawy nie mają prawa, do dnia zawarcia małżeństwa.

XVII. Zwyczaj iest, że rodzice córkom przy zamężciu, połowę wartości części młodszych synów zapisują w sposobie długu, zostawując synom wolność, albo zapłacenia téy summy, albo z fortuny oyca połowy dzielnicy oddania. (403)

XVIII. Pierworodny syn po oycu, ma podwójną dzielnicę majątku i przyłączonych ciężarów w ogólnym majątku. W macierzystey fortunie pierworodztwo nie ma miejsca.

XIX. Pierworodny może prawo swoje na kogo innego przenieść. Służy iego dziedzicom to prawo.

(402) *Ritual-Gezetze der Juden, betreffend Erbschaften Vormundschaften und Ehesachen in so weit sie das mein und dein angehen, entworfen von Moses Mendelsohn auf Veranlassung und unter Aufsicht Hirschels Levin Ober-Rabbiners zu Berlin. Vierte Auflage Berlin 1799 p. 11.*

(403) Często teraz bywa, że summe pewną rodzice córkom oznaczają bez wyrażenia połowy wartości części synowskiey.

Umiera pierworodny bezpotomnie, gaśnie to prawo i do drugiego brata jeśli pozostaie nie przechodzi.

XX. Pierworodny nim dział nastąpi, powinien żądanie o podwóyną dzielnicę podać; nie podaiący żądania usuwa się, iak gdyby się zrzekł tego prawa.

XXI. To prawo do tego tylko się ściąga, co istotnie oyciec za życia posiadał: nawet wyłączaia żydowscy prawnicy długi przez oycę miane w papierach, nie w zastawach, dla tego młodszy bracia nie mogą być przymuszani, długami które oyciec miał na skryptach, płacić długi które był winien, aby przez to część pierworodnego pomnażała się.

XXII. Bliźnięta po śmierci oycę urodzone między sobą prawa pierworodztwa nie mają: urodzone za życia oycę, to z bliźniat uważa się za starsze, któremu w siedmiu dniach po urodzeniu da matka świadectwo; a jeśli nie masz wyznania matki, świadectwo położniczey baby zaraz po urodzeniu iest żądane, a w niedostatku i tego świadectwa, sumnienie oycę stanowi.

XXIII. Nim wydział nastąpi, dzieci są utrzymywane z wspólnego funduszu.

XXIV. Gdy oyciec dorosłe i niedorosłe zostawia dzieci, starsze przez swoje starania ulepszaia wspólne dobro, nagroda im nie nastąpi, chyba gdyby to sobie warowali i taka byłaby ich praca, do której małoletni nie są sposobnymi.

XXV. Kiedy dorosłe dzieci i od oycę nie opatrzone biorą z wspólney massy część posażną, ma być takż sama część dla niedorosłych wydzielona.

XXVI. Jeśli oyciec w przedślubnéy umowie obiecał pewny wydział fortuny, a przed ślubem syna którego żeni, umarł, w ten czas ten syn nie ma prawa do téy summy, ale tylko do części iaka na niego wypada.

XXVII. Kiedy kto z dorosłych żąda wydziału, albo sąd znajduie rzeczą potrzebną, małoletnim dają się opiekuni i dział następuie.

XXVIII. Podział bezsądowny nastąpić może kiedy wszyscy dziedzice mają lat trzynaście, i tylko do przedaży trzeba aby przedający miał lat 20.

XXIX. Dział ustanawia się losem, i małoletni w ten czas tylko czynić przeciw działowi mogą, kiedy dowiodą, że w szacunku dóbr więcéy iak 6ta część wartości iest opuszczona.

XXX. Nie przytomność należących do spadków nie przeszkadza działowi. Godni wiary są wezwani do ocenienia, a podział pieniędzy w przytomności dwóch świadków odbywa się.

R O Z D Z I A Ł II.

O OPIEKUNACH.

I. Wolno iest naznaczyć przez testament opiekunów dzieciom. Gdy zmarły tego nie dopełni, sąd wyznacza opiekunów.

II. Opiekunowie po śmierci właściciela robią reiestr pozostałego majątku, i u sądu składają.

III. Nieruchomy majątek przedać opiekunowie bez sądu nie mogą, a iezeli za pozwoleniem sądu

sprzedają, na istotny małoletnich użytek, pieniądze na zupełnie pewny fundusz pożyczają.

IV. Sądowy opiekun z porozumienia, iż wspólnie żyje niż potrzeba wymaga, oddalony być może; lecz testamentowy opiekun powinien być świadkami przekonany, iż pieniędzy małoletnich użył.

V. Opiekun złożyć opieki nie może, chyba z tego miejsca gdzie są małoletni oddalił się.

VI. Co zginie małoletnim przez niedbalstwo opiekuna, to nagrodzić będzie w obowiązku.

VII. Kiedy dzieci pod opieką będące synowie mają lat 13 a kobiety lat 12, opiekun odda im majątek pupillom. Jeżeli jest wyraźna przeciwko opiekunowi skarga, że źle pełnił swój obowiązek, wykonuje przysięgę jako powinność swoją dokładnie wykonał i pupillów nieukrzywdził.

R O Z D Z I A Ł III.

O DAROWIZNACH I TESTAMENTACH.

I. Przy darowiznie własność tym sposobem się przenosi jak w sprzedażach. Do dóbr nieruchomości powinien być zapis, obięcie dóbr podług różnych, a do gatunku majątku stosowanych formalności następujące.

II. Jeśli darujący niezaprzecza daru, świadkowie nawet nie są potrzebnymi.

III. To co nie jest w posiadaniu, darować nie można, np. owoce z drzewa, lub zboże z pola,

lecz to drzewo i to pole można dać na użytek wieczny, lub czasowy.

IV. Dar powinien być w najprostszycy słowach zrobiony i ma być zaraz dopełniony, nie naczaiąc czasu kiedy ma wziąć skutek pod nieważnością.

V. Jeżeli darujący dał zapis, a po iego śmierci otrzymujący własność, odebrał to pismo, dar ważny; bo nie mógł biorący wziąć w posiadanie, które się zowie *Mantelgriff*.

VI. Jeżeli przy darze iest iaki położony warunek, a ten nie iest dopełnionym, umowa upada.

VII. Dar powinien być głośny. Ustąpienie które byłoby taione, iest nie ważne. To iednak nie ściąga się do testamentu, bo ostatniéy woli skutek dopiero po śmierci następuje.

VIII. Dar raz zrobiony w tym samym sposobie i z tąż formalnością, nazad się wracać może do właściciela; wszelki inny sposób zrzczenia się nie iest ważny.

IX. Dar w niebezpieczeństwie życia zrobiony słownie, iest ważny, wraca się do zdrowia człowieka, dar traci moc swoją.

X. Dar w dobrem zdrowiu uczyniony bez odania w posiadanie, iest nieważny. Lecz dar przy śmierci zrobiony wzmocniony odebraniem, bez wyraźnéy nato woli darującego, iest równie nie ważny, przez to samo, że ta formalność użytą została, która temu rodzajowi układow nie iest właściwą.

XI. Testament może być na piśmie i słownie zrobiony. Ten co stracił mowę, przez znaki oka-

zać może swoją wolę, byleby przytomnego był umysłu, a po jego śmierci świadkowie władzy opowiadaia, co zmarły rozkazał, i testament się pisze.

XII. Legata powinny być wyraźne choćby były w sposobie długu legataryuszom upewnione; czy zaś przez testament można kogo wyznaczyć, aby umierającego majątek rozdarował, nie zgodzili się uczeni żydowscy.

XIII. Kiedy umierający dziedzicom przytomnym co rozkażą, a oni wyraźnie w ten czas nie sprzeciwiają się, dotrzymać są obowiązani.

XIV. Nie wolno tylko żyjącym już osobom co odkazywać, dziecku własnemu które się ma urodzić, wolno odkazany dar zrobić, lecz nie dzieciom brata, przyjaciela i t. d.

XV. Kiedy umierający rozumiejąc że nie miał dzieci, rozrządził majątkiem, a żona wciąż została, lub dziecko nie przytomne i za umarłe poczytane powróciło, testament jest nieważny.

XVI. W zapisie lub testamencie, w najsłabszym znaczeniu potrzeba brać wyrazy czyniącego.

XVII. Pod imię ruchomości *mobilia* biorą się tylko sprzęty domowe i suknie, nie zaś towary lub gotowe pieniądze, do tych przedmiotów trzeba je wyraźnie oznaczyć. Jeśli zaś wyraźnie napisano, że wszystko się daruje, w ten czas nie masz wyłączenia. Wszelako (*Thora*) xięga prawa, uważana za celniejszą rzecz, powinna być wyraźnie darowana.

XVIII. Długi pierwéy się płacą niż odkazy; gdy fortuna na nie nie wystarczy, w proporcją uczynionych darów wydział nastąpi.

R O Z D Z I A Ł I V.

O MAŁŻEŃSTWACH, POSAGACH, ROZWODACH I WDOWACH.

I. Każdy człowiek zenić się powinien, głęboko uczony może od tego obowiązku być wolnym. (404)

II. Każdy żyd przez uszanowanie woli starszych, którzy tego uznali potrzebę, winien mieć iedną tylko żonę. (405)

(404) Kto się nie żeni 10d. *Caret benedictione* 2re. *caret vita* 3cie. *caret laetitia* 4te. *caret adjutorio sive auxilio* 5te. *caret bono*. Buxtoff *Lexicon Chaldaicum, rabbinicum talmudicum*. Ed. 1640 Basileae p. 77. gdy zaś oddanie się nauce teologiczney jest pierwszą Bogu usługą, z téy tylko przyczyny można się nie zenić.

(405) Wiadomo z xiąg pisma, że wielożeństwo było dozwolone. Wielki kapłan nie miał tylko dwie żony, iak Gemara babyłońska titt. *Jabimoth* c. 6. w deuteronomium powiedziano, aby król nie pomnażał liczby żon. Wytłumaczono, że może mieć żon ośmnaście, iak Gemara babyłońska ad. titt. *Sanhedrin* c. 2. Koło ery chrześcijańskiéy zwyczaj wniósł, iż żydzi miewali po cztery żony, iak nawet w apologii S. Justyna widzimy. Została taż sama liczba u mahometanów. Prawo cesarza Teodozego i iego dwóch synów Arkada i Honora 393 r. Cod. Theod. *de Judaeis* zakazało żydom wielożeństwa. Rabbini dzielili się w zdaniu o wielości żon. Przywieziony rabbi Ami w Gemarze babyłońskiéy titt. *Jabimoth*. raził mieć iedną żonę. Rabbin Gamaliel wydał wyrok pod

III. Kobieta która czterech mężów przeżyła nie powinna pójść za mąż piąty raz.. (406)

IV. Do zawarcia małżeństwa trzy czynności prawne są potrzebnymi, 1^{sza} umowa o ślub, 2^{ga} układ o wzajemne warunki, 3^{cia} zawarcie aktualne małżeństwa. Ożenienie się bez poprzedniczej umowy nie czyni małżeństwa nie ważnym, ale ściąga nagany i karę na żeniącego się. (407)

V. Troistym sposobem zawiera się małżeństwo: 1^{od} żeniący się w przytomności dwóch świadków,

karą exkommuniki, aby nie mieć więcej żon iak iedną. To jest wyraźnie w księdze Schulchan Aruch w przedziale *Eben-hazer* c. I. § 10. Lecz ten zakaz trwać miał do końca Chyliady piątej 1240 r. Maimonides XIII wieku pisarz wyraźnie stanowi. *Licet homini ducere quot voluerit uxores, etiam centum idque simul, sive alteram post alteram.* Lecz ten wyrok Maimonidesa inż był przeważony opinią, że kobiet kilka w iednej społeczności, szczególniej gdzie nie są iak na wschodzie zamykane, wzruszy spokoyność domową, iak Aaron z Kazimierza w dziele 1557 r. wspomina. Rabbin Józef Karro żądał wyklęcia tych, którzyby dwie żony wzięli, kiedy Schulchan Aruch przez opinią za dzieło wielkiej powagi przyjęto: stało się powszechnym mniemaniem, że iedną tylko żonę żyd mieć może. W takię zaś proporecyi rodzenia się mężczyzn i kobiet (iak w innym okazuiemy rozdziale) rzeczą jest niepodobną wielożenstwo, bo liczba żon byłaby mnieysza iak mężczyzn, gdyż maiętni mieliby *Haremy*, a ubożsi musieliby zostać w bezżeństwie.

(406) *Quia praesumitur etiam illum concubitu perdituram.* Buxtorf *Lexicon Chald. Rabbinicum Talmudicum* Ed. 1640. p. 701.

(407) Naznaczono dawniej chłostę, teraz nie dać się dla boiaźni władz chrześciańskich.

daie pieniądz srebrny (408) oblubienicy i mówi, że to iest znak ożenienia się, a kobieta w celu zamęzcia przyymuie tę sztukę monety, (409) 2re przez pismo w którém zeniący się wyraża iż się zeni, a kobieta takowe upewnienie przyymuie, 3^{cie} gdy męzczyzna w przytomności dwóch świadców powie: przez to obcowanie które mieć będę z tobą, iesteś moją żoną, i zaraz się z nią zamknie. Ten trzeci sposób nabycia żony iest ważny, wszelako iest gacionym. (410)

VI. Koniecznie iest potrzebne zeyście się małżonków, aby była sposobność do pełnienia małżeńskiey powinności, a tak oblubieńcy uważanemi byli za małżonków.

VII. Męzczyzna do ożenienia się iest pełnoletni kiedy ma lat trzynaście i ieden dzień, i są na nim znaki doyrzałości. Poki też znaki aż do trzydziestu pięciu lat i iednego dnia nie pokażą się, póty uważa się za dziecię.

VIII. Małoletni zenić się nie powinien.

IX. Kobieta po dwunastu leciech iest pełnoletnia do zawarcia małżeństwa, iezeli zaś nie ma znaków doyrzałości; do trzydziestu pięciu lat uważa się za dziecię.

(408) Nazwana iest ta moneta *Prutah* wartości naszey dwa grosze. Patrz Buxtorfa *Lexicon* p. 1978.

(409) Lub rzecz tęy wartości.

(410) Bo znaczy nierozważne śpieszenie się, pogardę przyiętęy opinii powszechnieyszey i przyzwoitęy wszystkim skromności.

X. Córka iest pod władzą oycy. On ją wydać za mąż może podług własney woli, lecz gdy iuż raz za mąż póydzie, a rozwiedzie się lub zostanie wdową, oyciec nie może bez iéy woli powtórnie ją za mąż wydać.

XI. W przedślubney umowie układa się: 1^{od} o majątku oboygą który rodzice oznaczaią, 2re o mieyscu mieszkania młodych małżonków. 3^{cie} o naznaczenie lub nie, wydziału połowéy części syna, 4te czyli bracia oblubienica daią zrzeczenie się swego prawa, w ożenieniu się z oblubienicą, ieśli bezpłodny ich brat umrze, (411) 5te o zakładzie pieniężnym gdyby iedna lub druga strona naruszyła umowę. To wszystko upewnia się przez klątwę, a często ieszcze przez wzajemne wexle.

XII. Wzajemna umowa niszczy ten układ. Jedna nawet strona niszczyć może bez podlegania karze. 1^{od} Kiedy przed zawarciem małżeństwa przez nieprzewidziane okoliczności iest w niepodobieństwie dopełnienia umowy. 2re Jeżeli maiący zawrzeć małżeństwo z tego mieysca się oddala, gdzie podług umowy miał mieszkać. 3^{cie} Jeżeli krewni iedney strony ściągnęli na siebie niesławę, lub strona iest nią oznaczona. 4te Jeżeli oyciec zawieraiący umowę umiera, a dziedzice iego są w niepodobieństwie dopełnienia téy umowy. W innych przypadkach choć się zapłaci wyznaczona summa ieszcze uchybienie

(411) Gdy wdowa bezpotomną zostanie, brat męża żenić się z nią ma prawo dla odżywienia nasienia.

cięży sumnieniu, i uwolnienie zależy od władzy duchownej.

XIII. Przy ślubie pisze się już kontrakt małżeński, w tém piśmie już się wyraża co z pierwszjej umowy zostaje dopełnionem, lub się ma dopełnić. Oznaczają się czasem warunki w przypadku niezgody małżonków. Wszystkie zaś zakłady już nie mają miejsca, bo małżeństwo się dopełnia, do którego pewności tylko poprzednicze ułożyły się warunki.

XIV. Cokolwiek oyciec przed ślubem słownie przyrzecze, dotrzymanem bydź powinno, choćby posiadanie rzeczy którą upewnił, nie nastąpiło. Matki zaś lub innej osoby upewnienie bez oddania w posiadanie, obietnica nie obowiązuje.

XV. Nie wolno jest żyć z żoną póki się nie oznaczy dla niej funduszu, w przypadku śmierci jej męża. Naymniejszy zapis jest dla panny $53\frac{1}{3}$ łótów czystego srebra, a dla wdowy $26\frac{2}{3}$ łótów: (412) powiększenie tej summy zależy od męża.

XVI. Powinności męża są: obowiązki małżeńskie pełnić, utrzymywać w stanie przyzwoitym, leczyć w chorobie, umarłą pochować, w niewoli będącą wykupić, upewnić jej sposób życia po swoim zgonie, póki innego męża mieć nie będzie.

XVII. Jeśli przez sześć miesięcy powinności małżeńskiey mąż nie dopełni przez słabość, winien wziąć rozwód, jeśli chce żona. Wolno jej uwolnić małżonka od tego obowiązku jeśli splodzili dzieci.

XVIII. Wykupić żonę z niewoli raz ieden mąż powinien. gdy drugi raz stała się niewolnicą, da ięj rozwód, i odda ięj małżeńskie zapisy, ona sama winna się wykupić. Obowiązek wykupna żony należy do męża, ale nie do iego dziedziców.

XIX. Zapis małżeński może darować żona mężowi, lecz nie zapis który ięj służy iak wdowie, chybaży z nim się rozeszła.

XX. Prawa męża względem żony, co do ięj majątku są te: 1° Cokolwiek żona przez ręczną pracę zyska. 2re Co ięj przez szczęśliwy wypadek dostanie się iest iego własnością. 3^{cie} Dochodów z ięj majątku iest właścicielem. 4te Po zgonie żony iest ięj majątku dziedzicem.

XXI. Od takich darów, które mąż da po ślubie, użytek należy do żony.

XXII. Wszelkich praw może zrzec się mąż co do własności majątku swęj żony, wyiąwszy odziedziczenie spadków po zgonie żony, wszelako i o to układ może nastąpić, ale tylko w czasie między ślubem, a udaniem się do łóżnicy.

XXIII. Mąż iest uniwersalnym dziedzicem po zgonie żony, lecz tego majątku, który w ciągu ięj życia spadł, i był w istotnym iuż posiadaniu.

XXIV. Jeśli żona za życia swego przeda iakolwiek majątek bez pozwolenia męża, dochód nie może mu być odebrany, czy zaś mąż ma prawo nie oddać w posiadanie kupca, lub biorącego dar tego majątku; dzielą się zdania. Jeśli zaś żona pierwıey umrze od męża, dar czyli sprzedaż nie ważna, bo mąż iest ieneralnym dziedzicem.

XXV. Długi które żona przed ślubem zrobiła z iey posagu płacą się; długi w czasie małżeństwa zaciągnięone, mąż nie płaci za życia żony, i po iey śmierci.

XXVI. Umowa żony z wolą męża zawarta, iest zupełnie ważną.

XXVII. Wszelako kiedy mąż przeda żony majątek nieruchomości, na którym iest posag lub zapis małżeński żony, a ona na tę sprzedaż dała pozwolenie, w przypadku iednak rozvodu lub śmierci męża, może ten majątek do swego użytku odebrać, bo prawo wnosi, że mógł być przymus: iednak iezeli żona dała osobne pismo kupującemu, ieśli dowiedzie się, że ona mogła opór woli męża czynić, a nie czyniła, lub pieniądze wzięte w iakieykolwiek części na siebie obróciła, w tenczas taka tranzakcyja iest niewzruszoną.

XXVIII. Wdowa tak powinna być utrzymywana iak za życia męża, dopóki umowy przedślubney nie zawrze. To zaś co ona przez pracę rąk swoich zarobi, to należy dziedzicom męża. Wolno iest iey rzec się utrzymywania przez sukcesorów, i swoją pracą utrzymywać się. Jest iey obowiązkiem mieć rząd domowy, i prowadzić gospodarstwo.

XXIX. Do majątku wdowy i użytków, żadnego prawa nie mają dziedzice męża.

XXX. Wdowa gdy nie masz testamentu wyrażającego wszystkie szczegóły fortuny co do żony, wykonywa przysięgę, że z zapisu małżeńskiego mąż iey nie wypłacił, że mu tego długu nie darowała,

nakoniec że mężowi przez własną winę, maiątku nie umnieyszyła.

XXXI. Wdowa nie jest obowiązana, swoim kosztem pochować męża.

XXXII. Rozwód jest albo z dobréj woli wzajemnéj, albo z żądania iednéj strony. Z wzajemnego zezwolenia wolno jest stronom zrobić układy, iakie się podobaią. Mąż podług nauki od szkoły Hillela wprowadzonéj, a powszechnie od Rabbani-tów przyiętęj, mocen jest z każdéj przyczyny dać list rozwodowy, (413) żona tego nie ma prawa. (414)

XXXIII. Prawo dozwala mężom dawać list rozwodowy z każdéj przyczyny, wszelako rada uczonych miarkuie tę wolność. (415)

XXXIV. Dany list rozwodny od męża, powi-

(413) Libellus repudii.

(414) U Józefa Flawiusza ks. XV. widzimy, że Salomea synowica Heroda króla posłała mężowi Kostobarowi rządzczy Gazy i Idumei list rozwodowy, dodaie jednak Józef, *mittit illi libellum et matrimonium dissolvit non secundum leges Judaicas. Marito apud nos licet hoc facere; neutiquam vero uxori quae sponte aberit, nubere, nisi prius a marito dimittatur.*

(415) Hillelianie i Szamaneanie godzili się, że *propter turpitudinem* to jest cudzołóstwa i nieprzyzwoitego postępowania, które obraża skromność, godziło i należało się mężowi opuścić żonę. Hillelianie wszelką przyczynę uznaią za prawną. Uczeni niektórzy łagodzić zaczęli tę nadaną mężom wolność, iak w Seldenie *uxor Hebraica* li. III. c. 21. widzieć można. Rabbin Gerszon przywiedziony w Talmudzie i u Mendelsohna twierdził, że bez woli żony nie może mąż robić rozwodu.

nien mieć wszystkie formalności, które dla zatrudnienia pomnożono. (416)

XXXV. Sama żona ma prawo żądać u sądu rozwodu, jeśli mąż jest niewierny, skazanym został na śmierć cywilną, małżeńskiej powinności nie pełni.

XXXVI. Jeśli dla występku lub win żony następuje rozwód, to tylko się ięy wraca co z wniesionego przez nią majątku pozostaje. W takim wypadku należy żonę o winy przekonać i donieść że ją mąż ostrzegał, a ona z daney rady nie korzystała. (417)

XXXVII. Gdy wdowa bezpotomną zostanie, brat zmarłego męża ma prawo wziąć ją za żonę; jeśli niechce użyć tej swobody, winien ięy się zrzec z przepisaniem uroczystościami. (418)

(416) Listu rozwodnego formę podaje Mischna w przedziale *Gittin* w Gemarze Babylońskiej ad titt. Eracim c. 8 i ad tit. Jabimoth c. 12. Maimonides i Schulchan Aruch w przedziale *Ebenhazer* opisują konieczne warunki składające się z drobnosci: opuściwszy iakąkolwiek formalność listu rozwodowego nie jest ważny. Dziesięć jest celniejszych kondycy, które koniecznie zachować należy. Patrz Seldena *Uxor Hebraica* li. III. c. 24. w Schulchan Aruch r. 115. *Ebenhazer* są wypisane wszystkie przypadki, dla których mąż żonę opuścić może bez iey woli. Patrz Buxtorfa *Synagoga Judaica* 1690 ed. Bas. 8. p. 642.

(417) Przyczyny obszernie są wyłożone wr. 77. *Ebenhazer*.

(418. Trzewik się zdeymuje przy tym obrzędku, pluje się etc. etc. To prawo nazywa się *Jus Leviratus*, Michaelis *commentationes Societatis Regiae Göttingensis per annos 1763, 1764, 1765 et 1768 oblatae* Bremae 1769. p. 1. uczoną w tym przedmiocie wydał rozprawę. Dowodzi on, że to prawo

R O Z D Z I A Ł V.

O WŁADZY SĄDOWEY.

I. Władza sądowa ordynaryyna składa się u żydów w naszym kraiu z rabbina i starszych.

II. Liczba ich powinna być nierówna.

III. Nayeczęściey obiedwie strony mianują po iednym pośredniku, ci obadwa między sobą wybierają prezesa, sąd ich jest ostateczny.

IV. W ordynaryynym sądzie wyłączenie sędziów na miejsce, ieśli sędzia jest krewnym, lub nieprzyjacielem albo mieć może wspólność interestu, następuje.

V. Wolno jest stanom wybierającym sąd nie miejscowy ubezpieczyć dotrzymanie wyroku przez zakład pieniędzy albo klątwę.

R O Z D Z I A Ł VI.

O P R Z Y S I Ę G A C H.

I. Przysięga powinna być od władzy prawnej nakazana. (419)

przeięli żydzi od innych narodów, i że Moyżesz ie tolerował, ale nie polecał. Uczeni niektórzy rabbini włożyli klątwę na tych, którzy chcieliby użyć tego prawa.

(419) To prawidło w ich teoryi nie może być zaprzeczone, żydzi rozumiejąc, że są w niewoli, wszelki nakaz od zwierzchności nie swojej, mają powszechniey za gwałt, a przysięgi za wymuszone. Dla tego nakazanych przysięg przez

II. Przysięga jest rzecz straszna, każdy ięć unikać powinien ile tylko może. (420)

władzę swoją więcej żydzi się lękają, niż tych które władza kraiowa postanawia. Patrz w tę mierze przywiedzione dzieło Döhma, w którym Eisenmengera zarzuty osłabia, wszelako jest rzeczą dowiedzioną, że wielka część żydów więcej lęka się przysięgi nakazaney przez swoją władzę niż przez sądy chrześciańskie.

(420) Wśród przysięg do których liczne obrządki przydawano dla wprawienia większey boiaźni, była i jest naywiększa na dziesięcioro przykazań. W Schulchan Aruch wyraźnie napisano, *qui jurat per decem verba et librum legis, nunquam in perpetuum revocare potest.* W średnich wiekach dodano obrządki, które wykonywającego przysięgę zastraszyć miały. Nie wierzyli tronem Carogrodzkim władający cesarze swoim poddanym, pomnożyli ostrość przysięgi którą ciż poddani wykonywać mieli. Ta przysięga którą Justynian Cesarz nakazał, zawiera w sobie wszystkie przeklęstwa. Tytus i Antoninowie iednak bezpieczniey siedzieli na tronie, choć od bóstwa i poczwar nie wzywali piorunów na ukaranie krzywo-przysięzców. Justynian i iego następcy, czuli że naród ma wstręt do ich osób, boiaźń ich tedy ubezpieczać się miała temi małemi środkami, któremi geniusz gardzi, a słabość ie przyymie. Przeciwno żydom dla tego samego że niewierni, powiększano ieszcze niedowierzanie. Mamy *in Jure Graeco Romano* przepis, iak żyd wykonywający przysięgę, z dziesięciorgiem przykazań wstępował w morze, pluł trzy razy na część obrzezaną, siadł na worku w koszulę śmiertelną ubrany, i dopiero zaklęty wykonywał przysięgę. Pełne są zbiory praw różnych narodów przepisów w tym rodzaju, z których iedne są śmieszniejsze od drugich. Prawo Węgierskie § 3. titt. ult., srogą rotę przysięgi dla żydów przepisało. Prawo nasze V. L. I. p. 337. prawie też samę nakazało wykonywać. »*Quod Judæus debet converti contra solem seorsum et stare nudipes, super*

III. Na wielkie przedmioty wykonywa się przysięga na przykazanie Boskie, (421) na mniejszemy

unam sedem, indutus pallio aut chlamyde et pileum Judaicum debet in capite habere, et si lapsus fuerit tertotidem amittit fertonos, si quarto, manet reus in causa, tunc dicat is qui sibi juramentum narrare debet seu praedicare. Helya Judaeae, ego te moneo per has tres literas et per hanc legem, quam Deus dedit Moysi in tabula lapidea in monte Sinai, quod liber iste aut Rodale hoc verum et justum sit, super quod tu Judaeae jurare debes, huic vero Christiano pro tali culpa, sive causa, pro qua duxit te ad judicium. Et praedicetur ei Juramentum sic. Quod tu in hac causa non es reus, pro qua hic Christianus te inculpat, ita te Deus adjuvet, ille et idem, qui caelum et terram fecit, aerem et rorem, montes cum vallibus, flores et gramina, et si tu reus sis quod te lepra et venenum invadat, quae precibus Helizei Naaman Syrum dimisit et Gezy invasit; et si tu reus sis, quod te ignis caelestis comburat, et morbus invadat caducus, et fluxus sanguinis; et si tu reus fueris, quod tu pereas in anima tua, et in tuo corpore, et in tuis rebus, et ut tibi accidat sicut uxori Loth accidit, quae mutata fuit in statuum salis, quando Sodoma et Gomora periit, fiat et tibi; et si tu reus es, ut nunquam ad sinum Abrahae venias, ubi Christiani, Judaei et Gentiles ante Creatorem omnium rerum resurgent; et si tu reus es quod te lex Moysis deleat in monte Sinai, quam Dominus dedit Moysi, quam solus Deus digito suo scripsit in tabula lapidea, et si tu reus es, quod te confundat omnis scriptura, quae scripta est in quinque libris Moysi; et si tuum juramentum non est justum nec mundum atque verum, quod te Adonaj deleat suae divinitatis potentia, et te suscipient diaboli, et deducant te in aeternam damnationem in saecula saeculorum.» Amen.

(421) Przysięgali żydzi mniey uroczystszym sposobem przez życie króla, głowę swoją, kościół, ołtarz, życie rabbinów, niebo, ziemię, rószczkę Aarona, patrz Buxtorfa: *Lc-*

wagi rzeczy wyznaie się prawda mniey uroczystszyrn sposobem. (422) Prawo Czeskie przeniesione w Polskie, głosiło że żyd iakaiący się trzy razy traci sprawę.

R O Z D Z I A Ł VII.

O ŚWIADKACH i O ŚWIADECTWACH.

I. Świadczyć nie mogą: 1^{od} gracz, 2re lichwiarz, 3^{cie} którzy uczyli latać gołębie noszące listy. Z krewnych wyłączaią się, brat, stryy, wuy, oyciec, syn, matka, macocha, ciotka, wuienka, stryienka.

II. Świadczyć nie mogą niewolnicy, małoletni, wyzuci z rozumu, bez boiaźni, ślepi, ściśli przyiaciele, nieprzyiaciele, skazani iakimkolwiek wyrokiem na karę wstyd ściągaiącą.

III. Pytać się należy świadka którego roku, dnia, miesiąca, godziny, w iakiem mieyscu był ten wypadek o którym świadczy. Niezgodne z sobą w tych przedmiotach świadectwa usuwaią się.

xicon Chaldaicum et Rabbinicum Ed. 1640. p. 1315. Jacobi Lydii: *Dissertatio de Juramentis*. Joannis Nicolai: *Diatriba de Juramento*. Seldeni: *de Juramentis*; to iest wyciąg z drugiéy iego księgi o Synedryonach. Bernardi Ludovici Molembecii: *de Juramentis* w T. XXVI. *Thesauri Ugolini*; u naszych żydów była mniey uroczysta przysięga, kiedy rabbin zaklnie pod *Cherem* to iest pod mnieyszém wyklęciem, iesli prawdy nie mówi.

(422) Ar. 98. w Polszcze przywiléy Bolesława 1264 r.

IV. Świadkowie wykonywają pierwéy przysięgę nim dadzą świadectwo.

R O Z D Z I A Ł VIII.

O EXKOMMUNIKACH CZYLI WYKLĘCIACH.

I. Wyklęcie iest odłączenie człowieka od społeczeństwa w którym się znajduje.

II. Stanowi się ogólna kłątwa z tém ostrzeżeniem, iż kto nie wyiawi rzeczy o którą idzie, lub to dopełni co iest zakazane, tém samém wpada w kłatwę. (423) Zapowiada się świadkowi kłątwa z tém ostrzeżeniem ieśli prawdy nie wyzna; karze się wyklęciem za dowiedzioną winę.

III. Troiaki iest stopień kłatwy: 1^{wszy} *niddui*, 2^{gi} *cherem*, 3^{ci} *schamatha*. (424)

IV. Są winy, za które opinia powszechniejsza twierdzi, że Bóg sam wyklina. (425)

(423) Toż samo w prawie kościelném, *excommunicatio de facto*.

(424) Większa część pisarzy prywatnych żydowskich liczy dwa stopnie kłatwy *Niddui* i *Cherem* nie tylko zdania Buxtorfa *Lexicon Talmudicum* p. 828. Godwina w rozprawie i *Moses et Aaron* p. 354. w T. III. *Thesauri Ugolini*, były dla mnie w téy materji skazówką, ale i badania uczonych rabbinów. Zapewne *Schamatha* iest ostatnim stopniem i wysileniem ostrości kłatwy.

(425) Gemara Babilońska titt. *Pesachim* c. 10. mówi: 1mo. *Qui uxorem non habet*. 2do. *Qui habet uxorem, non liberos*, wyrozumialsi dodają *ex sua culpa*. 3tio. *Si habet li-*

V. Pierwszego rodzaju wyklęcia następujące są przyczyny. 1^{od} Gardzący uczonym tak za iego życia iak po iego śmierci. 2re Gardzący wysłańcem od sądu. 3^{cie} Nazywający bliźniego swego niewolnikiem. 4te Niestawiający u sądu. 5te Gardzący księgami świętymi i zdaniem rabbinów w materji religijnéy. 6te Nie wykonywający wyroku sądu. 7me Maiący rzecz iaką szkodliwą, a nieusuwający iéy, iako to: psa wściekłego, łamiącą się drabinę i t. d. 8me Przedaiący rolę swoją chrześcianinowi, lub poganinowi. 9te Daiący świadectwo w sądzie chrześcian, przeciwko współżydowi. 10te Nie zachowujący się względem oddziału czystego mięsa do iadła. (426) 11te Nie zachowujący święta w swoiéy ścisłości. 12te Pracuiący po południu w dzień poprzedzający wielkanoc. 13te Wzywający napróżno imie Boskie. 14te Nakłaniający do iedzenia święconych potraw w inném mieyscu a nie w świątyni. (427) 15te Piszący kalendarze inne iak żydowskie. 16te Potrącający ślepego. 17te Odciągający od pełnienia obowiązków religii. 18te Staiący się rzeźnikiem bez pozwolenia władzy. 19te Rzeźnik nie okazujący uczonym noża

beros quos non educat in disciplina legis. 4to. Qui non habet Phylacteria in capite. 5to. Qui calceamentis pedes suos munitos esse non vult. 6to. Si non habet postes in ostiis suis. 7mo Si non habet peniculamenta in veste sua. Patrz Seldena de Synedriis: ed. Amstel. 1679. p. 104.

(426) W Buxtorfie ten artykuł inaczéy iest wypisany, żydzi nasi tak go rozumieią, iak go wyłożyłem.

(427) Ta ustawa ściąga się ieszcze do kościoła Jerozolimskiego.

swego dla sprawdzenia czy jest dobrym. 20te Nie chcący się uczyć. 21^{sze} Oddzielający się od żony, a potem z nią żyjący, lub iakąkolwiek poufałość mający. 22^{gie} Uczony zły sławy i niedobrych postępowań. 23^{cie} Niesprawiedliwie wyklinający.

VI. Klątwę niddui wydać może każda sądowa zwierzchność.

VII. Nim klątwa się wydaie, napominanym zostaie winny.

VIII. Będący w klątwie, świadkiem byź nie może: golić się nie powinien, o cztery łokcie od niego oddalać się maia wszyscy, prócz żony i dzieci. Jeśli umrze, kamień na iego cieie kładzie się na znak że iest godzień kamienowania. Po umarłym w klątwie, nie może byź załoba.

IX. Jeśli w ciągu trzydziestu dni nie odprawi wykłety pokuty, wpada w klątwę zwaną *Cherem*. (428)

(428) »Ex sententia Domini Dominorum, sit in anathemate, Ploni filius. Ploni in utraque Domo iudicium superiorum scilicet et inferiorum in anathemate item sanctorum excelsorum in anathemate Seraphim et ophanim, in anathemate denique totius Ecclesiae maximorum et minimorum. Sint super ipsum plagae magnae et infideles, morbi magni et horribiles: Domus ejus sit habitaculum draconum, caliginosum fiat sidus eius in nubibus, sit in indignationem, iram et excandescenciam: cadaver eius objiciatur feris et serpentibus: laentur super ipso hostes et adversarii, argentum et aurum ipsius dentur aliis, et omnes filii eius ad ostium inimicorum ipsius sint expositi. Super die eius obstupescant posteri. Sit maledictus ex ore Addiroron et Achlariel ex ore Sandalphion et Handrael, ex ore Anfsiel et Patchiel, ex ore Seraphiel et Sagansael, ex ore Michael et Gabriel, ex ore Raphael et Meschareliel. Sit

X. Tę klątwę nikt nie może wskazywać tylko dziesięć osób, a uwalnia trzech.

XI. Tak wyklęty uczyć nie może i uczonym bydz nie powinien. Nikt nie ma z nim związku interesu, chyba w dodaniu głodnemu żywności; do szkoły przystępu nie ma.

XII. *Schamatha* czyli ostatni stopień klątwy, ogłaszał się dawniész przez trąby, (429) późniész przez okolne listy, i zakazano uwalniać od téj klątwy. (430)

anathematizatus ex ore Zafzafil et ex ore Hufhafil, et ex ore septuaginta nominum Regis ter maximi; ex ore denique Tzortak Cancellarii magni. Absorbeatur sicut Korach et cetus eius, cum terrore et timore egrediatur anima eius, increpatio Domini occidat eum, stranguletur ut Achitophel in consilio suo, sicut lepros Gechasi sit lepra ipsius, neque ulla sit resurrectio ruinae: in sepultura Israelis non sit sepultura eius, alienus detur uxori ipsius et super eam prostrante se, alii in morte eius. In hoc anathema sit Ploni filius Ploni et haec sit hæreditas ipsius. Super me autem et super totum Israellem expandat Deus pacem et benedictionem suam. Amen.* Adduntur etiam versus 18, 19, 20, capitibus 29. Deut: Buxtorf Lexicon p. 825.

(429) Czteryście trąb ogłaszało wyrok, Buxtorf p. 2463. Michel starszy żyd czyli naywyższy rabbin 1508 r. 11 kwietnia ogłosić kazał przez trąby, iż Icko i Berek z Brzeźcia są zdraycami Boga i króla, bo do Glinńskiego zdraycy uciekli i wynosili mu tajemnice.

(430) Widziałem takie listy okolne, ostatni (ile wiem) wydany przez arcy-rabbina Ostrogskiego za Augusta III. był dla mnie przetłumaczony. Naysroźsza klątwa była rzucona na żyda z Tartakowa, że wydał układy o dobro i pożytek całego plemienia Izraelitów czynione.

XIII. Wyklęcia niesądowe należą tylko do sądu sumnienia. (431)

§ 7. O PRAWIE KRYMINALNEM.

Sąd kryminalny nie miał porządnego zbioru ustaw; o sędziach, o sposobie sądenia, o karach i o wykonaniu wyroku, mamy dochowane choć nieco rozrzucone przepisy.

I. Sąd składa się z liczby nierównej. Synedryn sądził tego rodzaju sprawy (432)

II. Oskarżyciel stawia, składa dowody, stawia świadków, oskarżony odpowiada. (433)

III. To co o świadkach w przedziale o prawie napisano, służy równie do praw kryminalnych.

IV. Do osądenia kogo winnym, trzeba koniecznie dwóch kresek więcej.

V. Kary śmierci są te, następnym stanowią

(431) Kiedy kto we śnie widzi wyklęcie siebie, żądać winien uwolnienia od klątwy, bo może przez sen Bóg wyklęć kazał; nabożny żyd sam siebie wyklnie i uwolni od klątwy, patrz Buxtorfa i innych.

(432) Z jednego manuskryptu żydowskiego 17 wieku który dostał Mateusz Nielutowicz, okazywało się, iż w naszym kraju zwoływano 23 osób do takiego sądu, aby liczbę sędziów mieć też samą, jak w mniejszych *Sanhedrynach* czyli *Synedrynach*.

(433) Sposób zasiadania sędziów, miejsca, w których oskarżony i oskarżający stawiali, i inne szczegóły dokładnie Selden opisał w dziele *de Synedriis*.

się porządkiem i srogością: 1, Kamienowanie, 2, spalenie, 3. ścięcie, 4. zaduszenie.

VI. Za trzydzieści sześć występków wskazywano śmierć, za rodzajów win ośmnaście kamienowanie, za dziesięć spalenie, za dwa występkę ścięcie, za sześć uduszenie, następowało. (434)

VII. Te kary wskazywał tylko Synedryn, w sądzie zaś królewskim same ścięcie było nakazywane.

VIII. Prawo odwetu miało miejsce, kto oko wybił, rękę uciął, lub ochromił inny członek, takieży saméj karze podlegał.

IX. Skazany na śmierć szedł wśród uczonych, wołano do ludu, czy niemasz kogo, któryby dowody na obronę potępionego mógł złożyć, jeżeli albo osądzony, albo kto inny ważną wyraził obronę, odprowadzono do sądu, i jeszcze raz tęż samę sprawę zgłębiano.

X. O dziesięć łokci przed miejscem oznaczonym do stracenia życia, winowayca powinien był wyznać swoją winę, a jeżeli nawet twierdził, że nie popełnił zbrodni za którą jest karany, powszechnie wyznanie grzechów swoich uczyni.

XI. Winowaycy dano wypić wino z kadzidłem zmieszane aby rozum i wszelką czułość utracił.

XII. Świadkowie w téj sprawie będący są w obowiązku katów, i wyrok sądowy wykonywali.

XIII. Skazani na śmierć w grobach oyców pochowanemi być nie mogli.

(434) Patrz ten rejestr w Seldenie de Synedriis na k. 332 i 333.

XIV. Za każdą exekucyą narzędzia śmierci pogrzebanemi zostały.

XV. Za mniejsze winy była kara plag, ta nie przechodziła liczby trzydziestu dziewięciu. (435)
Naznaczano tę karę za sto sześćdziesiąt ośm win. (436)

XVI. Upornie niestawiający, wyklęci dłużey iak przez dni 30, smaganemi byli. (437)

§ 8. O STANIE OŚWIECENIA U ŻYDÓW.

O Teologii. W § 1. téy rozprawy mówiliśmy, iakie prawidła w nauce teologii i filozofii przyieli i utrzymywali żydzi. Dwoiste prawo Boskie pisane i podane, było przedmiotem czci i wykładów. Rozkazywano iedne i drugie uczyć; za naukę pisma Bożego, wolno było i iest brać pieniądze, drugie darmo należy uczyć, (438) aby bardziéy mogło się upowszechnić. Wpoiono uszanowanie bez granic dla nauczycielów. Jeśli oyciec i nauczyciel będą w niewoli, ieśli

(435) Prawo Moyżesza naznaczało plag 40: delikatność aby omyłką plag więcéy nie dano, sprawiła że tylko 39 dawano winowaycy.

(436) Patrz ten reiestr w Seldenie od k. 334 do 346.

(437) W Kościele chrześcijańskim zachowany był obrządek, uwolnionym od exkommuniki czyli klątwy dawać choć obrządkowe smaganie.

(438) *Ubicunque invaluit consuetudo legem docendi, mercedis gratia, non conceditur.* Mosis Maimonidis Tractatus duode doctrina legis sive educatione puerorum, de natura poenitentiae apud hebraeos Oxonii 1705. 4. p. 3.

obadwa będą nosić iaki ciężar, i uczeń ulżyć może; jeśli oyciec i nauczyciel zgubią rzecz iaką, pierwsza pomoc należy nauczycielowi. (439) Niewolno iest uczniowi wieśdź spory z nauczycielem, różnić się w zdaniu od uczącego: ma się uważać uczeń za służbę, i dla uznania podległości rozwiązywać powinien rzemyki u obuwiów. (440) Pisma i mischny uczyć się każdy Izraelita powinien. Gemara zostawiona iest woli każdego. Lecz kto się iéy nie nauczy nie może bydź rabbinem, (441) a jeśli nieuczony w téy nauce odważa się zostać rabbinem, niemego (442) otrzymuie imię, a ka dy mu złorzeczy. Podziału pisma na *Paraschy*, (443) umiejętność *masoretow* (444) nauki, są ozdobą celnieyszą uczonego. Wśrząd

(439) Tamże p. 22.

(440) •Praeceptor aequandus est Deo, praefendus Patri. Nominandus titulo honoris, corpus praetereunti flectendum, nec ab eo dissentiendum, nec cum eo litigandum, nec contra eum murmurandum, nec de eo prave suspicandum. Iniuncta discipulo servi officia, ut solvendi Praeceptoris calcei. • Patrz R. 4. rozprawy Georgii Ursini *antiquitates hebraicae* w T. XXI. Ugolina. Nie nie może więcéy okazać uszanowania dlauczonych, iak to, co Gemara Jerozolimska w xiedze *Horaioth* R. 3. mówi: •sapiens antecedit Regem. Sapiens quando moritur nullum post se relinquit sibi similem. Rex vero quando diem suum obiit, omnes Israelitae sunt idonei ad Regnum.

(441) *Antiquit. Hebraeor.* Ursini l. c. p: 864.

(442) Buxtorf *Lexicon* p. 1247.

(443) Przedziały *Pentateuchu* tak iak się w szkole czytaią.

(444) *Masoretha significat scholia et notas criticas in biblicorum margine, autores harum notarum vocabantur Masorethae.* Oni liczyli słowa, wiersze i litery w xiegach pisma: w rozdziałach, w księgach i całym piśmie Bożem. Patrz o nich w rozprawie Godwina, *Moses et Aaron* p. 81 i 431. w T. III.

licznych podań które żydzi mają, są nader śmieszne. Opisane jest wesele Adama (445) zniżonego z wysokości po grzechu. Ten sam Adam przez sto trzydzieści lat będąc w wyklęciu, tworzył hufce nieczystych duchów. (446) Bóg stworzył rybę Lewiathan, iedną męzkiéy, drugą żeńskiéy płci. Lecz gdy ogonem okrążyła ziemię całą, aby się niemnożyły, zabił Bóg żeńską Leviathan, posolił, i na pokarm dla żydów po przyściu Messyasza przeznaczył. Stworzył także Bóg wołu zwanego behemot, któremu tysiąc gór na dzień służy na paszę. (447) Lecz iezeli iedni żydzi mają to za prawdę, drudzy poczytują to za allegorye. Wreszcie ktokolwiek zagłębił się nieco w nauce praw teologii i literatury żydowskiéy, musi się przekonać, że często są pisma wykładające filozoficzne i teologiczne prawdy, sposobem metaforycznym, i nazywają się *medraschot*, a te które *agadot* (448) nazywają się, są poety-

Ugolina. Buxtorf twierdzi podług mniemania żydowskich pisarzów, że ta masoretyczna nauka ma cel ubezpieczyć całość i nietykalność pisma. Jabłoński w przedśłowiu do biblii hebrayskiéy w Berlinie wydanyéy i Michaelis w § 31. do biblii hebrayskiéy Ed. 1720 r. w Halli dowodzą: iak wielkie w téy Masorze są błędy. Polscy żydzi Jakób ben Jzaak w Lublinie 1616 r. Jedidia Gottlieb w Krakowie 1644. Meier Abraham 1629 r. pisali o Masorze. Wolfiusz bibliot. hebr. Hamb. 1721. r. § I. p. 535.

(445) Aniołowie trzymali pochodnie przy łożnicy.

(446) W Talmudzie.

(447) Georgii Ursini *antiquitates hebraicae* p. 997.

(448) *Dedrachot* znaczy mistyczny wykład, *Medraschot*, teologiczny lub fizyczny z allegoryą, *agadot* historyczna powieść wdziękami poety okraszona.

cznym sposobem pisane, i nieiako romansów historycznych noszą cechę: i dla tego z Michaelisem (449) wyznać potrzeba, że w tęg sprzeczności iaka panuje między mniemaniami rabbinów w Talmudzie, nie są wszystkie nierozsądne twierdzenia, które przywodzimy; ale często zachodzą wykłady sporów, w których rozsądek i nierozum, moralność i niecnota, mają obronę. Nauka tak ogromnego dzieła iakim iest Talmud, sposób iego uczenia nie przez znoszenie iednego mieysca z drugim, iednég xięgi z drugą, ale przez proste od piérwszég karty do ostatniég odczytanie, są tak trudne, że całe życie człowieka, ledwo na nauczenie się wystarczy (450) iesli inne ieszcze pomocne nabyć zechce, pragnący bydz uczonym, nauki. Katechizmu tak iak my, żydzi nie mają.

II. *Prawo.* Mówiliśmy o źródłach prawa, Schulchan Aruch iest zbiorem tych ustaw, które mają moc obowiązującą żydów nie mieszkających w własnéj ziemi. Piérwég zaś Moyżesza Maymonidesa xięga ustaw zbliżyła wszystkie rozrzucone ustawy do uwagi czytelnika. Mówiliśmy także, że te obadwa dzieła nie otrzymały powszechnego przez żydów przyjęcia, zatem glossy, komentarze, nową rzuciły

(449) Orientalische Bibliothek T. 19. Ed. 1782 r.

(450) Wolfius Bibliotheca Hebr. T. p. 660. przywodzi Avoda Sara *Semper tripliciter dividat homo annos suos, ita ut tertiam partem Gemarae tribuat. Quis enim novit mensuram vitae suae.*

ciemność: (451) nie można tego zapomnieć, co Mendelsohn wyrzekł, iż nauka prawa dla wymienionéy dopiero przyczyny jest trudną, a co w proście Michel starszy żydowski, do Zygmunta I. oskarżony, o niesprawiedliwy wyrok napisał, (452) to w trzysta lat każdy rozsądny żyd powtórzy.

III. *Rabbini i Synody.* Tych dwóch szczególniéy nauk, za iedną religijną powszechnie wziętych, uczą nauczyciele żydowscy. Nieznali dawnieysi uczeni tytułów. (453) Nieco przed Chrystusem Rabbinów nazywano stało się powszechnie. Symeon syn Hillela, pierwszy jest podług wielu uczonych opinii, który rabbina tytuł

(451) Polscy żydzi; Dawid Szmulowicz Arcy Rabbini Ostrogski, żyjący w środku 17go wieku. Hillel Ben-Naphtala Herz, zmarły w Żółkwi 1670 r. Menachem Mendel z Krotoszyna 1692 r. i 1702. pisali w Polsce komentarze na Schulchan Aruch. Patrz Wolfiusza p. 330. 351 i 768.

(452) «Księgi nasze różnie i różnie rozkazują, nie wiemy często iak postąpić, kiedy Gamaliel tak, Eliezer inaczej, rozkazują. W Babilonie iedna, w Jerozolimie (mówi o Gemarach) druga jest prawda. My słuchamy drugiego Moyżesza (Maimonidesa) a nowi go nazywają kacierzem. Zachęcam ia uczonych, aby napisali mądre rzeczy, a uczeni i głupi ie słuchali.» To doniesienie z ruskiego Mateusz Nielubowicz w 1790 r. z oryginału znalezionego wytłumaczył.

(453) «Secula prima, quae erant praestantissima, non habebant opus se extollere titulis, neque per Rabbi neque per Rabbim: sapientes Babyloniae quam sapientes Israel: jam Hillel ascendit ex Babylonia neque fuit nomen ejus, Rabbini titulo appellatum.» Mówi to przywiedziony Rabbini Nathan w sprawie *antiquitates hebraicae* w T. XXI: p. 908 Ugolina.

nosił. (454) Widzimy u Nestoryanów uczonych pierwéy nauczycielów, a w późniejszych czasach uczniów arabów, téż samą godność. Josua Aar-Aun nauczyciel Masawaiha, w lekarskiéy nauce w Seleucii otrzymał Rabbina godność. (455) Arabowie przyjęli ten tytuł dla swoich uczonych w lekarskiéy nawet nauce. (456) Włożenie rąk (*impositio manuum*) z niewielkimi obrzędkami stanowiło u żydów Rabbina. Pierwéy examen ścisły został odbyty. (457)

Morenu, iest wyższy stopień od *Rabbina*, znaaczy doktora teologii. W Niemczech XV. wieku żydzi zaczęli brać ten tytuł. Jakób Levi z Wilna w 1427 r. napisawszy rytuałową książkę iuż ten zaszczyt przyłączył do swego imienia. (458) W Hiszpanii ani rabbinów, ani *Morenu* żydzi nie mają, twierdząc że te urzędy do Palestyny tylko się ściągają, (459) u nas *morenem* każdy żyd rozumiejący siebie uczonym, nazywa. Jak zaś tytuły w średnich wiekach dawano chrześcijańskim pisarzom, nayuczeńszego, naysubtelniejszego, nayłatwiejszego; tak téż same zaszczyty pochlebstwo żydowskich uczniów nauczycielom swoim przyznawało. (460)

(454) Tamże, tudzież Jonae Serupii *Dissertatio de titulo Rabbi* w tymże tomie p. 1087.

(455) Assemanni *biobl. orient* v. 2. 435.

(456) Sprengel *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Artzneykunde* Ed. 1800 r. T. 2. p. 359.

(457) Patrz Ursyna i Serupa przywiedzione rozprawy.

(458) Buxtorf syn *Synagoga Judaica* Ed. Basil. 1690. 8. c. 69. p. 669.

(459) Tamże.

(460) Patrz rozprawę Jona Serupii *de titulo Rabbi*.

Nad tymi rabbinami byli u nas arcy-rabbini, ziemskimi rabbinami zwani, tych rozkazy miały moc obowiązującą. Zbierali oni Synody. O Jarosławskim mówi Rhenferd (461) nie wyrażając czasu kiedy był odprawiony. Słyszałem i miałem ślady że był synod w Zółkwi za Jana III. panowania odprawiony. Wyroki tego synodu drukiem upowszechnione, z woli tego króla zostały zniszczonemi. Wszystkie moje starania o dostanie aktów któregokolwiek synodu żydowskiego, nie otrzymały skutku.

IV. *Nauka języka hebrajskiego.* Od Arabów nauczyli się żydzi grammatyk i słowników. (462) Saadias Hagaon w dziesiątym wieku jest pierwszy, który grammatykę hebrajską napisał. (463) W iedenastym wieku rabbin Juda Chiug, xiążęciem żydowskich grammatyków zwany, napisał grammatykę i słownik. (464) Chrześcianańscy pisarze od szrodku XV^{go}, bardzięj od XVI^{go} wieku, pracowali nad uporządkowaniem i ułatwieniem nauki tego języka. Stankar professor za Zygmunta I. w Krakowie, a

(461) *Investigatio Praefectorum et ministrorum* u Ugolina w T. XXI. p. 227. wzmiankuje tylko o wyroku wydanym a *veneranda synodo* o drukowaniu książek.

(462) *Gustav Peringer historia cruditionis et linguae arabum* Ed. Upsal. 1694.

(463) Jo. Georg. Meusel *Leitfaden zur Geschichte der Lehrsamkeit*, zweyte Abtheilung. p. 557.

(464) Tamże.

sławny błędów w wierze rozsiewacz (465) i Hulewicz (466) w naszym kraju trudnili się ułatwieniem nauki tego języka. Nasi zaś żydzi rzadko grammatyki, a rzadziéj ieszcze słowników używaią. W reiestrze pisarzów, którzy o języku hebrajskim pisali, żadnego polskiego żyda nie znalazłem. (467) Kilka razy widziałem pisma grammatyczne Moyżesza Kimchi, (468) lecz i te były bardziéj ozdobą składu ksiąg, niż źródłem nauki.

V. *Kiedy i iak żydom pozwolono uczyć się innych nauk.* Pismo Boże, a równie nawet ieszcze więcéj, tradycya czyli podanie zawarte w Mischnie i Gemarach zatrudnia uczniów; nie bronili uczniom innych świeckich (iak mówią) nabywać nauk. W ciągu wojny Tytusa zakazali żydzi, uczyć się po grecku. (469) Rzucili przekłétwo na tego, który uczyć będzie syna nauk greckich. (470) Pod imieniem ogólném greckich nauk, zawierały się wszy-

(465) W Krakowie 1548 r. iest pierwsza edycya, kilka razy w innych niemieckich miastach, ponowiona.

(466) *Notae characteristicae linguae sanctae.* Nie mogę teraz znaleźć notaty którego roku i w którym mieyscu to dzieło iest wydrukowane.

(467) Patrz ten reiestr u Wolfiusza T. I. p. 574.

(468) Ed. weneckiej 1546 r.

(469) *In bello Titi decreverunt, ne quis filium suum graece doceret* Sotah c. 9. w T. XXI. Ursina pag. 1003.

(470) *Maledictus, qui nutrit porcum, et maledictus qui docet filium graece.* Tamże.

stkie umiejętności nieuczone w Jerozolimie. (471) Uważano w téj mierze nietylko na oddział żydów od innych narodów, ale lękano się aby ustawną mieszaniną filozofii z teologią, religijną naukę nie zrobiono świecką, (472) która co do wymysłów rabińskich, nie wytrzymałaby filozoficznój walki. Tę pogardę innych nauk przez żydów opisuje Juvenalis; (473) przeciwko téj opinii powstawał sławny rabbin Akiba, (474) obiecywał nagrodę na tym świecie temu, który obce czyta księgi. (475) Pozwolili iedni po 25 r. uczyć się innych nauk (476) drudzy do 22 r. ten zakaz rozciągnęli (477) To prawidło nie uważano za powszechny przepis, kiedy widzimy iak żydzi pod Arabami, czasem nauczycielami, częścię byli uczniami. Zapewne polscy żydzi, w naukach teologicznych wiele pisali. (478) Zapewne uczeni żydowscy z naszego kraiu, wielkię nabyl w tym rodzaju sławy. (479) Drukowano u nas

(471) Tamże p. 1003.

(472) *Lex data est ab Asmoneis: maledictus sit qui docet filium sapientiam Graecam* Leonhardi Heuberi *Dissertatio de Academiis Hebraeor.* w T. XXI. Ugolina pag. 1060.

(473) *Romanas autem soliti contemnere leges, Judaicum ediscunt et servant ac metuunt jus. Tradidit arcano quodcunque volumine Moses.* Sat. 14.

(474) Akiba skończył życie 135 r. Ery Chrześc. Patrz o nim § 1.

(475) Mischua w przedziale Sanhedryna Cap. chel.

(476) Bartolucci *Bibliotheca Rabbinica* p. 501.

(477) Tamże.

(478) Patrz *Bibliothecam Hebraicam* Jo. Chri. Wolfi.

(479) W Amsterdamie naywiecej żydzi Polscy sprawowali

dwa razy Palkeiry żyda dzieło, o potrzebie uczenia się innych nauk. (480) Należy także przywieść przypadkiem znaleziony ułomek listu Synodu żydowskiego, za Zygmunta I., do żydów aby się uczyli nauk. „Jehovach ma liczne Sephiroty, Adam miał różne doskonałości wypływy. Izraelita tedy na iednny tylko nauce przestawać nie powinien. Piérwsza jest święta nauka, ale dla tego inne nie opuszczają się. Naylepszy jest owoc rayskie iabłko, ale czyż dla tego mniéy smacznego nie mamy ieść iabłka? Wszystkie nauki nasi wynaleźli oycowie, i kto nie jest bezbożny, znajdzie początek wszystkich umiejętności w księgach Moyżesza. Co było naszą chwałą dawniéy, wstydem teraz bydź nie może. Byli żydzi u królów na dworze. Mardochei był uczony, Ester była mądra, Nehemiasz był radzcą Perskim i lud wybawili z niewoli. Uczcie się, bądźcie użytecznemi królowi i panom, a będą was szanować.

urzędy Rabbinow: w XV i XVI wieku, nasi żydzi byli prawie w swoim rodzaju nayuczeńsi. W Afryce żydowsey polsey pisarze są sławnemi, wyrzucają im tylko iedną wadę, że pisząc komentarze nad Mischną lub Gemarą, wyrażają ie po niemiecku a nie po hebrajsku, *Voyage dans l' Empire de Maroc* par Jean Potocki 1792 Varsovie p. 45.

(480) Józef Palkeria żyd Hiszpański w 1409 r. napisał rozmowę między uczniem Gemary i uczniem filozofii, w której dowodzi, że należy się żydom innych nauk uczyć, prócz Talmudu. To dzieło jest w ms. biblioteki watykańskiej No 329. Bartolucci i Wolfiusz te rozmowy opisali, lecz mniéy dokładnie podług zdania Assemaniego T. I. Cat. Bibl. Vatic. p. 321. w Krakowie 1545 i 1648. tę księgę żydzi wydrukowali; ta piérwsza edycya jest mało znana.

Ile gwiazd na niebie, ile piasku w morzu, tyle iest żydów na świecie, ale u nas nie świecą iak gwiazdy, a każdy nas depta iak piasek. Król nasz iest tak mądry iak Salomon, tak święty iak Dawid, ma przy sobie Samuela drugiego prawie proroka (mówi o Samuelu Maciejskim kanclerzu). Patrzy on na wszystkich ludzi iak na las ogromny. Rzuca wiatr różne drzew nasiona, i nikt się nie pyta z kąd najpyszniejsze drzewo ma swój pochod. Czemuż i z nas Cedr Libański w śród tarniny powstawać nie ma.» (481)

Geniusz Zygmunta I. umiał ożywiać również i żydów. Znajdujemy ich drukarnie w tenczas założone. (482) Widzimy ich liczne dzieła. (483) Znajdujemy ślady oporu duchownej władzy, aby nie uczyły się żydowskie dzieci z naszymi, w ichniej szkole. (484) Upadły w tenczas ułożone dobroczynne widoki, kiedy sami żydzi czuć zaczęli, iż pożyteczna reforma w oświeceniu iest pierwszą potrzebą.

VI. *O Filozofii.* W jakim stanie była Filozofia u żydów, mówiliśmy w § 1. tej rozprawy. Uciśnieni i okryci wzdardą żydzi, w wschodnich krajach pracowali iednak cokolwiek w przedmiocie nauk;

(481) W papierach rozrzuconych metr. kor. oryginał czyli kopia, była na cienkim pargaminie, pięknie pisana.

(482) Patrz *bibliothecam hebraicam Wolfiusza.*

(483) Tamże.

(484) Patrz przełożenie Piotra Gamrata Prymasa 1542 r. 19 lipca art. VI.

ieżeli nie dla posunięcia światła, bo ich dzieł oryginalnych w tym czasie zakresie nie mamy, to przynajmniej dla własnej pociechy. Uczyli się z samej potrzeby obcowania po grecku i po syryysku, aby mogli mówić z temi ludźmi, z któremi dzielili społeczność. Arabów zwycięstwa ucisnęły żydów i chrześcian, zaięły te ziemie na których i uczeni i nieumieiętni mieszkali. Zdobywców arabów początkowo oznaczała sama pogarda nauk. A jeśli usuniemy z dzieiów od późniejszych pisarzy podaną wiadomość o spaleniu Alexandryyskiej Ptolomeuszów biblioteki, (485) nie osłabimy iednak przez to twierdzenia wspartego dziejami, że w tym pierwszym czasie zakresie podniesienia się mocy Mahometa, doświadczyły nauki zniszczenia. Władza iednak nauk i światła, zbliżała się pomału do tronu Kalifów. Pierwsi szukali zwycięstw, następni chcieli ie ubezpieczyć. Okryci chwałą wodzowie, uczuli że na łonie spokoyności, nauki są pierwszą potrzebą. Al-Mansor

(485) Powszechnie twierdzono, że gdy Amrou dobył Alexandryi, Jan Philopon prosił u zwycięzcy o dar tęj biblioteki. Ten posłał do Omara, odpowiedział on, że albo te księgi to zawierają co alkoran, są tedy niepotrzebne; albo są przeciwne, są więc szkodliwe i zniszczyć ie należy. Abdollatif i Abullaradsch podali tę wiadomość. Gibbon i Villoison zaprzeczyli temu twierdzeniu. Reinhard w rozprawie *Ueber die jüngsten Schicksale der Alexandrischen Bibliothek* 1792. Göttingen 8 dowiódł do oczewistości, że te od późnych pisarzy czynione doniesienia są zniszczonemi przez inne dowody, które wypisywać w tém dziele mam za rzecz zbytnią. Wszelako Tiedemann *Geist der speculativen Philosophie* B. IV. p. 8. bierze nieco obronę świadectw tych dwóch dzieciepisów.

i Al-Raschid rozkazywali części świata, słuchać musieli dla utrzymania swego życia rady lekarzów, którzy razem byli filozofami. Walid I. zakazał 96 r. Hegiry języka greckiego w sprawach publicznych, (486) Al-Mansor naznaczył nagrody dla tych, co greckie przekładać mogli dzieła. (487) Syryczykowie tłumaczyli z greckiego, lub od V. wieku dokonywane przekłady oddawali Arabom. (488) Za Al-Mamuna 218 r. i Al-Montawekkela 247 r. Hegiry, społeczeństwo pod przewodztwem Mesueha, pracowało nad przekładem dzieł greckich, najprzód na syryjski język, a z syryjskiego na arabski, (489) łatwo jest tedy wnosić iak wiele musiało być błędów w dwojakim tłumaczeniu, i przy złych często kopiach. Honain ben Isak, nastąpił po Mesuehu, i iemu wielką liczbę dzieł tłumaczonych przypisują uczeni. (490) Mamy podaną wiadomość, że orygi-

(486) Albupharag Hist. Dynast. p. 129. niektórzy twierdzą, że zupełnie język grecki Walid I., z państw swoich wywołał. Patrz Buhle *commentatio de studio graecarum literarum inter Arabos*. Commentarii Soc. Götting. X. p. 222.

(487) Albupharag p. 99.

(488) Patrz Buhle *commentatio* etc. W bibliotece Floreńskiej cod. 68. podług katalogu Ed. Goriusza 1732 r. są przekłady z Syryjskiego na Arabski Arystotelesa.

(489) Albupharag p. 246. urodził się Al-Mamun r. 787. ery chrześc. czyli hegiry 170, do Bagdadu się przeniósł 204 r. i tam był do 215 r. czyli od 819 do 830. ery chrześc. w ten czas pod przewodztwem Mesueha nad temi przekładami pracowano.

(490) Patrz Buhle i inne uczone rozprawy o Arabskiej literaturze.

nały z których tłumaczono z rozkazu Al-Mamuna spalonemi zostały, (491) tak nawet sposobność sprawdzenia oryginału z przekładem upadła. Pierwszemi arabów nauczycielami byli Nestoryanie i żydzi, (492) w ten czas kiedy nauki weszły do arabów; kiedy Honain ben Isak pracował nad przekładami dzieł pisarzy greckich, Arystotelesa filozofia była więcéy czytana niż inne; żydzi szanowali tego mędrca szczególniéy. (493) Cała filozofia arabów iest niemal komentarzem Arystotelesa, w mięszaninie iednak z nauką Alexandryjskiéy szkoły (494) Z tego to źródła zapewne czerpał żyd Habatollah Ebn Malkha tę dyalektykę, którey ieden xiążę z rodu Selgiucidów, mocno się uczył. (495) Alkendy, Alfarabi, Avicenna, (496) byli arabskiemi w filozofii nauczycielami. Tych i nieco późniejszych, zamcił Averroes 1217 r. zmarły. On ogłosił Arystotelesa

(491) Leo africanus *de viris inter Arabes illustribus* ap. Fabricum bibliotheca graeca V. XIII. p. 248.

(492) Patrz Buhle i dawniejszych pisarzów.

(493) Joseph *contra* Appionem L. I. przywodzi Klearka świadectwo, iż Arystoteles wiele od iednego żyda nauczył się. Dumniemi byli z tego mniemanego ucznia. Podobało się z mylnego tłumaczenia dzieł Józefa, śmieszne upowszechnić podanie, że Arystoteles był żydem. Bayle pod artykułem *Aristotele* uczenie, ale zbyt pracowicie te twierdzenia usunął.

(494) Patrz Buhle *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* 5ter Theil.

(495) Albupharag hist. dyn. p. 394.

(496) Patrz Buhle *Lehrbueh* 1. c. i Joh. Andr. Mich. Nagelii *de studio philosophiae graecae inter Arabes* Altorfii 1745.

iedynym prawie mędrcom, (497) a mając greckich scholiastów i komentatorów, zrobił komentarz pomnożony własnymi wykładami. (498) Rabbini wytłumaczyli na hebrajski język, z tego przekładu ziawił się łaciński, (499) z kąd wyniknęły te nierozumienia, które w dziełach Arystotelesa widzimy, i które tak dobrze podał do uwagi Brucker (500) i

(497) Averroes mówi: że nim Arystoteles się urodził, natura nie była jeszcze w stanie doskonałości, i że dopiero z ziawieniem się Arystotelesa, odebrała swoje dopełnienie. To nadzwyczajne uczenie było w Europejskich szkołach, jest równie między Turkami i Persami. Patrz Launoi *de varia Aristotelis fortuna*. Wittembergae 1729, 8. i Historią nauk wielu akademii etc.

(498) Patrz iego dzieł wykład w Lehrbuch Buhle.

(499) *Aristotelis omnia quae exstant opera Averrois Cordubensis in ea opera omnes, qui ad haec tempora pervenere, commentarii* 1575. XII tomi Venetiis są z hebrajskiego tłumaczenia i między komentarzami jest R. Levi Gerson, którego rękopism w bibliotece królowy Chrystyny znajdował się. Biblioteka Wiedeńska Lambec. Comment. T. I. p. 294. zawiera tłumaczenie hebrajskie *organon* Arystotelesa 1232 r. są inne części dzieł Arystotelesa hebrajskie przekłady w Watykańsk: bibliot. No 317, 337, 338, 341, podług Assemaniego. Cat. Bibliot. Vatic. T. I. w Medyceuszowskiej bibliotece w Florencii podług katalogu Goriusa 1752 r. T. I. p. 149, 150, 167. Toż samo w paryskiej bibliotece T. I. p. 50, 52. a w Montfaucona bibliotheca ms. Ed. 1739. T. II. p. 710. Patrz także Bartoloccego Bibliotheca rabbinica hebraica T. I. p. 219. szczególniej przedślowie Buhle w pierwszym tomie edycyi dzieł Arystotelesa.

(500) Hist. crit. Phil. T. III.

Buhle. (501) Do téj szkoły Arabów liczy historya filozofii Moyzesza Maimonidesa. Ten 1131 r. urodzony w Cordowie, sławny przez prace religijne i prawne (502) tudzież lekarskie, okazał się znakomitym w XII. wieku. Zbiegł do Kairu, oskarżony od żydów o kacerstwo, o sprzyianie mahometanom w 1205 r. życie zakończył. (503) Dzieło iego *Doctor perplexorum* po arabsku pisane, przełożone wprzód na hebrajski, późniéj na łaciński ięzyk, przywzodzoném zostaje przez Alberta wielkiego, S. Tomasza z Akwinu. Dzieło to miało w celu pogodzić naukę starego testamentu z wnioskowaniem rozsądku, i przez to samo usunąć zarzuty niedowierzających istności i dobroci ksiąg starego zakonu. Używał do pomocy Arystotelesa dzieła, a wnioskował podług prawideł alexandryjskiego eklektycyzmu. (504) To dzieło ieśli Moyzeszowi Maimonidesowi dało miejsce między filozofami, wstrzęsło powagę u żydów. Pomnożył Maimonides dowody o istności Boga, a mówiąc o tworze świata, odpowiadał na twierdzenia o iego wieczności. Pracował on nad tą wielką kwestyą zkąd pochodzi złe, iak w dzieło Boga wnieść mogło, do czego służy i czy jest uży-

(501) Buhle Legrbuch T. V. i dzieł Arystotelesa, iego edycyą Bipontską 1791 r.

(502) Patrz iego dzieła szczególniéj księgę przepisów o wychowaniu, tudzież o pokucie.

(503) Patrz *Moses Maimons Leben* Berlin 1792. 8.

(504) Patrz iego dzieło *More Nevochim* ed. 1629. szczególniéj przedmowę Buxtorfa.

teczne? (505) Wyznać potrzeba, iż filozofia Maimona u żydów, mało była znaną, wracała się czysta Arystotelesa i Platona filozofia. Usunąwszy komentarze, żydzi téj odmiany byli niememi świadkami.

Wstydem jest XVI wieku, iż w tenczas kiedy wracało się światło nauk, kiedy powątpiewano o opiniach stwierdzonych świadectwem lub uszanowaniem wieków, kabbala żydowska stała się ulubioną nauką. W niej filozofia, teologia i lekarska nauka znajdowały zasady. Reuchlin obiecywał w kabbale znaleźć dowody o Trócy S. (506) Trithemius opat całej religii wyrocznie w tych nudnych księgach znajdował. (507) Pico Mirandola stry i synowiec filozofią z kabbalą łączyli. (508) Agrippa de Nettenheim (509) posuwał swe dziwaczne uroienia do związku z duchami. Nakoniec Theophrast Paracels

(505) Patrz More Nevochim.

(506) *De arte cabbalistica* li. III. ed. 1517. Reuchlin urodził się 1455 r. umarł 1522, wydał jeszcze zbiór pisarzy kabbalistycznych 1587 r. drukowany. Marcin Raymund Dominikan XIII wieku oddawszy się językowi hebrajskiemu zwrócił uwagę na Talmud, iak o tém mówiliśmy.

(507) Ziegelbauer *historia rei literariae ord. S. Benedicti* Vol. III. ed. Aug. Vindel. 1754. p. 217. Patrz także dzieła Trithemiusza 1601 r. f.

(508) Stryy umarł 1493 r. Synowiec zabity 1533.

(509) Urodził się 1486 r. umarł 1555 r. Dzieło jego *de occulta Philosophia* wydrukowane z innymi 1600 r. w Lugdunie 8. zawiera te wszystkie nierozumne wymysły i stosunki. Z taką księgą w ręku mógł pisać sławne dzieło *de vanitate scientiarum*.

(510) nie prawie nie umiciąc, theosophią, w swoim rodzaju gruntował. Böhm czeladnik szewca, (511) hańbiące rozsądek wydawał księgi, które lekkowierność ludu i władz cierpiała. Robert Fludd (512) i Jakób Pordage (513) uczeni pisarze naywiększego nierozsądku w przyjęciu twierdzeń i stosunków kabkalistycznych okazali dowody. Żydzi więc widząc, że po kilkunastu wiekach pogardy, lub lekko-ważenia ich nauki, część świata ją przyymuie, rumienili się że mogli powątpiewać o dokładności i dobroci swojej nauki. Kiedy Hiszpański jeden żyd

(510) Urodził się 1493, umarł 1541 r. o jego dziele mówimy nieco niżej; rzecz czyniąc o lekarskiej nauce u żydów.

(511) Urodził się w wyższej Luzacyi 1575, umarł 1624 r. w dziele *Aurora* które z innymi jest wydrukowane, gruntuie się na objawieniach które otrzymał. Połączył Theosophią z Alchimią; rzeczą jest prawie niepodobną do wiary, aby tego pisarza marzenia tak wiele miały czcicielów i ziednały nawet pismiennie trwające długo szermierstwo.

(512) Urodził się 1574. w Hrabstwie Kanterbery, umarł 1667 r. Jego dzieło *Philosophia Mosaica* jest wykładem Kosmogonii Moyżesza z dodatkami kabkalistycznymi. Dzieła jego razem wydrukowane 1617 r.

(513) Umarł 1626 r. powiada ten pisarz, że duch jego na krótki czas opuścił ciało, i na górze wieczności od Boga oycy uczył się, Bóg (podług niego) stworzył wieczność, a ta wieczność mądrością Boską zwana, świat stworzyła. Wyprowadza myriady duchów. Nie miałem tego dzieła w ręku, ale Tiedemann w T. V. wyciągnął jego metafizyczne wnioski. Dzieła jego: *Metaphisica vera et divina*, *Sophia, sive delectio caelestis sapientiae de mundo interno et externo*. *Theologia mystica sive arcana* otrzymowały uwielbienia.

koło 1534 r. zrobił się fałszywym messyaszem, przywodzili jego stronnicy, iż przyszedł czas odkrycia prawdy, kiedy na nią uczeni innych wiar się zgadzają. (514) Upadła ta dziwaczna w filozofii budowa. Została tylko w czerwono krzyżownikach; (515) żydzi stanęli na jednym zawsze w filozofii stanowisku. Ta kabbalistyczna nauka iak wiadomo pomogła do nauki sędziom o czarach i upiorach. (516) Padło wielu ofiarą nierozumu i nadużycia władzy. Żydzi iak słabsi, byli porozumianymi o znowy z diabłami. Ich pismo w 1557 r. wydane, (517) zawiera nie-

(514) Z Schediasma Johannis Lent *de Pseudo Messis* w Ugolinie w T. XXIII. p. 1069. wiemy że wśród wielu fałszywych messiaszów był ieden żyd hiszpański w tym roku przez Karola V. na śmierć skazany; z pisma Andrzeia de Lubowla pod tytułem *Caecitas impia Judaeorum* w Krakowie u Wiktorra 1539 r. 8. p. 37. widzimy, że żydzi czynili ten wniosek kiedy na niego theologicznie odpowiada. Przypomnieć zaś sobie należy, że późnięj nieco *Theosophiczne* pisma stały się powszechniejszemi.

(515) *Rosecroix*. Granice tego dzieła i iego cel nie pozwalają o tém zgromadzeniu w téj rozprawie pisać, mało iest czytelników, którzy o imieniu przynajmnięj tego zgromadzenia nie słyszeli. W zgromadzeniu azyatyckich braci iest nawet Synedriion z 72 członków zebrany. Patrz *die Brüder S. Johannis aus Asien, in Europa* Berlin 1803 r. 8.

(516) W ciągu dzieła w Rozdz: o czarach, tę ważną wyjaśnimy epokę.

(517) O czarach i czarownicach in 4. 1557 r. bez miejsca druku, zdaie się iednak że z drukarni Mateusza Wierzbiety to dzieło wyszło. Wśród kilkunastu kart zawierających dosyć poziome uwagi, na k. 4. są uwagi, iak oszukują mniemani czarownicy.

które myśli, godne sławnego Wiera, który zawstydził oskarżycielów o czary, i nie iedną niewinną ocalił ofiarę. (518) Upadły u nas nauki, zniknął dobroczynny projekt oświecenia żydów. Sama tylko teologia i *theosophiia*, zatrudniła naszych żydów. Podniósł się za naszego życia żyd filozof Mendelsohn, wpływ iego nauki, mało się okazał w niemieckich żydach, nasi mają go za ozdobę wieku, ale iego pisma nie czytają. Maimon polak przyniósł swe dzieło w ofierze ostatniemu królowi. Salomon z Wilna rozsądne dosyć o reformie współ-braci podał królowi pismo, które dostałem. Jest także ieden żyd w Francyi, który ma za chlubę, że go ziemia nasza wydała, lecz nasi żydzi o nich wiedzieć nie chcą.

VII. *Prawo natury*. Podobało się uczonemu Seldenowi, którego dosyć często imię z szacunkiem w téy rozprawie wspominamy, całe prawo natury do prawa Moyżesza, i ustaw w starym zakonie stosować. (519) Mniey szczęśliwa praca nie przyniosła przekonania. Michaelisa dzieła (520) dowiodły

(518) Urodził się 1515, umarł 1588 r. szlachetnie pracował nad ratowaniem ludzi od oskarżeń o czary. Patrz iego pismo *de praestigiis et incantationibus*. Ja nie mam iak ed. 1660 r. Dowody w piśmie o czarach i czarownicach 1557 r. wydane, zdają się bydź z Wiera dzieła przepisane, lecz tylko na k. 4. nie zgadza się to iednak z datą obu edycyy.

(519) Joannis Seldeni *de Jure naturali et gentium juxta disciplinam Hebraeorum libri septem*, to dziełko kilka razy drukowane iest także w T. XXVII. Ugolina.

(520) *Mosaisches Recht, i Orientalische Bibliothek*.

to co z dawniejszych nawet pism i rozbioru różnych uwag wiedziano, że próżna iest praea, prawo natury stósować do ustaw żydowskich; czyli co na iedno wychodzi, w prawach municypalnych starego zakonu znaydować iego pochod nie zawsze można. Wreszcie wiadomo kiedy ta nauka systematycznie została traktowaną, i oddzieliła się od innych nauk, a żydzi (mówiąc o ich ogóle) nie wiedzą, że prawo natury iest uczone.

VIII. *Nauka lekarska.* Lekarzów obowiązki należały początkowo do lewitów. Mamy ślady leczenia w księgach Moyzesza i królewskich (521) Salomon któremu tyle ksiąg przypisują, miał także napisać dzieło o chorobach i ich leczeniu. (522) Ezechias podług podania zniszczył tę księgę, aby kapłani cudowną sprawą zwyczajne leczyli choroby. (523) Elias, Elizeusz, Isaiasz, leczyli choroby. (524) Wczacie Babyłońskiej niewoli przyjęli Chaldejski ięzyk, mniemania, bayki i zwyczaje Persów i Medów. (525) Systema Perskiej filozofii, weszło także do żydów. (526) Mystyczne słowo Boskie

(521) Patrz zebrane wyciągi z pisma starego zakonu u Sprengla *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde* Halle 1800. I. Theil p. 88. 96.

(522) Tamże p. 90.

(523) Suidas pod słowem *Ezechias*.

(524) Patrz zebrane dowody Sprengla.

(525) Joseph *Antiquit. Jud.* l. III. c. 7.

(526) Patrz § 4.

leczyć miało wszystkie choroby, (527) i te podobno wyrazy w księdze mądrości, prowadziły wielu żydów do mniemania, że najlepszy lekarz wart jest jednak piekła, (528) bo używa władzy przyrodzonej, a nie udzielonej mocy od Boga. Theosophia persko-żydowska nieczyniłaby wiele postępu, gdyby w Alexandryi platoniczne zasady i niektóre marzenia nie złączyły z przyjętymi na wschodzie mniemaniami. Za Jeremiasza jeszcze przeszli żydzi pod Johananiem do Egiptu. (529) Artaxerxes III. i Ptolomeusz Lagides pomnożył ich liczbę w Egipcie zaprowadzając wielu iak ieńców. (530) Dobroć Ptolomeuszów, szczególniej Philadelpha, ośmieliła ich do nauk. Złączeni żydzi przez samo społeczeństwo, z alexandryjskimi grammatykami, pomnożyli swoje przywiązanie do allegorycznych wykładów. Około 150 lat przed erą naszą Esseńczykowie (531) zatrudnić się zaczęli poznawaniem ziół i onych stosowaniem do leczenia, chorób. (532) Sposób Theurgiczny leczenia, złączony z pomocą ziół, przybrał nową postać, kiedy w drugim wieku iak iuż mówiliśmy *kabbala* zebrana została. Był to wiek prawie ieden dla filozofii i lekarskiej nauki. Appolloniusz

(527) Sap. XVI. 12.

(528) Patrz przywózenie tego mniemania w Ursinie *antiquitates hebraicae*.

(529) Jer. XLIII. XLIII.

(530) Joseph l. XII. c. I.

(531) Patrz o nich § I.

(532) Joseph *de bello Judaico* l. II. c. 8.

Thyaneński łączył leczenie duszy z leczeniem ciała. (533) Znaione są Izraelitów plemienia w téj epoce przygody, krótką oni mieli nadzieję, długiego doświadczyli ucisku. W Rzymskiem państwie i rozdzielonych cesarstwach, żyli żydzi albo w samotności albo w pogardzie. Filozofia szła długo iedną koleją co lekarska nauka. Znużył się arab samemi nawet zwycięztwy, a ten co roznosił śmierć na placu bitwy, szukał ocalenia życia od lekarzów chrześcian i żydów. Jeśli zachowaną choć w skażonych ułomkach widzimy filozofią u Arabów, winniśmy ją lekarzom którzy leczyli słabych, a zdrowym przynosili mędrców nauki. Zebrało się zgromadzenie lekarzów w Bagdadzie. Liczne żydowskie szkoły były na wschodzie, (534) zmnieyszały się one, lecz żydzi to udziałem przekładów, to wspólnictwem pracy zachowali lekarską naukę. Pierwsze lekarskie dzieło *Ahruna* Arabom znane, pod tytułem pandektów, (535) przetłómaczoném zostało z greckiego na syryyski ięzyk, przez Maserdschawailha żyda z Basry

(533) *Philostratorum quae sunt opera* ed. lipskiey 1790. f. l. IV. c. 10 i w całem życiu tegoż Appolloniusza Thyaneńskiego.

(534) O tych szkołach mówi Beniamin z Tudeli w XII wieku. R. Petachias z Ratyzbony zmarły 1215 r. w podrózniku na końcu VI Tomu Ugolina będącym o szkołach żydowskich, lekarskich nie mówi, tylko o iednój sławnój aptece.

(535) Abulpharag hist. Dynast. p. 264. o tém dziele iest także w Casirisie Bibl. Arab. Hispanica. ed. Madr. 1760 T. I. p. 325.

(536) i to jest pierwsze pismo, które o ospie rzecz czyni. (537) Wśród Arabów podniósł się Al-Hus-sain, Abu-Ali, Ben-Abdalach, Ebn-Syna zwykle Avicenna zwany. Ten człowiek uczczony xiążęciami lekarzów imieniem, (538) był, iż użyję wyrazu Sprengla, despotą (539) przez lat sześćset uczniów téj nauki. Dzieła jego arabskie na hebrajski, a z hebrajskiego na łaciński ięzyk tłumaczone (540) wiele pochwał i nagan otrzymały. (541) Dzieiopsis postępu rozumu ludzkiego, dochodzi łatwo przyczyn, dla których ta ogromna księga, więcéy szanowaną iak rozważaną została. W dziesiątym wieku Harun Izaka syn, żyd z Kordowy pisał nad tém dziełem komentarz. (542) Posunął Arab Isak Ben Soleyman granice nauki, o mocy różnego rodzaju żywności, lecz że świnie mięso iak zdrowe poleca, (543) żydzi wcale téj księgi nie używali.

(536) Tamże p. 158, 198. wiem, że ten przekład przypisują niektórzy Gosiuszowi Alexandryczykowi. Obecnie jest rzecz temu dziełu, te spory rozwiązywać. Abulfaraga zaś świadectwo jest jasne.

(537) Rhazes Arabski lekarz, którego często za piszącego o ospie najpierwéj kładną, sam ed. weneckiej 1506 r. 382. Ahruna przywodzi.

(538) Scheiek Reyes.

(539) Sprengel z Theil. p. 401. W tym § szedłem wskazaną przez tego uczonego dzieiopisa drogą. Sprawdziłem jego przywodzenia, abym nie miał sobie co do wyrzucenia, lecz znalazłem zupełną dokładność.

(540) Venetiis 1523 r. vol. 5. f.

(541) Patrz Sprengla p. 405.

(542) Casiris Bibl. Arab. Hispanica T. I. p. 286.

(543) Sprengel p. 424. przywodzi p. 502. tego dzieła

Młodszy Mezueh wsławił się swoiemi pismami, (544) gdy zaś mannę z nieba spadającą wspominał (545) od żydów był liczoným między celnieysze świadki tego cudownego od nieba daru. Powstawał przeciwko chrześcianom i żydom, w iedenastym wieku, Jaheak Ben Dzesla, lecz iego dzieło (546) i tabelle medyczney encyklopedyi, przełożył żyd, i przypisał Karolowi królowi Sycylii, bratu S. Ludwika, (547) Ebn Zohr wprowadzał między Arabów *aphoryzmy*, czyli postrzeżenia z chorób. (548) Averroes w filozofii (549) i w lekarskiéy nauce był uważany za wielkiego nauczyciela od żydów. Upadły nauki Arabów na wschodzie w iedenastym, a w Hiszpanii w trzynastym wieku. Upadły przez to samo wzory, i miejsca nauki dla żydów. Arabowie zachowali nam choć nieco skażone, przez siebie nauki, ale nie posunęli kroku w postępie rozumu ludzkiego. Co grecy umieli, arabowie w złych nauczyli się tłumaczeniach; i podobno dziecie lekarskiéy nau-

ed. 1570. Basil pod tytułem *Isaaci filii Salomonis liber de dietis universalibus* tego dzieła nie miałem pod ręką.

(544) Są drukowane w Wenecii 2562. fol. *Venetis Mesue opera quae extant omnia*.

(545) P. 53. Tłómaczenie części dzieł Mesue po Hebray-sku przez R. Teodora w Bibliotece Florentskiej Cod. MS. I. części katalogu p. 485.

(546) Sprengel przywodzi *Tamin Sanitatis* Argentorati 1533.

(547) Sprengel p. 429. Reiske ad Abulfedam VIII. p. 773. o nim także mówi.

(548) Sprengel p. 440.

(549) Patrz wyższy §.

ki nie wiele zyskały postrzeżeń od nich, a liczne odziedziczone błędy, były cechą zatrudnień uczonych Arabów. Podniosła się szkoła lekarska mnichów. Wsławiona była Salernitańska, której kapłani przewodniczyli. (550) W czasie krzyżowych wypraw, rycerze szpitalni ufundowanemi zostali. Scholastyczną filozofią łączyli mnisi z lekarską nauką. W XIV wieku Petrarcha powstał na Averroesa i na lekarzów. (551) Uczeńsi żydowscy lekarze, ślepo słuchali arabów. Anatomia w XIV wieku (552) zaczęła być mocnięj znaną. Żydzi na swoich trupach nie śmieli się uczyć. Ciekawsi, w XVI wieku przebrani uczyli się w Padwie. (553) Ślepo słuchający Avicennę, uczyli się sposobu nabycia wiadomości, iak on ją nabywał przez modlitwę i wino.

(550) Ta część historyi Sprengla jest nader do związku z innemi naukami potrzebna.

(551) W dziełach jego inter Epistolas od k. 880 do 885. *Agunt sane* mówi o Doktorach *quando et agentium impietas, et patientium credulitas tanta est, abuntantur simplicitate populorum, vitam pollicentur et vitam perimant et lucrentur.*

(552) Anatomia przez Mondini de Luzzi professora w Bononii 1313 r. inną wzięła postać, kiedy zaczęto ciała ludzkie rozbiierać na lekeyach, a pierwéj tylko świnie i psy rozbierano. Sprengel p. 583.

(553) Erazm Ciołek poseł polski w Rzymie 1501 r. prymis kal. gbris donosi królowi Alexandrowi o sześciu żydach polskich, którzy przebrani uczyli się w Padwie. W bibliotece watykańskiej No 376. za świadectwem Assemaniego p. 300. jest księga MS. hebrajska o anatomii 1491 r. zdać mi się że to jest pierwsze dzieło żydowskie w tym rodzaju.

(554) I ztąd to bydz musiały te modlitwy przy chorych, te upiiania się, które lekarzom żydowskim w naszym zarzucano kraiu. (555) Nadto Pedemontana dzieło, które iest kommentarzem Mesueha, i poleca do leczenia odmawianie psalmów; (556) kilka razy u nas w XVI wieku przedrukowane (557) było dla chrześciańskich lekarzów poleconém. Wszystkie te przyczyny złączone z tą pogardą, iaką dla żydów mieli chrześcianie, sprawiły iż żydowscy lekarze nie posuwali się w téy nauce. Wróciła się Hippokratyczna szkoła z powrotem nauk. Powstał Vesalius oyciec nowéy Anatomii, Amatus portugalczyk żyd, którego Zygmunt I. używał do swego dworu, (558) ważne w żyłach zrobił odkrycie, w 1547 r. nastąpiła epoka mystycyzmu w filozofii i w medycynie. Kabbala odzyskała swoią władzę.

(554) *Per sex annos, libris legendis sedulo incubui, et quoties aliqua in questione perplexus essem, aut medium syllogismi terminum non invenirem, ad templum me recepi, et ad omnium Creatorem preces supplex effudi, donec aperietur mihi in eo, quod abstrusum et reconditum erat. Nocte domum meam reversus lucerna coram me posita, legendo et scribendo operam dedi, et quandocunqae me invasit somnus, aut debilitatem aliquam sensi, acceptum poculum vini bibi donec ad me redirent vires.* Patrz Brukera T. III. p. 81.

(555) W różnych pismach szczególniów w kazaniach Jana z Przeworska 1593 r. drukowanych na k. 89 i 93.

(556) P. 312. u Sprengla p. 582.

(557) 1574, 1581, 1597 r. Walenty z Lubliua celnieyszym był wydawcą.

(558) Sprengel III Theil p. 68. Wolfius T. II. p. 200 mówi o wezwaniu Amata do dworu królewskiego w Polsce.

Żydzi cenić więcej zaczęli ulubioną naukę. Theophrast Paracels, który od Woyciecha Baza lekarza króla polskiego otrzymał świadectwo, iż wyleczył człowieka którego on opuścił; iezdził do Polski iak i do innych krajów. (559) Dzieła iego z nadobnemi tytułami Wierzbięty, krakowska drukarnia wydała. (560) Wyraża on (561) iż wśrząd licznych iego uczniów którzy mu się nieudali, Polska ma trzech, Czechy iednego, Saxonia i Węgry po dwóch, Niderlandy iednego, Szwabia żadnego nie wydała.

(559) Sprengel na k. 348. mówi o świadectwie daném przez Baza lekarza króla, i przywodzi *Adami vitae Medicorum Germaniae*. Sam zaś Paracels w przedmowie do wielkiego dzieła *die Wundartzney* Sprengel p. 343. wymienia wśrząd innych krajów w których był, Polskę.

(560) *Archidoxi Philippî Theophrasti Paracelsi magni Germani philosophi et medici solertissimi, ac mysteriorum naturae scrucatoris et artificis absolutissimi L. X. Nunc primum illustrat ac magnifico Domino Alberti a Łasko Palatino Siradiensi, Duce et auspice, studio et diligentia Adami Schrötteri Philosophi et Poetae laureati, a Germanico in Latinum sermonem translatis et editi. Marginalibus annotationibus et indice copiosissimis per Joannem Gregorium Mairum Philosophum et Medicum, adjectis, cum gratia et privilegio imperiali ad septennium. Cracoviae ex officina Typographica Matthiae Wierzbięta Typographi Regii 1569. 4to. tudzież de praeparationibus P. Theophrasti Paracelsi ab Hohenheim Germani Philosophi ac Medici omnium iudicio absolutissimi Li. II. Cura et studio summaque fide et integritate, qua fieri potuit ab Adamo Schröttero silesio Philosopho et Poeta laureato in lucem editi cum privilegio Caesareo ad septennium. Cracoviae ex officina Typographica Matthiae Wierzbięta 1596. 4to.*

(561) W przedmowie do ksiąg zwanych *Bertheoneae* S. 335.

Zdaie się że ieden z tych polskich uczniów był Meier Dawid (562) którego Stefan król niekiedy używał. (563)

Za Zygmunta III. dosyć było żydów lekarzami, kiedy przeciwko nim tak mocno Sleszkowski powstawał. (564) Za tego króla upadły nauki w Polsce. Żydzi na iednym nieoświecenia punkcie stanęli. Ledwo który mógł się znaleźć cokolwiek zdatny lekarz. (565) Sami zaś między sobą leczą się w miarę powszechnę im teraz niewiadomości i używają pomocy od chrześciańskich lekarzów w większych potrzebach, każde zaś miasteczko nasze ma cyrulików, których ciemność wyrównywa, bezprzykładnę w innych kraiach śmiałości w leczeniu.

IX. *Matematyka.* Wiadomo iest, że matematyczna nauka, u greków dopiero uważana była, za

(562) Na iednym exemplarzu dzieł Paracelsa czytałem niemiecki napis tego Meiera Dawida, w którym wyraża, że autor iest iego oycem i nauczycielem.

(563) Kowaciovius kanclerz siedmiogrodzki w liście do Stefana króla 1586. 14. czerwca dziękuje za udzielenie tego lekarza.

(564) Pierwsze dzieło przeciwko żydom lekarzom wydał Sleszkowski 1621 r. w Brunsbergu. Też samą księgę w tęże samę drukarni wydał 1622 r. w Krakowie 1623. niez mordowany Sleszkowski w walce przeciwko tymże współ-lekarzom starego zakonu, wydał 1630 r. w Warszawie in 8. *ad Illustrem Dominum Joannem Jastrzembecium Baronovicium Palatinum Siradiensem, de fugiendis medicis, atque Chirurgis Judaeis epistolarum pentas.*

(565) Był za Jana III. żyd lekarz, którego nawet obwianiano, że przez złe leczenie przyspieszył śmierci temu królowi.

pomocną do filozofii. Pitagoresa prawidła przyymu-
 iąc w kilku względach, żydzi obznaiomili się cokol-
 wiek z wyobrażeniami ieometryi; ta iednak musiała
 bydź mało znaną kiedy ieden Mischnicki pisarz mó-
 wi poważnie, że R. Eliezer za pomocą icometryi,
 doszedł wiele iest kropel w morzu. (566) Astrono-
 mii iak mdłe mieli wyobrażenia, okazuje Bailli. (567)
 Dla ogłoszenia nowego miesiąca używali świadków,
 którzy ogłaszali iego ziawienie się. (568) Naczelnik
 synedrynu przez ognie zapalone, donosił o téy epo-
 ce, (569) i dopiéro w pół czwarta wieku po Chry-
 stusie, Hillel ułożył potrzebny kalendarz, (570)
 który od karaitów, dla tego iest przyięty, że innego
 nie miał. (571) Po tém krótkiem wystawieniu, nie-
 wiadomości żydów w przedmiocie naywięcēy ich, bo
 czei religijnēy obchodzącym, czytelnik nie będzie
 się dziwił, że o matematykach żydach w ich kraiu
 wiadomości mieć nie może. Ten sam sławny R.
 Eliezer Ben Hirkan w trzecim wieku naszēy ery,

(566) Buxtorf Lexicon etc. 625.

(567) *Histoire de l'astronomie ancienne.*

(568) Joannis Seldeni dissertatio de anno civili Hebraeor.
 w Ugolinie T. XVII. p. 203, 236, 240.

(569) Tamże p. 207, 254. i Dissertatio Christophori
 Langhauseu *de mense veterum Hebraeorum lunari.* Tamże p. 393.

(570) Selden p. 211.

(571) Tamże p. 216., przekłady Euklidesa po hebraysku
 ms. ma biblioteka Paryska. Cod. 1614. Podług Montfaucona
bibliotheca etc. *Turyńska* równy posiada przekład z Arab-
 skiego na hebrayski ięzyk. Cod. VIII i 67. za świadectwem
 Cod. ms. *Bibliotheca Regia Taurienensis.* 1749 r.

wydał dla swoich ziomków, dzieło o wymiarze kuli ziemskiej i obrocie planet: Ada bar Ahaba, w tym samym czasie pisał o rachunku porównań dnia z nocą. Hillel ben Juda, wprowadziwszy używanie liczby złotéj, dał prawidła obliczenia nowiów i pełni księżyca (572) Zmieszani żydzi z arabami, we wszystkich naukach chcieli im być pomocnemi. Uczył się arab matematyki, żyd szedł tą samą drogą w IX wieku. Messalach żyd, wsławił się w astronomii, a kiedy rodowi Honainów winni byli arabowie przekłady wielu greckich pisarzy, między niemi Euklidesa, żydzi także na hebrajski przełożyli. (573) Mieli oni także w swoim języku w tym czasie przełożone dzieła Archimedesza, Almagesta, Ptolomeusza, i innych greckich matematyków; w astronomii pomagali arabom: Elhazan w Toledzie, podług świadectwa żydów, ułożył tablice astronomiczne, od Alfonsa króla kastylskiego wydane. (574) Mówiąc zaś o każdej nauce dawnéj u żydów, imię Moyżesza Maimonidesa zawsze natrąca się. (575) Upadły na-

(572) Montucla *l'histoire des mathematiques* Ed. An. VII. T. I. p. 417. Biblioteki Paryzka, Watykańska, Florencka, Turyńska, i inne zawierają dzieła żydowskie, ms. tego rodzaju obliczeń.

(573) Montucla p. 422. Honaina nazwał żydem. Ktokolwiek wziął w rękę historią literatury Arabów, poznać może grubą omyłkę. XV wieku żyd Corta ben Luca, czternastą i piętnastą księgę, przyswoione Euklidesowi także na hebrajski język wyłożył.

(574) Montucla p. 418.

(575) *Leben Moses Maimons* Berlin 1792 r. uwagi jego

uki arabów, żydzi także w matematyce przestali mieć celniejsze dla siebie szkoły. Niekiedy w tłoku licznych dzieł w XVI wieku, mniéj sławne żydowskich pisarzów w matematyce imiona, widzimy. Znajdujemy za Jana Kazimierza, wyklęcie prawie matematyki u żydów w Polsce. (576) Powód tę śmiesznę kłáwty nie mógł byđz inny iak ten, że Baruch Spinoza odstępa od żydów, w wykładzie swoiey nauki używa całęy ieometryi, na pomoc poczwarnym twierdzeniom. (577)

IX. *Chronologia i sposób czasu rachowania.*
Rok żydowski składa się z dwunastu miesięcy xię-

iednak astronomiczne są zmieszane z astrologią. Pismo iego o dwoiakim biegu gwiazd stałych zasłużyło na wspomnienie z szacunkiem od niektórych pisarzów.

(576) W ms. Samuela z Żółkwi na k. 91. mówi, że matematyka używana przeciw ludziom i Bogu jest pod kłáwty zakazana, nie mam teraz tego rękopismu, tylko ten krótki wyciąg.

(577) Baruch Spinoza w 1663 r. wydał dzieło Descarta sposobem Jeometrycznym wyłożone, do którego dodał swoje metafizyczne uwagi. W r. 1665. wydał *Tractatus theologico politicus* w którym już ustawnie w odradzaiącey się naturze Boga znajdował. Te myśli w 1677 r. wydane w pogrobowych iego dziełach iaśniey okazuią się. Jedni go Ateuszem, drudzy Pantheistą iak jest w istocie uznali. Używał on sposobu Jeometryi właściwego dla okazania twierdzeń zbyt ciemnych i zuchwałych. Kiedy sprawdzam epoki dzieł Spinozy i iego wyklęcia przez żydów, zdaie się że może mniemanie ma historyczną oczewistość. Patrz o Spinozie, i o historii Pantheismu ważną rozprawę w T X. Buhle Komm. w Göt.

zycowych, i ma dni 354 i niemal trzecią część dnia, różni się tedy iedenastą dniami od słonecznego. Dla zgodzenia roku księżycowego z słonecznym, musiano dodawać w pewnym lat biegu, przybyszowe miesiące, i gdy Hillel Jehuda przyjął złotą liczbę dawniey od Metona, dla Ateńczyków wprowadzoną, (578) w obwodzie lat 19, siedm lat było przybyszowych. (579) Używali różnych epok żydzi, od przygód lub szczęśliwych zdarzeń. (580) Gdy greckie upadło panowanie, i pamiątka panowania Alexandra W. ustępowała innym epokom; żydzi zaś stali się mieszkańcami całego świata, chcieli wziąć powszechną epokę, i przyjęli ją od stworzenia świata, Nastąpiło powszechne téy epoki przyjęcie, po wydaniu talmudu. (581) Rok pierwszy od stworzenia świata podług żydów iest rokiem peryodu Juliańskiego 953. zaczynającym się 7 października, (582) wypada tedy

(578) 432 r. Przed Erą chrześcijańską.

(579) W Cyklu 19 lat, rok: 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19, iest embolimeiczny.

(580) Pierwéy rachowali od wyyscia z Egiptu, potém od postawienia, daléy od zniszczenia kościoła Salomona, potém od początku panowań królów, następnie od czasu przybycia Alexandra W. i zawarcia soiuszu z Symonem sprawiedliwym.

(581) O czasie wydania Talmudu patrz § V. patrz T. I. Ugolina p. 144.

(582) Epoka stworzenia świata była i iest przedmiotem sporów uczonych. Ricciolus *Chronologia reformata* li. VII. c. 2. p. 293. siedmdziesiąt ogłosił opinii między sobą różnych. Tu nie iest miejsce mówienia o tym przedmiocie. Opinią żydowską w tém miejscu wyrazić miałem za powinność, bo téy chronologii używają.

że w r. 1805 jest rok 5566 Ery żydowskiej. (583) Liczą także lata od stworzenia świata opuszczając lat tysiące. (584)

X. *Historia i Jeografia*. Historia ludów chrześcijańskich jest mało żydom znana, (585) zamknięci iż tak rzekę w ścisłym obwodzie potrzeb i zności, nie pytają się kto co czyni. Wszystko co jest dalekiego, jest dla nich obcym. Są niektóre cząstkowe opisy ich przygód w Polsce. (586) Jeografia żydowska stosuje się do ich dawnéj ziemi, a te podrózniki które Beniamin z Tudeli, (587) Petachias

(583) Początek Ery chrześcijańskiej jest rokiem peryodu Juliańskiego 4714, a żydowskiej Ery 3761. Dodając lata Ery chrześcijańskiej do r. 3761, wychodzi rok terażniejszy. Patrz *Elementa matheseos Christiani Wolfi Ed. Hallae Magdeburgice 1738 r. T. IV. p. 151. l'art de vérifier les dates T. I.*

(584) Patrz Wolfi bibliothecam T. II. p. 22.

(585) Patrz Bibliothecam hebraicam Wolfi, Bartolucci Bibliothecam Rabbinicam, a przekonać się łatwo można, że historia ludów chrześcijańskich nie zatrudniała pisarzy żydowskich.

(586) Nieszczęścia których za Jana Kazimierza na Ukrainie i w Litwie doświadczeni, opisał Meir ben Schenucel, Nathan Netha, i Sehabtay Mar-Schenucel Veitsch w Wenecyi też same doświadczone nieszczęścia podał potomności. Podaie on obraz okropny męczarni od rozhukanego pospółstwa i kozaków. To dzieło tłumaczono w wyciągach dla mnie: to wszystko się działo, co w powstaniu ludu 1770 r. na Ukrainie.

(587) Ed. Bergerona dans les voyages du moyen age Ed. 1735.

wędownicy współbraci, iak gwiazdy na niebie i z Ratyzbony, (588) Abracham Peritsol, (589) zostawili, są małej wartości i godne są opisu podróży dwóch żydów Polskich, którzy za Zygmunta I. wydali opis swoich obiazdów, i o rzece Sabbation burzącý się przez sześć dni, a w dzień sobotni spokoyneý, poważnie rzecz czynią (590) Liczą ci

(588) W zbiorze Ugolina na końcu T. IV.

(589) 1527 r. Wydał Hide 1697 r. z ważnieyszemi notami niż dzieło samo. Ugolin w swój zbiór opis téy podróży umieścił.

(590) Józef Zydowin w historii antiquitatum Judaicarum ed. Ła. X. 7. R. 27. a greckiey X. 7. R. 13. mowi, że przez 6 dni spoczywa, a siódmego dnia burzy się i z wielkim pędem płynie. *Unde etiam Sabbaticus est appellatus a sacro Judaeorum septimo die sic denominatus.* Plinius Hist. Nat. l. 31. c. 2. przeciwnie mówi, *in Judea, rivus omnibus Sabbatis siccatur.* Żydzi przyjęli opinią Pliniusza, bo się bardziéy zgadzała z bayką, iż tę rzekę przeýść nie można, a za nią są niezliczone tłumy żydów. Mikołay Fuller *in miscellis sacris* X. I. R. 9. w dziele *Tractatum Biblicorum* ed. Lond. 1660. T. IX. p. 1234., poważnie rozbiera, czy Sabbation rzeka jest taż sama, którą Strabon w X. 6. *Eleuther*, Ptolomeusz w Jeografii X. 5. R. 15., *Valania*, Moyżesz Maymonides *Gozanem* nazywa, a nñe raczył zacząć swoiéy pracy od wyznania, iż iego trud jest próżnym, bo téy rzeki nigdy niebyło. Z dzieła Manasses Ben Israel o nadziei Izraela na k. 65. i Wolfiusza Bibl. Hebr. T. I. p. 141. wiemy, że dway Polscy żydzi z dalekiéy powróciwszy drogi, wydali 1534 r. w niemieckim ięzyku opisanie téy rzeki. Ta księga na żądanie Jezuitów w Wrocławiu, w czasie iarmarku została spaloną. Nie umiem pewnie, nie tylko epoki tego wypadku ustanowić, gdyż w T. I. p. 1093. mówi, że to dzieło było wydane 1634 r. a o iego przedrukowaniu w 1691 r. T. II. p. 283. wspomina.

piasek w morzu. (591) Wszelako o współbraciach swoich będących w Chinach, nie mają wiadomości. (592) W nauce którą żydzi u swoich mają nauczycielów, te ważne części wiadomości, zupełnie nie są dawanemi.

XI. *Akademiie i szkoły.* Akademiie były w żydowskiéy ziemi. Po rozproszeniu żydów, sławne były Akademiie Babyłońskie, (593) Beniamin

(591) Patrz Podróżnik Abrahama Peristola z uwagami uczonego Hyde.

(592) Dawno wiedziano, że żydzi są w Chinach. Lecz kiedy przyszedli do tego kraiu, w iakiéy są liczbie, iakich ksiąg religijnych używają, niewiadomo. Gozani Demonge i Gaubil, będąc w Chinach dali wiadomości, użył ich najpierwszy Brotier wydawca Tacyta 1771 r. w T III. k. 567. w notach i objaśnieniach tego pisarza, potem te doniesienia nieco dokładniéj umieszczone zostały w *Lettres edifiantes et curieuses par quelques Missionnaires de la Compagnie de Jesus*. Recueil XXXI. Paris 1774. od k. 296 do k. 376. i w Michaelisa *Orientalische Bibliothek* T. VII. p. 70. T. IX. p. 40. Z tych źródeł wiadomienia o chińskich żydach są następujące. 1^{od} Znanemi byli żydzi za Dynastyi Teheou która zgasła 243 lat przed Erą naszą. 2re 73 r. Naszéy Ery czyli trzy lata po zburzeniu Jeruzolimy 70 familij z pokolenia Beniamin, Levi i Judy przez Chororan i Samarkandę przeszli do Chin. 3^{cie} Osiedli w Pekinie i w czterech innych miastach. 4te Mieszkaią w *Caifong-fou* o 150 mil od Pekinu, siedm liczą familij, a ludności całéy 600 osób. 5te Chińczykowie nazywają ich *Hoci-Hoci*, sami sobie dwa nazwiska dają, jedno jest od błękitnych kapeluszw których używają. 6te Synagogę mają obszerną. 7me Rękopisma religijne będące u nich są dosyć późne bo dawniejsze zginęły.

(593) *Georgii Ursini antiquitates hebraicae*; w Ugolinie

z Tudeli opisuie znaczną wielość tych celniejszych szkół. (594) R. Pettachias iest skromniejszym w wyliczaniu tych stolic nauk. (595) W Hiszpanii były sławne. (596) Następnie wyliczają żydowscy pisarze: Praską, Frankfortską, Krakowską, Poznańską, Lubelską, Lwowską, (598) Jeszcze są drukowane książki, na których napisy Rektorów Krakowskiej, Poznańskiej, Lubelskiej Akademii, znajdują się. (599) W Akademiach Babilońskich i Hiszpańskich, uczono oprócz teologii, filozofią, matematykę, lekarską naukę i muzykę. (600) W Polskich przestawano na duchowney nauce i początkach filozofii. Akademiie żydowskie w naszym kraju od Zygmunta III. przestały mieć nawet imię, naięty nauczyciel, uczył czytać, pisać, i wprowadzał do Talmudu nauki. Ciekawy za pomocą uczeńszego, w téj zawilęty doskonalil się nauce. Często głębokie milczenie i posepność naszego żydowskiego

T. XXI. p. 795. p. 801. Leonardi Heuberi *Dissertatio de academiis hebraeorum* w tymże tomie p. 1081.

(594) Tamże.

(595) Patrz nad nim co do tego przedmiotu uwagi Ursina.

(596) Patrz iego podróznik.

(597) Patrz przywiedziane rozprawy Ursina i Heubera.

(598) Tamże.

(599) Tamże.

(600) O stanie muzyki u żydów, patrz oprócz wielu dawnych pisarzów Kalkbrennera *histoire de la musique* ed. Paris. 8. 1802 r. T. I. od k. 16 do 58. U nas żydzi mieli tylko trąby za instrument używany przy wyklęciu naysroźszem, i śpiewy. Trzymanie się za gardło wrzeszcząc pienia, ma wiele podobieństwa z Arabów śpiewania sposobem.

mędrca, w oczach gminu wystawiała. Większy ścisłości żydzi *Hassidei*, przywiązali się bardziej do modlitw, które w Jerozolimie śpiewano, i większą jeszcze pogardę, dla postępu w oświeceniu pokazywali.

§ 9. O PLANIE REFORMY ŻYDÓW.

Kiedy seym 1788 r. zaczęty, chciał uporządkować kraj i nowy dać stopień oświecenia wszystkim klasom narodu; zwrócono uwagę na żydów. Wiadome przygody przerwały zaczęłą pracę. Są teraz nowe zwierzchności krajowe, są ciż sami żydzi. Należy zdać sprawę o środkach, jakich użyć chciano do ich poprawy. Trzeba wierny mniemań wystawić obraz. Urzędowałem w ciągu tego sławnego Seymu w Kommissyi skarbowej, Magistraturze mającej w wielu względach zwierzchność nad żydami. To co było uznanem za użyteczne, to wiernie, choć nieco w odmiennym porządku, wystawiam.

Poznać chciano żydów. Poprzednicze ośm §§, oswoiły czytelnika z przygodami, stopniem oświecenia, pożytkami i środkami, które całe społeczeństwo przynosiłi. Przeświadczone się 1^{od}, że w całym kraju jaki był po roku 1772, było około 900,000 żydów oboiędzy płci, (601) że toż samo plemię,

(601) Liczba lustracją ostatnią obięta, wynosi mężczyzn w Polsce i Litwie 308;519, lecz przekonałem się z kilkunastu sprawdzeń, że mężczyzn można było rachować najmniej 450,000 dodając się tyleż kobiet, i zbiór oboiędzy płci 900,000 jest zbliżony bardzo do prawdy.

bardzo się rozmnaża. 2°, Że nowsze pokolenie żydów coraz bardziej ma nowe zarody chorób i osłabienia. (602) 3°, Że dzieci żydowskich więcéj umiera w proporcji sta, niż chrześciańskich. (603) 4°, Że stopień ich oświecenia jest prawdziwie systematyczną niewiadomością, kiedy młodzież od nauki czytania, przechodzi do Talmudu; i moralnéj nauki krótko zebrany niema. 5°, Rabbini nauczyciele, a razem sprawcy obrzędów religii, despotyczną w wielu względach sprawowali władzę. 6° Handel w ich ręku był co do wywozu, trzy czwarte części, (604) co do sprowadzenia $\frac{1}{10}$ część. 7°

(602) Dwie szczególniéj choroby ziawiły się, *Spina ventosa* czyli uadkościowe sęchnienie i świerzby, pierwsza choroba wyniknęła z słabych kości. Młodzian nie dojrzały dawał życie dziecku: ten sam owoc nie dojrzały podobne musiał mieć wady, te w kilku pokoleniach coraz bardziej okropniejsze okazywać musiały skutki. O nieprzyzwoitości wczesnego małżeństwa patrz właściwy rozdział mego dzieła i *mediciniſche Polizey Franka*. Ed. Wied. 1786. t. Theil. Prawodawca niech te kilkanaście kart przeczyta, a przekona się o potrzebie napisania prawa, stosownie do wyroku, który sama daie natura. Uważano także, że przy szczepieniu ospy ostrzejsza była materya w żydowskich dzieciach. Szkorbut więcéj szkodził żydom koło Warszawy iak w południowych prowincjach.

(603) Uważano, że w proporeji umierających sta dzieci chrześciańskich, umierało sto czterdzieści lub sto pięćdziesiąt żydowskich.

(604) To postrzeżenie było ile bydź mogło braue najsściśléj z reiestrów celnych. Właściciele przedający produkta z tego reiestru byli wyłączeni.

Wyżywienie żyda kupca kosztowało połową mniej, iak kupca chrześcianina, tanię tedy mógł dawać towary, iak chrześcianin. 8me Bankructwo u żydów kupców, było częstsze niż u chrześcian. (605) 9te W Prowincyach (prócz Wielkiej-Polski) połowa niemal rzemieślników, składała się z żydów. Rzemiośła są: szewstwo, krawiectwo, kuśnierstwo, złotnictwo, grabarka, ciesielka, mularstwo. 10te Każde miasteczko miało mniej więcej cyrulików, niemających żadnej nauki, prócz doświadczenia. 11te Jednej uczonej położnicy baby żydowskiej, nie było w całym kraiu, i przez niedostatek tych kobiet, wiele żydówek umierało w połogach, i dosyć prędko przestawały być matkami, bo nieumiejętnie w połogu obchodzono się. 12te Familii rolniczych było 14 w całym kraiu. 13te Nader rzadki był przykład aby przez kilka pokoleń utrzymał się majątek żydowski; przyczyna była w kolei bankructw współ-żydów, omylonych spekulacyi i doświadczony niesprawiedliwości. 14te Dostrzeżono nienawiść ku inaczey wierzącym; przyczyną była wzajemność, i duma właściwa nieoświeconym ludziom. 15te Porównywano liczby występków u chrześcian i u żydów w proporcyi ludności, rozboie i fałszowania były liczniejsze u żydów, kradzieży mniej (606)

(605) Sprawdzenie to ściśle nie mogło nastąpić, ale z liczby reskryptów wydanych na kommissyę sądzące sprawy zbiegu wierzycielów, można było o tęj prawdzie przekonać się.

(606) Michaelis w XIX Tomie *Orientalische Bibliothek* czyniąc wyciąg dzieła P. Döhma utrzymuje, że w Niemczech

16te Próżniaków dwunasta część mniey więcej była ludności, a żebraków sześćdziesiąta. (607) 17te Znaczną postrzeżono odmianę sposobu myślenia u żydów. Kobiet znaczna liczba stała się rozwiązlejszą. Na klątwy i obrządki religijne mniejsza była uwaga u żydów. Miłość rzadko koiarzyła związki małżeńskie, bo wola rodziców ie stanowiła, ziawiły się w ostatnich latach rozwody, czynione przez miłość dla obcych. 18te Uważano, że w sprawach które żydzi mieli, większe wykręty miały miejsce. 19te Chłopi byli niszczeni przez arendarzów. 20te Są długi powszechności żydowskiej, które uspokaić należy.

Po sprawdzeniu tych postrzeżeń, ci co projekt szczególniey układali, zgodzili się na następane zasady:

Pierwsza. Do tych czas uważał rząd żydów iak tolerowanych. Odtąd należy im prawa mieszkańcom należne przyznać. *Druga.* Nadaiąc rząd te prawa które mają dawnieysi Obywatele, może i powinien żądać, aby żydzi byli oświeconemi w miarę potrzeby kraiu. *Trzecia.* Gdy różnice hańbiące ży-

w proporcya win dwadzieścia pięć razy więcej pełnią występ-ków złodziejstwa niż chrześcianie. Mendelsohn w uwagach nad opinią Michaelisa, którą Döhm p. 72. w drugim tomie umieścił, chce porównać równą liczbę ludzi starego i nowego zakonu iedney professyi i dopiero sądzi, że sprawiedliwy nastąpić może obrachunek win iednych i drugich. To postrzeżenie Mendelsobna ile bydź mogło zastanawiało moją uwagę w tém porównywaniu.

(607) To obliczenie było robione z obliczenia obrachunków, które przesłano.

dów przez tę ustawę nikną, wszelkie szkodliwe oddziały (prócz religii, którey wyznania wolność się ubezpiecza), niszczą się. *Czwarta.* Cały przemysł jest wolny, lecz że w trzymaniu karczem stali się żydzi przyczyną zniszczenia włościąn, używanie tego prawa zawiesza się z uwagą na czas, aby kilkadziesiąt tysięcy nowych sług do arend znaleźć można. *Piąta.* Gdy przykład na Tatarach dowiódł, że usuwawszy się od praw swojej społeczności, majątek swój niszczyli w pieniactwie, należy od tego nieszczęścia ochronić żydów przez sądy familiyne i polubowne. *Szósta.* Gdy zaczęły się nowe oddziały żydów, tym rozróżnionym w religii żydom, równie wyznanie ubezpieczać; byle moralność była każdemu wyznaniu prawidłem. *Siódma.* Że nie jest rzeczą niepodobną, aby żydzi w święta swoje bili się równie iak chrześciance, gdy śródki przyzwoite użytymi zostaną. (608) Projekt cały w umówionych już celach niemal był ułożony.

(608) *Michaelis Mosaiches Recht* T. IV. p. 412. okazuje, że Moyżesz nie zakazał bić się w szabas, powróciwszy z niewoli przyjęli to mniemanie, lecz iak Macabeo: li. 11. Jos. XII. c. 6. widzimy, wycięci zostali w wiedeney potyczce, bo się bronić nie chcieli: ułożyli się tedy że bronić się jest rzeczą godziwą, atakować tylko im nie wolno. Z takiego mniemania korzystał Pompeiusz, gdy w szabas spokojnie przykładał do murów Jerozolimy narzędzia niszczące mury. Wszelako to mniemanie nie musiało być powszechne; kiedy za świadectwem Józefa służyli w wojsku Alexandra W. królów Macedonow Syryjskich i w Egipcie, a takiego szkodliwego spoczynku w żadnem wojsku nie można było pozwolić. Równie jest rzeczą niezaprzeczoną, że pod znakami Mahometa walczyli żydzi, a

R O Z D Z I A Ł I.

O OGÓLNYCH PRAWACH DLA ŻYDÓW.

§ I. Prawo uznaie żydów za ludzi wolnych, sami mogą władać majątkiem, upominać się o iakiejkolwiek prawne należytości. W poddaństwo zapisać się nie są mocnemi.

§ II. W społecznościach do których należą, mają głos czynny. Urzędnikami obranemi bydź mogą i obieraia, a to stosownie do praw powszechnych.

§ III. W Magistratach w proporcyi ludności, wiele ma bydź koniecznie obranych żydów, kommissya policyi ustanowi.

§ IV. Wolno iest żydom starać się o wszelkie urzędy, i o osobne zaszczyty właściwe tęg klassie do której należą. Prawo iedną karę i iedną nagrodę, dla żydów, iak dla chrześcian naznacza.

§ V. Wolno iest żydom nabywać dziedzictwem gruntów, młynów, etc. podług powszechnych prawideł.

§ VI. Pozwoli władza naywyższa policyyna tym żydom, którzy pomogą do wykonania tęg ustawy, szczególnię w przedmiocie osadzenia żydów na roli kupować dobra. Po upłynieniu lat 20. wszystkim

iego prędkie zwycięstwa byłyby opóźniane przez peryodyczne próżnowanie. Maimonides i wielu uczonych żydów zgadza się, że w szabas bronieć się wolno. Każda wojna choć napastna, zawsze ma imię obronney czyli odporney. Wreszcie przez pisma rozsądnie wydawane i przymus nawet ucywilizowany żyd uczuie potrzebę bronienia wspólney oyczyzny.

żydom taka nadaie się wolność. Gdyby iednak w tym czasie żydzi ieszcze nie stali się obywatelami, w tym sposobie iak terażnieysze prawo wymaga; władza prawodawcza na lat dziesięć, opóźnić będzie to dobrodzieystwo.

§ VII. Zawiesza się na lat 50 od d. możność palenia gorzałki i szynku wszelkich trunków. Przed upłynieniem lat 50, wyda władza prawodawcza wyrok, czy ieszcze daléy też wolność mienia szynków, ma byđż zabronioną. (609)

§ VIII. Podatki też same będą na żydów które na chrześcian.

§ IX. Wszystkie długi szynkarzom winne, gdy iuż nie będą podług tego urzędzenia w domach propinacyynych, uważać się mają za niebyłe.

§ X. Wszystkie prawa służą tylko żydom, stosującym się do przepisów, które ninieysza ustawa obeymuie.

§ XI. Religii zachowanie nienaruszone, zabezpiecza prawo żydom. Dzielący się w mniemiach, osobne mogą mieć szkoły.

§ XII. Żaden żyd do chrztu przyiętym nie będzie, chyba mężczyzna w roku dwudziestym, kobieta w roku 18^m, i to po roku uczynionego doświadczenia.

§ XIII. Żydzi obierają duchowną zwierzchność, podług przepisów w rozdziale V.

(609) Nayprzód we wsiach szynkować miano zakazać, w sześć lat późniéy w miastach, aby mieli żydzi sposobność stopniami odnienić sposób życia.

§ XIV. Te wybory są pod opieką władzy policyjnej.

§ XV. Prawa cywilne żydowskie między niemi nawet ustają. Te im służyć będą, za prawidło, które władza prawodawcza ogłosiła dla narodu lub szczególnych klass.

§ XVI. Toż samo ma się rozumieć o prawach kryminalnych.

§ XVII. Prawa policyjne co do chowania umarłych i do wszystkich innych przedmiotów, są też same, co dla wszystkich mieszkańców (610)

R O Z D Z I A Ł II.

O AKTACH URODZIN I ŚMIERCI, ŚLUBACH MAŁŻEŃSKICH I ROZWODACH.

§ I. Księgi urodzenia, śmierci, i ślubu, powinny być w każdéj społeczności. Jednakowe wzory przepisze władza policyjna.

(610) Żydzi tego samego dnia, kiedy kto z ich społeczności umrze, chowają. Ważne dwa pisma w téj mierze wyszły. Marcus Herz *über die frühe Beerdigung der Juden* Berlin 1788. 8. M. J. Max *über die Beerdigung der Todten* Hannover 1788. 8. obadwa te pisma osądził Michaelis w *Neue Orientalische exegetische Bibliothek* 6 Theil i dalszych. Te pisma są dla tego ważne, że okazują, iż wczesne ciało chowanie u żydów, jest dosyć późnym zwyczajem: przeciwko któremu sławny Mendelsohn powstawał, i że za opóźnieniem chowania w samym Talmudzie znajdują się poważne przepisy.

§ II. Taż władza przepisze wzory, do tablic różnych chorób i śmierci.

§ III. Te tablice odsyłane będą wiernie co pół roku do władzy powiatowey.

§ IV. Nikt zawierać małżeństwa nie może prędzey, iak mężczyzna w roku dwudziestym, a kobieta w ośmnastym.

§ V. Ślub nie będzie dany tylko tym oblubienicom, którzy siebie znają od sześciu niedziel, i wzajemne żeniących się zezwolenie zapisaném będzie w akcie ślubnym.

§ VI. Ślub nie będzie dany nie mającym funduszu do życia. Dla uniknienia wszelkię w tę mierze wątpliwości, policyyna władza wyda obwieszczenie.

§ VII. Władza prawodawcza wyda późnię przepisy o rozwodach żydowskich; tym czasem stanowi się:

1. Rozwód każdy umieści społeczność w osobnej tablicy, i przyczynę rozvodu wyrazi.

2. Kto się rozwiedzie, przez dwa lata innych związków nie zawrze.

R O Z D Z I A Ł III.

O KLASYFIKACYI ŻYDÓW, I O SWOBODACH PRZYŁĄCZONYCH DO TYCH, KTÓRZY ROLNICWEM SIĘ TRUDNIĄ.

§ I. Żydzi w troiakiey są klassie: rolników, rzemieślników i kupców.

§ II. W ciągu roku iednego, sami żydzi podadzą się do władz powiatowych, w iakiéy chcą bydź klassie.

§ III. Nie podaiący się przestaią mieć prawo do opieki rządowéy, iak próżniacy podług przepisów policyynych, użytymi zostaną.

§ IV. Którykolwiek żyd osiada na roli, wolny iest na lat 10 od podatków.

§ V. Kommissyje skarbowe i policyyna ułożą się, w których mieyscach wydzielili się grunt skarbowy, oznaczy się miara iak dla włościanina, ułożą także wielość czynszu. Nadto w południowych prowincyach założą się szczególne z samych żydów złożone osady; wolnemi będą wdobrach skarbowych na lat dziesięć od wszelkich czynszów.

§ VI. Władze powiatowe ułożą się z obywatelami, aby choć pod mniéy pożytkownemi warunkami, ziemię (gdzie iéy iest dosyć) na czynsz zbożowy puszczali osadzać chcącym się żydom. Właściciel który w ciągu lat dziesięciu, dwadzieścia famiij żydowskich pomyślnie trudniących się rolnictwem okaże, będzie miał zasługę, i skarb mu odda podatku, skarbowi należnego od tychże żydów za lat pięć.

§ VII. Tam gdzie szczególne będą żydów osady, władze powiatowe:

1^{od} Podstawią domy podług ieneralnego planu, który kommissya policyyna oznaczy, dawszy kontrakt temu, który opisane przyymie warunki, i za mnieyszą ugodzi się summę.

2re Dana będzie każdemu gospodarzowi summa oznaczona na bydło.

3^{cie} W każdéy takiéy osadzie wybierany iest woyt przez społeczność na lat 6, i ten odpowiada za wszystkie nadużycia.

§ VIII. Co pięć lat władza naywyższa politycyzna, osadzie żydowskiey nayprzykładniéy gospodaruiący, wyda nagrodę przeciagnienia iednego roku uwolnienia od podatku. Osad takich uwolnionych, na ten ieden raz, może bydź tylko cztery.

§ IX. Naypilniey pracuiący żyd rolnik w równym ciągu czasu, będzie miał daną wartość korcy żyta 10. Takich nagród będzie 20.

§ X. Powiatowa władza, w którój okręgu są osadzeni żydzi, okazawszy że są dobrými rolnikami, i że względem nich przepisy tego urzędzenia dopełniaią się, będzie miała nagrodę.

§ XI. Żyd rzemieślnik podlega ogólnym prawom, zapisany będzie w tablicy rzemieślników.

§ XII. Wszystkie nagrody, zachęcenia i pomoce fabrykantom i rzemieślnikom chrześciańskim udzielone, służyć będą żydom, w sposobie opisanym przez powszechnie prawo. Nadto będzie oddzielny fundusz przeznaczony, iedynie na fabryki utrzymywane przez żydów, iako odmieniaiących sposób do życia.

§ XIII. Kupcy żydzi, tych samych dobrodzieystw używać będą co kupcy chrześcianie, i żadne dla nich osobne nie stanowi się prawidło.

R O Z D Z I A Ł IV.

O O Ś W I E C E N I U.

§ I. Ubezpieczywszy rząd, wolne wyznanie wiary żydów, nadając im prawo obywatelstwa, ma za powinność przyspieszyć oświecenie, w miarę potrzeb tej społeczności i całego narodu.

§ II. Język hebrajski utrzymuje się iak język uczony i religijny; lecz język polski iako narodowy, niemiecki i ruski iako sąsiedzkie (611) uważane są za języki spraw publicznych i prywatnych. Równie teologią żydowską nie zabrania rząd uczyć, podług niższych jednak warunków.

§ III. Szkołki parafialne, powiatowe, szkoły główne są dla żydów wolne. Pod żadnym pozorem przymuszaniem nie będą dzieci żydowskie, do iakichkolwiek religijnych obrządków, wiary chrześcijańskiej. Owszem w ten czas, kiedy modlitwy chrześcijańskie będą się odprawiać, żydowskie dzieci wyjdą.

§ IV. Wolno iest w każdej społeczności żydowskiej, mieć osobną szkołkę, byle:

1^{od} Została postawioną i utrzymaną podług powszechnego planu, który władza edukacyjna dla wszystkich szkół wyda.

2re Nauczyciel, winien byđ uczoneym w szkole nauczycielskiej.

3^{cie} Nauki powinny byđ dawane podług powszechnego przepisu.

(611) Pamiętać potrzeba, że ten plan był układany w czasie exystencji Polski.

4te Te wszystkie szkółki, są w rędzie parafialnych. Władza edukacyjna może mieć inspektora żyda nad nimi, i sama sprawuje dozorcą władzę.

§ V. Władza edukacyjna oznaczać będzie, wiele ma być kandydatów do stanu nauczycielskiego z żydów, i społecznościom lub niższym edukacyjnym urzędnikom, wybrać rozkaże z dzieci dobrze uczących się.

§ VI. Gdy szkoła nauczycielek parafialnych ustanowi się, wybranemi równie będą żydówki, do sposobienia się na te urzędowania w ich społeczności.

§ VII. Oznaczy władza edukacyjna, liczbę wysłać mianych uczniów do bliższej szkoły cyrulików.

§ VIII. Oznaczy też władza liczbę żydówek, na sposobienie się do nauki położniczey.

§ IX. Gdy założonemi zostaną szkoły rzemieślników i rolników, uczniowie żydowscy wziętemi do nich zostaną.

§ X. Wyłożyć władza edukacyjna poleci naukę moralną dla dzieci żydowskich, nietylko w języku narodowym i pomocnym; ale nawet w hebrajskim wydrukować rozkaże. Użyje też władza środków do przekonania, że też same przepisy moralne, wynikają z praw starego zakonu.

§ XI. Nauki przepisane dla szkół parafialnych, są naukami pierwszój potrzeby dla żydów, którykolwiek z żydów nie zda z nich sprawy (612) i nie złoży świadectwa:

(612) Wielu chciało stosować tylko naukę żydów do języka narodowego lub pomocnych, lecz gdy nie o to tylko

1^{od} Nie będzie miał głosu czynnego w społeczności.

2re Żadnej pomocy od rządu, w zapomożeniu iak fabrykant nie otrzyma.

3^{cie} Podwójny podatek zapłaci.

4te Uczyć się nie może po hebraysku teologii żydowskiej.

5te Kupować gruntów i innych posiadłości nie może.

6te Nie będzie mógł być rabbinem i iakimkolwiek starszym.

§ XII. Od roku N. wykonanie téy ustawy zacznie się, i rodzice karanemi też samą karą zostaną, których małoletnie dzieci nie dopełniaią téy ustawy. Ci zaś, którzy iuż rok ośmnasty teraz mają, karze téy nie podlegaią, ale do pomocy rządu nie mają prawa.

§ XIII. Książki żydowskie podlegaią cenzurze. Cokolwiek się tolerancyi sprzeciwia, cokolwiek zabobon uwiecznia, drukowaném nie będzie. Władza edukacyyna wyda prawidła, i co dwadzieścia lat z przyczyny odmiany w opiniach, będzie odnawiać, lub w szczególnych częściach odmieniać.

§ XIV. Kto nie złoży świadectwa o odbytych naukach w szkole parafialney, ten uczyć się nie będzie teologii, pod iakimkolwiek tytułem znaney.

idzie, aby osłabić narodowość oddzielną, ale prawdziwe dać oświecenie, nie można przestawać na nauce ięzyków; ale trzeba te wiadomości uczynić powszechnemi, które w społeczném życiu szczególniéj są potrzebne.

Nauczyciel, uczeń i jego rodzice, surowo karanemi będą. Ciż nauczyciele, tablice uczniów z wyrażeniem szczegółów, podług wzoru który władza edukacyjna wyda, prześlą władzom powiatowym.

§ XV. Władza powiatowa, zniósłszy się z policyjną ustanowić może, wiele koniecznie ma bydź uczniów żydowskich w szkołach powiatowych i wydziałowych. (613)

§ XVI. Nagrody postępującym w oświeceniu dawanemi będą.

R O Z D Z I A Ł V.

O ZWIERZCHNOŚCI ŻYDOWSKIEY I ICH WŁADZY.

§ I. Zwierzchność rządowa nad żydami iest w władzach kraiovych.

§ II. Do podatku wybierania, w każdym miasteczku będą wybrani większością głosów, poborca i dwóch pomocników. Ci równie ze wsiów gdzie są żydzi, odbierać mają skarbowy podatek, póki będzie w tym stanie, iak iest teraz. Późniéy, iak iuz ninieysza ustawa w zupełném będzie skutkowaniu, podatki tak zapłacą, iak inni tego państwa mieszkańcy.

§ III. Władza Policyjna, podzieli w każdym powiecie społeczności żydowskie; co trzy lata obierze społeczność rabbina, lub dawnego potwierdzi,

(613) Szkoły wydziałowe były w Polsce co teraz Gimnazya podług ogolnego dla Rossyi planu.

i dwóch wybiorą zasiadaczów. Prawa i powinności rabbinów są te:

1^{od} Sprawować obrządki religijne.

2re Napominać i ostrzegać gdyby było iakie zgorwienie.

3^{cie} W kwestyach religijnych dawać wyrok, a gdyby nie był słuchanym, do powiatowéy zwierzchności odnieść się.

4te Pilnować aby w okręgu iego władzy, to urządzenie było wykonaném.

5te Trzymać reiestra urodzonych, umarłych, ślubów i rozwodów. Protokóły corocznie władza powiatowa podpisze, a tablice metrykowe iak w §... opisane odbierze.

6te Sprawy i spory między małżeństwami godzić, i do rozwodów dopiéro po uczynioném doświadczeniu, że zgoda staie się niepodobną, przystępować.

7me W sprawach gdzie nie masz sądu polubownego, podług niższego opisu godzić strony bez zwłoki.

8me Mieć dozór nad szpitalem.

9te Dopelniać to względem zdrowia, co w powszechności władza urządzi.

§ IV. Wolno iest władzy policyynéy w większych miastach vice-rabbina i dwóch ieszcze pomocników, dobierać pozwolić.

§ V. W osadach rolniczych żydowskich, dom modlitwy i Synagoga czyli szkoła, może byđż ufundowaną, władza powiatowa powinna tylko byđż uwiadomioną o postanowieniu dobrowolném téy bu-

dowy, opatrzeniu funduszu, i wybraniu prawném rabbina.

§ VI. Powiatowy rabbin i dway zasiadacze, co trzy lata wybieranemi lub potwierdzonemi przez społeczność powiatową żydowską zostają. Ten rabbin:

1^{od} W swoim mieście, każdemu rabbinowi należne powinności sprawuie.

2re W sprawach religijnych z appellacyi przychodzących, odmienić może wyrok. Do rady żydowskiéy dopuszczają równie odwołania się.

3^{cie} Wizytować swego okręgu z swéy woli nie może.

§ VII. Rabbin nim wstąpi w obowiązki, powinien byđz przedstawionym, aby władza policyyna uważała.

1^{od} Czy nie masz przeszkody dla wszystkich urzędników, w prawie wyrażonéy?

2re Czy dopełnił ustawę ninieyszą, tak w względzie złożenia świadectw oświecenia podług R. IV. iak w innych przedmiotach.

§ VIII. Naywyższa władza policyyna ustanowi dochody, które od społeczności rabbini brać mają. Pod żadnym zaś pozorem, opłata przez władzę żydowską naznaczoną byđz nie może.

§ IX. Trzy będą nagrody na każdą prowincyą, co trzy lata dawane dla tych rabbinów, w których okręgu w proporcycą ludności, naywięcéy żydów iest w szkółce i do rolnictwa się udało.

§ X. Gdy w czasie nakazanéy przez władze krajowe wizyty szkólek i społecznościów żydowskich, okaże się, iż którykolwiek rabbin, lub iakikolwiek

żyd, odwraca od wykonania téj ustawy, nie tylko nie sposobnym będzie piastować iakikolwiek urząd, ale iako nieprzyjaciel współbraci, w miarę przestępstwa karanym będzie.

§ XI. Ustanawia się rada żydowska (614) z każdej prowincyi ieden wybranym zostanie tym spo-

(614) Było zdanie wielu, téj radzie dać tytuł *Sanhedrynu*, przekonano się, że lepiej dać inny z przyczyny:

1od. Sanhedryn upadł tak dawno iak w § I. téj rozprawy widzimy. Nie był tylko w Judzkiej ziemi, po cóż ożywiać municypalne żydów wyobrażenia?

2re. Co był *Sanhedryn*, co sądził? wiadomo z § I rozprawy. Jeśli rząd ożywia tę władzę, każdy żyd będzie rozumiał, że prawo siły, odiełło zaszczyty téj magistratury.

3cie. Jeśli potrzeba niszczyć oddział między żydami, iakżeż tę straszną niegdys magistraturę co do imienia ożywiać? Niektórzy mniemali aby nowéj rady zwierzchnéj nie było, i dawali te przyczyny:

1od. Chcemy niszczyć narodowość, a tworzymy narodową zwierzchność.

2re. Żydzi nie mieli takiéj zwierzchniéj władzy, po cóż ją im nadawać? Kiedy może w innych wyznaniach, zwierzchnie zgromadzenia religijne, zatrudniają władzę rządową.

3cie. Z początku będzie ta rada nie nieznacząca, następnie się wzmoże, i żydzi będą stanem.

Odpowiedziano na to:

1od. Daiemy żydom wszystkie prawa obywatelów. Któreyże religii wyznawcy niemają swoiéj zwierzchności?

2re. Łatwiej żyd do swego współbrata w imie religii mówić może, za wspólném szczęściem i poprawą, niż nie lubiony chrześcianin.

3cie. Rząd się uniaza kiedy się lęka o słabość następnych publicznych urzędników. Równa iest nadzieia że będą lepsi urzędnicy, iak boiaźń że będą gorszemi.

sobem; każdy powiatowy rabbin do najwyższej władzy policyjnej pośle mianowanie tego, którego za najzdolniejszego uważał, z każdej prowincyi mającej najwięcej krések wybranym będzie. (615)

§ XII. Prezes tej rady, mianowanym przez tę władzę policyjną zostać, i nazywać się ma rabbinem ziemskim. (616)

§ XIII. Ta rada zatrudniać się ma:

1^{od} Rozsądzeniem sporów religijnych z apellacyi przychodzących.

2re Rewizyą ksiązek drukować mianych dla społeczności żydowskiej, stosując się do instrukcyi, którą władza edukacyjna wyda.

3^{cie} Układaniem projektów do posunięcia stopnia oświecenia, nie usuwając się od zasad tej ustawy.

§ XIV. Władza najwyższa policyjna ma dostrzegacza zasiadającego, bez którego podpisu rezolucya żadna nie wyjdzie. Gdy są różne zdania w tej radzie, policyjna władza najwyższa decyduje. Nadto z miesięcznego dziennika też władza postrzegać może, co ma być prostowanym lub poprawionym.

§ XV. Skarb narodowy wypłacać będzie pensye temu składowi podług osobnej tablicy.

§ XVI. Zasiadający w tej radzie, jeśli szczęściu swoich rodaków przez ułatwienie oświecenia, zmniejszy

(615) W Polsce mógł być dozór w stolicy, w Rosyi jest większa trudność. Na ośm gubernii mogą być dwie rady w miejscach gdzie Generał-Gubernatorowie mieszkają, aby oni mogli mieć szczególną uwagę.

(616) W Polsce arcy-rabbiną, nazywano także rabbinem ziemskim.

szenie przesądów, ziednanie przywiązania do rolniczej pracy dopomoga, będą mieli osobne nagrody.

§ XVII. Kary pieniężne nigdy nie będą wskazanemi, wyrzucenie z społeczności za potwierdzeniem kommissyi policyynéy lub edukacyynéy w właściwych im przedmiotach następować będą.

§ XVIII. Oddzielającym się w mniemaniach żydom, wolno iest mieć oddzielne szkoły. Ich starsi będą tylko sumniennemi zwierzchnikami. Podlegać będą zwykłej kraiowéy zwierzchności. W miarę ich liczby postanowi władza naywyższa policyyna, czy mogą mieć powiatowych rabbinów.

R O Z D Z I A Ł VI.

O SĄDACH FAMILIYNYCH I POLUBOWYCH.

§ I. Wszelkie prawności w odmiennym przez tę ustawę stanie żydów, są ich spokojności wstręśnieniem, są oderwaniem ich uwagi od pożyteczniejszych zatrudnień. Postanawia się zatem:

§ II. Umowa między żydami lub żyda z chrześcianinem iest nieważna, ieśli nie iest dolożony sędzia z wyboru stron i dway koleyni zastępcy, gdyby wybrany sędzia umarł, o sześć mil się oddalił, lub nie mógł ziechać.

§ III. Żaden testament nie będzie ważny, ieśli kilku, własność całą lub szczególnéy iéy części, czyniący ostatnią wolą, odkazując, nie ustanowi razem sędziego i dwóch zastępców, którzy polubownie zakończą ostatecznie wszelkie wynikłe spory.

§ IV. Jeśli zaś przychodzi spór o dział, a umierający nie oznaczył sędziego między swymi sukcesorami, lub w jakimkolwiek wypadku sędzia oznaczony nie zjechał, tedy jeżeli jest sama żydowska osada, obrany wójt, a w osadach mieszanych rabbin familią spór wiodącą wezwie.

1^{od} Jeśli obiedwie strony są z innych rodziny, obiedwie wezwie.

2re Nie sposobny być sędzią dla małoletności, kary wskazanej w czasie jego trwania, wyrzucenia z społeczeństwa wspólnoty w sprawie, być nie może w tym składzie.

3^{cie} Godzić będzie tego składu rodzinyne spory. Liczba zrobiona takich zgód będzie miarą zasługi rabbin, a jeżeli nie zgodzi, każda strona jednego wybierze Arbitra. Ci powinni wybrać zgodnie Prezesa, a jeżeli na wybór jego się nie zgodzą, po jednym jeszcze arbitrze dobiorą i wspólnie tego Prezesa wezwą. A jeżeli na trzech zasiadaniach to nie dopełnią, w ten czas rabbin lub wójt w samej żydowskiej lub mieszanej osadzie poda trzech kandydatów, z których jeżeli jeszcze nie wybiorą, los z pomiędzy kandydatów oznaczy prezes.

§ V. Nikt z tego sądu wymawiać się nie będzie chyba:

1^{od} Oddalający się dla interessu pilnego.

2re Sądzący w tym samym czasie jak strony oznaczyły inny kompromis.

§ VI. Dekret takowy zgodnie lub większością zdań zapadły, jest nie wzruszony.

§ VII. Takowych Dekretów protokoł będzie w kaźdęj osadzie, a o liczbie wyroków co rok odbierze wiadomość policyjna władza.

R O Z D Z I A Ł VII.

O ODMIANIE ODZIEŻY, UŻYWANIU JĘZYKA NARODOWEGO W SPRAWACH PUBLICZNYCH I PRYWATNYCH, UWAŻANIU ODMIANY POSTĘPOWAŃ ŻYDÓW.

§ I. Po dwóch latach żaden urzędnik i uczeń nie będzie używał stroiu żydowskiego. Kupiec i rzemieślnik po trzech latach. Rolnik po upłynionych latach sześciu, ale powinni polski lub niemiecki mieć strój. Rabbini w szkole chodzić mogą w ubiorze, iaki im się podoba, za szkołą powinni mieć taki ubior iak inni.

§ II. Żony i córki wymienionych klass żydów stosować się mają do przepisów wydanych dla ich mężów i oyców.

§ III. Język narodowy powinien być używany we wszystkich tranzakcyach, wexlach, rachunkach pod nieważnością. Kaźda ugoda, kaźdy wyrok w tym samym będzie języku. Czas wykonania tego urządzenia jest ten sam iak w § I. Roz. VII. o odzieży.

§ IV. Co lat pięć władza naywyższa odbierać będzie tablice porównania.

1. Urodzin, śmierci, ślubów i rozwodów.
2. Uczniów oboiędzy płci.
3. Nauczycielów i nauczycielek.
4. Rzemieślników i kupców.

5. Exportacyi i importacyi w handlu.
6. Powiększaney lub umniejszaney liczby rolników i uwagi o ich pracy.
7. Umniejszanych między żydami chorób i ich rodzajów.
8. Powiększanych lub umniejszanych występów.

Te tablice będą drukowane. Dobroczyzna opieka rządu wymierzy, albo większe względy, albo użycie skuteczniejszych środków do prędzszej poprawy.

R O Z D Z I A Ł VIII.

O DŁUGACH OD POWSZECHNOŚCI ŻYDOWSKIEJ NALEŻĄCYCH
I O FUNDUSZU USPOKOJENIA.

§ I. Te tylko długi od powszechności żydowskiej zaciągnięte uważają się za prawne, które są już dekretami upewnione.

§ II. Sądy ziemskie w ciągu półroku, wszystkich wierzycieli pod karą upadku w sprawie, zapozwają, aby swoje udowodnili pretensye.

§ III. Wierzyciele iednego, żydzi drugiego obierają za sędziów, Marszałek Powiatowy (617) będzie prezydował, i ten sąd będzie drugą i ostatnią instancją.

§ IV. O sądzeniu związanych spraw iednój społeczności powiatowój z drugą, takie zachowane bę-

(617) Marszałkowie byli w Litwie, w Polsce wyznaczyc miano iednego urzędnika.

dą przepisy, iak są ustanowione dla ordynaryynych sądów.

§ V. Sądownie lub zgodnie zrobione tablice długów odeślą sądy do skarbowéy władzy. (618)

§ VI. Gdy zwykły iest u żydów podatek od mięsa, urzędzi władza skarbowa opłatę, aby te długi były zapłaconemi z tego funduszu.

§ VII. Te długi winne, prędzéy się wypłacą, niż mogli ie odbierać wierzyciele. Starac się będą sądy zgodzić takiego rodzaju sprawy.

§ VIII. Wybieranie téy opłaty, dopóty trwa, dopóki te długi zaspokoionemi nie będą.

(618) Tą władzą skarbową była kommissya skarbowa.

SPIS RZECZY

W PIERWSZYCH TRZECH TOMACH ZAWARTYCH.

- Przedmowa — O historii wieków Piastowych i Kronikarstwie
Polskiem przed Długoszem przez Michała Wiszniewskie-
go. T. I. k. 1.
- Tadeusza Czackiego. O Rzeczy mennisznej w Polsce i Li-
twie. T. I. k. 1. i T. II. k. 1.
- O Cyganach. T. II. k. 59.
- O Tatarach. T. II. k. 87.
- O Prawie Chełmińskim. T. II. k. 109.
- O Karaitach. T. II. k. 127.
- O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków. T. II. k. 147.
- O handlu Polski z Portą Ottomańską. T. II. k. 156.
- Rozbiór dzieiów Narodu Polskiego przez Galla i Kadłubka
T. II. k. 192.
- Obraz panowania Zygmunta Augusta. T. III. k. 1.
- O Żydach. T. III. k. 39.
-

WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA W KIELCACH
BIBLIOTEKA

70218

H-P

Biblioteka WSP Kielce

0260186